

અધ્યાત્મપત્રસાર

દા.પુ.૩.૭.૩૨.૬૨૬ મુશ્તાલાક
 સુશીલાબે,

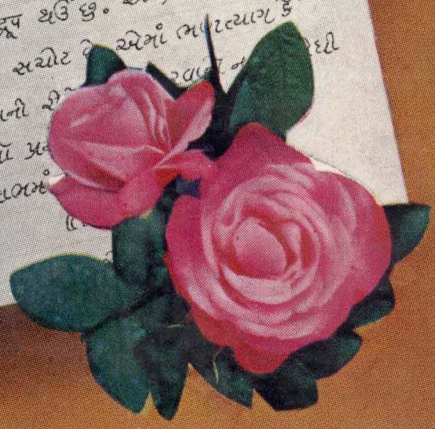
નકોર તીલે,
 ના. ૨૭-૧-૬૮

ભાગલ ડરાબર
 અને એ

મુંબઈ ના. ૨૨-૧-૬૮

પરમ પૂજ્ય પંચાસ શ્રી ભદ્રંકર વિજયજી ગણેશવરની
 સેવામાં-શ્રાવણી શાળામાં હશે.

'તત્ત્વમસિ' ને પ્રથમપદમાં ઉત્તરવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો
 છે તે સુભવ છે-સમજવા માટે કલ્પનાને બહુ ખોટાવી
 પડે છે. એટલે આ રીતે સર્વમાન્ય યાવ સંભા
 લીનતા લાવનાર બને તો તે જરૂર ઈષ્ટ છે. કાર્યકરી ભાવના
 એ જ ખરી ભાવના છે. 'સ્તવાશિંતામણિ' માં બને યાદ
 છે ત્યાં સુધી નમો નો અર્થ સમાવિશામિ કર્યો છે.
 સમાવિશામિ એટલે જ તદ્દુપ થયું. અરિહંતને નમસ્કાર
 કરું છું એટલે જ તદ્દુપ થઈ છે. આ પ્રમાણે અર્થ
 વધારે સહેલો અને સચોટ છે એમાં તમરભાગ કે
 જાણ દલદલાવવાની જોઈએ. આ પ્રમાણે પ્ર
 રીતે જ અભેદનો પ્ર
 યામ તેરલો લાવમાં

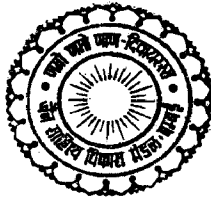

અધ્યાત્મપત્રસાર

[પ. પૂ. પંન્યાસજી મહારાજ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી
ગણિવર તથા શેઠશ્રી અમૃતલાલ કાલીદાસ દોશીના
પત્રવ્યવહારનું સંકલન]

: સંપાદક :

શ્રી ચન્દ્રકાન્ત અમૃતલાલ દોશી

: પ્રકાશક :

જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ,
૯૬ બી, એસ. વી. રોડ, ધરલા, વિલે-પારલે (પશ્ચિમ),
મુંબઈ-૪૦૦૦૫૬.

प्रकाशक :

अन्द्रकान्त अमृतदास दोशी,
भे. ट्रस्टी - जैन साहित्य विकास मंडळ,
८६ पी, स्वामी विवेकानंद मार्ग,
छत्रपती विठ्ठल-पारले (पश्चिम),
मुंबई-४०० ०५६.

*

मुद्रक :

विवेक मुद्रणालय,
३८६, स्वातंत्र्यवीर सावरकर मार्ग,
प्रभादेवी, मुंबई-४०००२५.

*

प्रथम आवृत्ति, १९८४.

प्रत : ५००

सर्व हक्क स्वाधीन.

*

मूल्य : २५ रुपया

પૂ. પં. શ્રી સદંકરવિનયજી ગણિવર

卐 सादर समर्पणु 卐

श्री नमस्कार-महामंत्रना परम आराधक,
अध्यात्मयोगी, सूक्ष्म तत्त्व-चिन्तक, परम
पूज्य पंन्यासण महाराज श्री लड्रंकरविजयण
गणिवर्यना पत्र-लेखनथी रयायेल प्रस्तुत
'अध्यात्मपत्रसार', जेमां प्रत्येक पृष्ठ पर
स्याद्वाद-शैलीमां अबिच्यक्त शास्त्र-सत्य प्रकाशी
रखुं छे ते पुस्तक तेज्याश्रीनां यरणोमां सादर
समर्पणु करतां हुं कृतकृत्यता अनुभवुं छुं.

- चन्द्रकान्त अमृतलाल दोशी

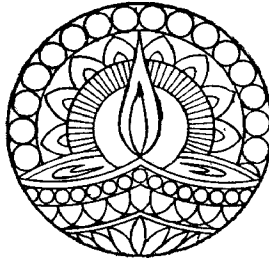
— : अनुक्रमणिका : —

	पृष्ठ
१. प्रकाशकीय निवेदन	५
२. प्राक्-कथन	९
३. शुद्धिपत्रक	३३
४. संकेत	३६
* * * *	
१. नमस्कार - महाभंज	१
२. 'द्वोगस्स'-सूत्र	२२
३. 'उवसग्गहुर'-स्तोत्र	४९
४. 'सकलार्हुत'-स्तोत्र	६५
५. लघुशान्ति	८८
६. 'अग्गित-शान्ति-स्तव'-श्लोक विचारणा	९२
७. सिद्धयुक्त - नवपदल	९४
८. 'चैत्यवेदन'-सूत्र अनुष्ठान : योगक्रिया	९९
९. कथोत्सर्ग	१०३
१०. भंज	११३
११. अनाहुतनाह	११६
१२. नाडी-शुद्धि	१२४
१३. साङ्गलाह देवता-कुंडलिनी	१२७
१४. विस्मय	१३७
१५. लक्षितमार्ग	१४५
१६. विपश्यना-साधना (आणावाण सत्ति)	१५३
१७. ध्यान	१६४

૧૮. પ્રકીર્ણક :-

(૧)	પ્રભુપ્રાપ્તિના ઉપાય	૧૭૨
(૨)	સ્વાસ્થ્ય માટે પ્રાર્થના	૧૭૫
(૩)	‘ચિત્ત’ અને ‘હૃદય’	૧૭૭
(૪)	વિમર્શ	૧૮૦
(૫)	ચતુષ્પાદ-બ્રહ્મ	૧૮૧
(૬)	‘પ્રાણાયામ’ અને ‘અહિંસા’	૧૮૪
(૭)	દેવ-ગુરુ-કૃપાની પરમ આવશ્યકતા	૧૮૭
(૮)	તથાલવ્યત્વ-પરિપાક-ઉપાય	૧૮૮
(૯)	મૈત્રી	૧૮૯
(૧૦)	પ્રતિક્રમણ	૧૯૦
(૧૧)	‘સમાધિ’ અને ‘સમાપત્તિ’	૧૯૨
(૧૨)	મોક્ષ	૧૯૪

પ્રકાશકીય નિવેદન

નિષ્ઠાવાન અને ધ્યેયલક્ષી કાર્યક્ષમતા કેવું ઉત્તમ સાહિત્ય સર્જન પ્રદાન કરી શકે તેનું પ્રમાણ જેઓએ ત્રીસ વર્ષ સુધી એકધારું આપ્યું હોય તેવી મહામના વ્યક્તિના જીવન, લેખન અને ચિન્તનને પ્રકાશમાં આણવા તે કોઈ પણ સંસ્થા માટે એક સામાજિક ઋણ તો બની જ રહે છે પરંતુ જ્યારે તે વ્યક્તિ તેની સ્થાપક અને પ્રેરણામૂર્તિ હોય ત્યારે તે સંસ્થા માટે તો તે એક પવિત્ર દ્રવ્ય બની રહે છે. આ દ્રવ્ય પૂર્ણ કરવા માટે અમારી સંસ્થા પ્રયત્નશીલ રહી છે. સ્વર્ગસ્થ શેઠશ્રી અમૃતલાલ કાલીદાસ દોશીના જીવનના પરિચય અર્થે 'પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ', તેઓના લેખનની ઝાંખી કુરાવવા માટે 'કાયોત્સર્ગ ધ્યાન', બહાર પડી ચૂક્યાં છે તથા ચિન્તન વૈવિધ્યનો આસ્વાદ કુરાવવા માટે હવે 'અધ્યાત્મપત્રસાર' ગ્રંથ પ્રગટ કરીને એક પ્રેરણાદાયી પ્રતિભાવાન વ્યક્તિને સ્પર્શ કરતી ગ્રંથત્રયી પૂર્ણ કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

શ્રી અમૃતલાલભાઈના દેહાવસાન બાદ તેઓશ્રીએ જે પત્રવ્યવહારનો સંચય કર્યો હતો તે તપાસી જતાં તેમાં જે ઉચ્ચકક્ષાનું ચિન્તન જળવાઈ રહ્યું હતું તેનો ખ્યાલ આવતાં મુગ્ધ થઈ જવાયું. અનેક વ્યક્તિઓ સાથે થયેલા પત્રવ્યવહારમાં પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજીને ઈ. સ. ૧૯૬૨ થી ઈ. સ. ૧૯૭૬ નાં વર્ષો દરમિયાન લખાયેલા પત્રો વિશેષ ધ્યાનાકર્ષક નિવડ્યા. પ્રશ્ન ઊભો થયો કે આ પત્રોનો સદુપયોગ ન થઈ શકે તો તે નષ્ટ થઈ જશે. ઈ. સ. ૧૯૭૭ માં પરમ પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી પાસે માર્ગદર્શન અર્થે જવાનું થયું ત્યારે તેઓશ્રીએ શ્રી અમૃતલાલભાઈ સાથે થયેલા પત્રવ્યવહારનું વિષયવાર તથા ક્રમબદ્ધ સંકલન તૈયાર કરવા માટે સંમતિ આપી તથા તેઓશ્રી પાસે શ્રી અમૃતલાલભાઈના પત્રો હતા તેની સોંપણી કરી. પરંતુ પત્રવ્યવહાર ત્રુટક હોવાથી તથા અમુક પત્રોમાં તારીખનો અભાવ હોવાથી તથા કેટલાક પત્રોમાં માત્ર તિથિ અને માસનો જ ઉલ્લેખ મળતો હોવાથી પત્રોનો

અનુક્રમ નિશ્ચિત કરવાનું ઘણું મુશ્કેલ હતું. તેથી વિષયના સંદર્ભ ઉપરથી અનુક્રમનું અનુમાન કરવા સિવાય ખીજો કોઈ ઉપાય ન હતો. એક કરતાં વિશેષ વિષયોને આવરી લેતા પત્રોનું વિભાગીકરણ કરીને સંકલનમાં વિષયવાર સંગતિ સાધવામાં આવી છે. આ બાબતમાં પૂરતી કાળજી લેવામાં આવી છે છતાં પણ કયાંય ત્રુટિ જણાઈ આવે તો તે ઉદાર ભાવે ક્ષમ્ય ગણવા માટે વિનંતી કરવામાં આવે છે.

આ સંકલન કરવાનું કાર્ય જંબુસરના પ્રોફેસર શ્રી કે. ડી. પરમારને સોંપવામાં આવ્યું. તેઓએ ખંતપૂર્વક પત્રો તપાસીને તેની વિષયવાર એક સંકલના તૈયાર કરી આપી. પરમ પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજની સલાહ મુજબ જે સામગ્રી તૈયાર થઈ હતી તેની કાંઈ લો પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી કલાપૂર્ણસૂરિજીને સોંપવામાં આવી. તેઓશ્રી ખૂબ જ રસપૂર્વક બધું તપાસી ગયા તથા ઘણાં ઉપયોગી સૂચનો આપ્યાં. સૂચિત ફેરફારો કરીને આ સાહિત્ય છેવટે પરમ પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યું. અમારી ઇચ્છા હતી કે ગ્રન્થનું પ્રકાશન કરીને તેઓશ્રીનાં ચરણે તે અર્પણ કરવો. અમારી સંસ્થા ઉપર તેઓશ્રીનું અપાર ઋણ રહ્યું છે તે યત્નિચિત્ આ રીતે અદા કરવાની અમારી ભાવના હતી. પરમ પૂજ્ય પંન્યાસજી શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી મહારાજ ત્યારે અતિશય ખીમાર હતા એટલે અમારી મનોકામના અધૂરી રહી, સંપાદન કાર્ય અધૂરું રહી ગયું. વર્ષો વહી ગયાં. હવે ન્યારે આ કાર્ય પૂર્ણ થયું છે ત્યારે જેનું પ્રત્યેક પૃષ્ઠ જેઓશ્રીનાં વિચાર-રત્નોથી શોભી રહ્યું છે તે ગ્રન્થ તેઓશ્રીને નમ્રભાવે સાદર સમર્પણ કરી આજે અમે કૃતકૃત્યતા અનુભવીએ છીએ. અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી અમને માર્ગ મળતો રહ્યો હોય અને આ ગ્રન્થનું પ્રકાશન હવે સંભવિત બન્યું હોય તો તેમાં તેઓશ્રીનું સંકલ્પ-બળ કાર્ય કરી ગયું છે - એવી અમારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે.

સદ્ગુરુઓએ જેમાં પ્રેમપૂર્વક શિષ્યોને ઉપદેશ આપ્યો હોય તેવા આધ્યાત્મિક રસપૂર્ણ પત્ર-ગ્રન્થો બહાર પડ્યા છે પણ ગુરુ તથા શિષ્ય-બંનેએ, તત્ત્વનું રહસ્ય પ્રગટ કરવા માટે મુક્ત-મને પત્ર-વિનિમય કર્યો હોય, પરસ્પરની સહાયતાથી પરમાર્થના ઉદ્દેશથી તત્ત્વ-પરામર્શ કર્યો હોય અને સંશોધન કાર્ય જેનાથી સંપન્ન થયું હોય, તેવો અન્ય કોઈ પત્રવ્યવહાર બહાર પડ્યો હોય તેવું અમારી જાણમાં નથી. જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળે

‘નમસ્કાર’-મંત્ર, ‘લોગસ્સ’-સૂત્ર અને ‘ઉવસગ્ગહર’-સ્તોત્ર ઉપરના સ્વાધ્યાય માટેના તથા ‘પંચપરમેષ્ઠિ મંત્રરાજ ધ્યાનમાલા’ અને ‘કાર્યોત્સર્ગ-ધ્યાન’ વગેરે સાધના માટેના સંશોધન-ગ્રંથો બહાર પાડ્યા છે; તે ગ્રંથ-નિર્માણના કાળ દરમ્યાન આ પત્રવ્યવહાર થયો છે, જેમાં અનેક ગૂઢ-પ્રશ્નો ઉપર નિખાલસ-વિચારોની આપ-લે જોવા મળે છે, તદુપરાન્ત કોઈ વાર કોઈ નિબંધ, રૂબરૂમાં શરૂ થયેલી તત્ત્વ-ચર્ચા, કોઈ ગ્રંથ-વાચનમાંથી ઉદ્ભવતાં સ્કુરણો પણ આ પત્ર-વિનિમયનું કારણ બન્યાં છે. વિષય-વૈવિધ્ય અને સહજભાવે હૃદયના ઊંડાણમાંથી પ્રગટ થતો સ્વચ્છ વિચારોનો પ્રવાહ તથા ગંભીર અને ઉદાત્ત શૈલી - તે આ ગ્રંથની વિશેષતાઓ છે.

જે પત્રવ્યવહાર અહીં પ્રગટ થઈ રહ્યો છે તે ત્રુટક છે તથા કોઈ તત્ત્વ-ચર્ચા અચાનક વિરામ પામતા થતો રસલંગ દુઃખદ છે. પંદરેક વર્ષના ગળામાં જે પરામર્શ સતત થયો હશે તે સળંગ પત્રવ્યવહારનો અમુક ભાગ ત્રુટક અવસ્થામાં જળવાયો હોવાથી આ રસક્ષતિને નિવારી શકાઈ નથી. પૂર્ણ પત્રવ્યવહારનો સંચય પ્રાપ્ત થઈ શક્યો હોત તો શ્રુતજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આ પત્ર-સંકલનનું મહત્ત્વ અનેક ધણું વધ્યું હોત તે નિઃસંશય છે; છતાં જે પ્રગટ થઈ રહ્યું છે તે ખરેખર અદ્ભુત છે. શ્રુત-લક્ષિત આ પત્રવ્યવહારનો આશય છે અને અધ્યાત્મ તથા સાધના વિશેનું ચિન્તન તે તેનું પારમાર્થિક કૃણ છે.

જે જિન-લક્ષિત તત્ત્વચિન્તકોએ ‘મત્તિભરનિભરેણ હિચણ’ કરેલું શુભ-ચિન્તન અંગત છે અને તેથી જ એની પવિત્રતા અકુળંધ જળવાઈ રહે તે મર્યાદાનું પાલન કરવું તે સુજ્ઞ વાચકની ફરજ બની રહે છે.

અંગત ભાવોને વાચા આપવાથી ઐચિત્ય-લંગ ન થાય તો આ નિવેદનકારને આ પત્રોનું વાંચન તેઓના પરમ ઉપકારી તથા ગુરુસમાન આત્મજનના નિધનની ઘેરી હતાશામાંથી તથા મનની શૂન્યતામાંથી મુક્ત થવા માટેનું કારણ બન્યું હોવાથી અનન્ય મહત્ત્વ ધરાવનારું નિવાડયું છે.

ગ્રંથ-નિર્માણનું કાર્ય અનેકની સહાયતાથી થતું હોય છે. અત્રે પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી કલાપૂર્ણસૂરિજી, પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજ (પાછળથી સૂરિ) શ્રી કુંદકુંદવિજયજી તથા શ્રી કે. ડી. પરમારના યોગદાન માટે તેઓનો અમે હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

આ અન્યનો રસાસ્વાદ સુગમ અને તે અર્થે શ્રી કિરણભાઈએ પરિશ્રમ લઈને જે સારાંશ લખી આપ્યો છે તે માટે તેઓનો અમે આભાર માનીએ છીએ. 'પ્રાક્-કથન'માં નિર્દિષ્ટ આ સારાંશ વાચકોને અવશ્ય ઉપયોગી થશે.

મૂળ પ્રલોકો, તેના અર્થો તથા અન્ય માહિતી આપતી પાઠનોંધો ઇત્યાદિ પાછળ શ્રી ગિરીશકુમાર પરમાનંદ શાહનો પરિશ્રમ રહેલો છે તેથી આ કાર્યને સાંગોપાંગ અને વ્યવસ્થિત પાર પાડવાનું શ્રેય તેઓને જાય છે.

અંતે આ અન્ય-વાચન મુમુક્ષુઓના માટે આત્મ-કલ્યાણનું સાધન બની રહે - એ જ અભ્યર્થના.

'જ્યોત', ધરલા બીજ,
૧૦૫, સ્વામી વિવેકાનંદ રોડ,
વિલે-પારલે, (પશ્ચિમ),
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૬.
તા. ૪-૧૦-૮૪.

લિ૦
ચન્દ્રકાન્ત અમૃતલાલ દોશી
પ્રકાશક

પ્રાક્-કથન

શ્રી કિરણભાઈ

મારા પરમ ઉપકારી પૂજ્ય ગુરુલગવંત પંન્યાસજી શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી મહારાજ સાથે તથા મુરખી શ્રી અમૃતલાલભાઈ સાથે મારો પરિચય મારા ધર્મમિત્ર શ્રી ઋષભદાસજી મદ્રાસવાળાએ કરાવ્યો હતો.

જ્યારે પૂજ્યશ્રીનું ચાતુર્માસ જામનગર હતું ત્યારે મુરખી શ્રી અમૃતલાલભાઈ સાથેની આત્મીયતા ઘણી વધી.

મારા રનેહી શ્રી ચન્દ્રકાન્તભાઈએ ‘અધ્યાત્મપત્રસાર’ માટે ‘પ્રાક્-કથન’ લખવા જ્યારે મને કહ્યું, ત્યારે મેં સહુર્ષ તે સ્વીકાર્યું.

‘અધ્યાત્મપત્રસાર’માં સાધના માટે ઉપયોગી વસ્તુઓનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે તેથી આ પત્રોમાંથી સાધકને અનુપ્રેક્ષા માટે ઘણી સામગ્રી મળી રહેશે. આ પત્રવ્યવહાર બે સંગ સચવાયો હોત તો વધુ યોગ્ય થાત.

સચવાયેલા આ પત્રો વાંચતાં પહેલાં કેટલાક મુદ્દાઓ વાંચનારે સમજી લેવા જોઈએ:-

- (૧) સર્વપ્રથમ આપણું મન ઉઘાડું રાખીને આ પત્રો વાંચવાના છે.
- (૨) આ લેખ-સંગ્રહ નથી, આ પત્રો છે.
- (૩) પત્રો સહાય અંગત હોય છે.
- (૪) પત્ર લખનાર અને પાત્રો એકબીજાની વિચારધારા અને ભાવધારા જાણતા હોય એટલે કેટલુંક લેખન માત્ર સંકેત રૂપે જ હોય.
- (૫) અને પાત્રોનું વારંવાર મળવાનું થતું હોય, તેથી મોઢે ચર્ચાયેલી કોઈ વાતના અનુસંધાનમાં પણ કેટલુંક લખાયું હોય.

તેથી અપરિચિત વાચક અપકવ સમગ્રણુમાં એકાદ બે વાક્યો કે એકાદ બે ફકરા અધરથી વાંચીને ગમે તે અભિપ્રાય ધાંધી લેવાનું ક્યારેય સાહસ ન કરે તે માટે ખાસ વિનંતિ છે.

જ્યારેય પત્રો લખાય છે ત્યારે તે બિલકુલ અંગત હોય છે. તેથી વ્યક્તિગત ભાવધારાને આત્મલક્ષી બનાવવા હેતુથી પૂછવામાં આવેલી કે જણાવવામાં આવેલી કોઈ બાબત જે સૂક્ષ્મ સ્વાદ્વાદ-દૃષ્ટિએ ન લેવામાં આવે તો અત્યંત અહિતકર થાય. તેથી સુજ્ઞ વાચકોને પોતાની આરાધનામાં સહાયક નીવડે એવા એક માત્ર સ્વલક્ષી હેતુથી ‘અધ્યાત્મપત્રસાર’ વાંચવા વિનંતિ છે અને જે તેમ થશે તો જ આ પુસ્તકનું વાચન-મનન અવશ્ય સાર્થક થશે.

પ્રસ્તુત ‘અધ્યાત્મપત્રસાર’માં સંકલિત ૧૭૦ પત્રોમાંથી ૭૫ પત્રો પરમ ઉપકારી પૂજ્ય ગુરુભગવંત પંન્યાસજી શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી મહારાજના તથા ૬૫ પત્રો મુરખી શ્રી અમૃતલાલભાઈના છે. આ બધા પત્રોને એકંદર ૧૮ પ્રકરણોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા છે, તે દરેક પ્રકરણને સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે:-

[૧] નમસ્કાર - મહામંત્ર (પૃષ્ઠ ૧ થી ૨૧)

[અ. ૯ + ભ. ૧૫ = ૨૪ પત્રો]

પ્રસ્તુત ‘અધ્યાત્મપત્રસાર’નો પ્રારંભ ‘નમસ્કાર - મહામંત્ર’ સંબંધી પત્રોથી થાય છે. આ પત્રોમાં મુખ્યત્વે ‘નમો’પદ તથા નવકારના પ્રથમપદ ‘નમો અરિહંતાણં’ને અનુલક્ષીને વિશેષ વિચારણા કરવામાં આવી છે.

‘નમો’નો અર્થ સમાવિશામિ અર્થાત્ તદ્ગ્રપ થવું - એ ધ્યાન ઝેંચે તેવો વિશેષ અર્થ છે. આ અર્થ જાણી અર્થભાવનાપૂર્વક જપ - ધ્યાન આદિ કરવાથી ધ્યેયમય થવા માટે આવશ્યક એવી ઉત્કૃષ્ટ આરાધનાનું રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

નવકારના પ્રથમપદ અને ‘શ્રીતત્વાર્થસૂત્ર’ના પ્રથમ - સૂત્રનો સમન્વય પણ ચિન્તનની નવીન સામગ્રી પૂરી પાડે છે. ‘નમો’, ‘અરિહં’ અને ‘તાણં’ - એ ત્રણ પદોમાં સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર, નાદ-બિન્દુ-

કલા આદિનો સમાવેશ તથા તત્ત્વરુચિ - તત્ત્વબોધ - તત્ત્વપરિણતિ વિશેની સમજૂતિ અને પ્રતીતિ માટે દર્શાવવામાં આવેલાં સ્મરણુ - વિચિન્તન - ધ્યાન—એ ત્રણ પદકો સાધનાની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ મહત્ત્વનાં છે.

દ્રવ્ય - ગુણ - પર્યાયથી અરિહંતને બાણી ધ્યાન કરવાથી થતો મોહુ-નાશ—એ નિશ્ચયનયથી નિર્વાણુ—પ્રાપ્તિનો પરમ ઉપાય સૂચવે છે.

‘પંચપ્રસ્થાન’ની રસપ્રદ વિવિધ વિગતો અને ‘પંચનમુક્કારો’ના વિભિન્ન રીતે થતા સમાસ-વિગ્રહ જિજ્ઞાસુઓ માટે ઉપયોગી અને મનનીય છે.

ત્યાર બાદ આપેલા પત્રોથી અરિહંત ભગવંતોની ‘વિશિષ્ટ યોગ્યતા’ અને ‘પરમ ઉપકાર’ને બાણ્યા પછી સાધકને ‘બધાં ધ્યાનોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ધ્યાન તીર્થ’કર પરમાત્માનું જ છે—’એ વાતની પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી.

નવધા ભક્તિ અને સમગ્ર ભક્તિશાસ્ત્રોનો નામ - સ્થાપના - દ્રવ્ય - ભાવ— એ ચાર નિક્ષેપા વડે થતી અરિહંતોની ઉપાસનામાં સમાવેશ — એ પણ એક ઉત્કૃષ્ટ ગંભીર વિચારણા છે.

વ્યાકરણુ આદિથી નમો + અરિહં + તાણં - એ ત્રણ પદોની ચર્ચા-વિચારણા અપેક્ષાએ ઉપાદેય છે.

તદુપરાંત, ‘બધા યોગોમાં જિનાજ્ઞાનું પાલન અનુસ્યૂત છે’—જેવાં માર્મિક-વચનો તથા ‘મા રુષ મા તુષ’ના રટણનું વિધાન તેમ જ ઊંડાણથી લાંબા સમય સુધી કરવામાં આવતાં ચિન્તનનાં હેરત પમાડે તેવાં પરિણામોની ભાવપૂર્ણ સુંદર ચર્ચા—સાધનામાં પ્રાણુ પૂરવા માટે અત્યંત ઉપયોગી છે.

નમસ્કારનાં નવ પદોમાં ધર્મવૃક્ષનો સમુચ્ચય તથા ‘નમો’-પદમાં Gratitude અને ‘અરિહંતાણં’-પદમાં Grace— એ વિચારણામાં અરિહંત પરમાત્મા પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિભાવ પેદા કરવાનું સામર્થ્ય સમાયેલું છે. [પત્ર ક્રમાંક - ૨૦ માં શરૂ થયેલી આ વિચારણાનો વિસ્તાર પત્ર ક્રમાંક - ૩૪ માં બોવા મળે છે.]

‘મોક્ષ-તત્ત્વને નહીં માનનારા અભવ્યોને નવકારની ચૂલિકા સ્પર્શતી નથી’—આ વાક્યનું તાત્પર્ય પણ આ પત્રોમાં જ સ્પષ્ટ રીતે

સમન્નવાયું છે. તેવી જ રીતે પ્રણિધાન સંગંધી વિચારણામાં સંલેદ - પ્રણિધાનમાં એકતાનો સંગંધ વાચકપદ સાથે તથા અલેદ - પ્રણિધાનમાં એકતાનો સંગંધ વાચ્યાર્થ સાથે દર્શાવેલ છે - જે આ કઠીન વિષયમાં અટવાઈ જતા સાધકો માટે પરમ ઉપકાર છે.

અંતમાં 'નમસ્કારમાં નયવાદ' - એ વિષયથી પૂર્ણાહુતિ કરી સ્વાદ્વાદનું માહાત્મ્ય દર્શાવાયું છે; જેથી સાધકોને 'સર્વન્યાશ્રિત' થવાની પ્રેરણા મળે છે.

[૨] 'લોગસ્સ' - સૂત્ર (પૃષ્ઠ : ૨૨ થી ૪૦)

[અ. ૫ + ભ. ૯ = ૧૪ પત્રો]

આ પ્રકરણમાં 'લોગસ્સ' - સૂત્ર પર સૂક્ષ્મ-ચિન્તન કરતાં લખાયેલા પત્રોનો સાર છે.

'एवं मए अभिथुआ'માં ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાન સુંદર રીતે ઘટાવેલ છે. ઓધિલાભ માટે અતુર્વિશતિ જિનનામોનું દેહસ્થ ચક્રસ્થાનોમાં ન્યાસ વડે સાડાત્રણ વલયમાં ધ્યાન અને 'લોગસ્સ' - સૂત્રની સાત ગાથાઓની 'પાતંજલ - યોગસૂત્ર' પ્રમાણે અર્થ-વિચારણા નિર્વહકદપ - સમાધિ પર્યન્તની વિવિધ ધ્યાનાવસ્થાઓના સંકેતો નિર્દેષ કરે છે.

નામ-સ્મરણમાં 'શબ્દ-શક્તિ'નો અચિન્ત્ય મહિમા વર્ણવી 'શબ્દ' પ્રધાન સ્મરણ, વિચિન્તન અને ધ્યાનથી થતા લાભો અને તેની આગવી વિશેષતાઓને સૈદ્ધાન્તિક રીતે અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે.

'કીર્તન - વંદન - પૂજન'માં નવધા ભક્તિનો સમન્વય કરતાં સમગ્ર ભક્તિ-માર્ગ 'લોગસ્સ' - સૂત્રમાં કઈ રીતે સમાવેલ છે - તે સ્પષ્ટ કરીને 'ભક્તિયોગ' પ્રધાન સાધકોને 'લોગસ્સ' - સૂત્રની ઉપાદેયતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

'લોગસ્સ' - સૂત્રની પ્રથમ ગાથામાં અરિહંત ભગવંતોના ચાર અતિશયો અને 'અપિ'નો વિશેષ અર્થ દર્શાવેલ છે. 'જિજ્ઞ', 'વંદે', 'વંદામિ' અને 'ચ'કાર આદિનું અર્થ-રહસ્ય શોધવાના નમ્ર પ્રયાસ સાથે ધ્યાન-પ્રક્રિયા સુસંગત બનાવવા માટે કેટલીક જરૂરી વિચારણા સ્પષ્ટીકરણ પૂર્વક અહીં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

ત્યાર બાદ 'લોગસ્સ'—સૂત્ર માટે ઉપસ્થિત થતા કેટલાક કૂટ-પ્રશ્નોના ઉદ્દેષો મળે છે; જેના વિશે થયેલા વિશેષ પત્ર-વ્યવહારની અનુપલબ્ધ જિજ્ઞાસુને સાહે તેવી છે.

'સાડાત્રણ કલા' અને 'કુંડલિની-શક્તિ' આદિનું રહસ્ય સમજવતાં ઘણા પત્રોમાં અનેક રીતે સાડાત્રણની સંખ્યાનું મહત્ત્વ બતાવી 'કુંડલિની-શાક્ત'ના સાડાત્રણ વલયને 'ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતા 'સમતા-ભાવ'ના સૂચક તરીકે ઘટાવ્યા છે - તે સાધનાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું ચિંતન છે.

'લોગસ્સ'—સૂત્ર 'હિરણ્યગર્ભની ઋચા' સામે છે - એ ઉદ્દેષોની નોંધ લેતાં એ ખેદ થાય છે કે આ ઋચા ખોળી પાદનોંધમાં આપી શકાઈ નથી.

અગાઉના પ્રકરણમાં શરૂ થયેલ 'Grace' અને 'Gratitude' વિશે વિશેષ પ્રકાશ પાડતી વિચારણા ઉપરાંત 'ઈશાનુબ્રહ્મા સિદ્ધાન્તની ચર્ચા' - આ પ્રકરણનું એક મહત્ત્વપૂર્ણ અંગ બની રહે છે.

'ઓધિ' અને 'સમાધિ'નાં સ્વરૂપ દર્શાવી; સાકાર-પરમાત્મા અને નિરાકાર-પરમાત્મા સાથે સંબંધ સ્થાપવાની કલાનું માર્મિક વર્ણન અહીં પ્રાપ્ત થાય છે.

તત્પશ્ચાત્ સત્ક્રિયાઓના સંરક્ષણ માટે રૂઢિમાત્રથી ચાલી રહેલી ક્રિયાઓમાં પ્રાણ પૂરવા કેવી વિચારણાઓ કરવી જોઈએ તથા રૂઢિમાં રહેલા ઉપકારના અંશનું કેવી રીતે ગ્રહણ થઈ શકે - તે સૂચન ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

અંતમાં 'લોગસ્સ'—સૂત્રની છઠ્ઠી ગાથાની વિશેષતાઓને 'પાતંજલ-યોગ'ની પરિભાષામાં સમજાવવાનો પ્રયાસ થયો છે. વળી, 'લોગસ્સ'—સૂત્રમાં 'લયયોગ'નો સંકેત રહેલો છે - તે મહત્ત્વના વિચારની નોંધ લેતાં 'લોગસ્સ'—સૂત્ર પર આ અપેક્ષાએ થયેલા અર્થ-ઘટનની વિગતો નથી મળી તે જાણીતા ખેદ થાય છે.

[૩] 'ઉવસગ્ગહર'—સ્તોત્ર (પૃષ્ઠ : ૪૧ થી ૬૪)

[અ. ૧૦ + ભ. ૭ = ૧૭ પત્રો]

આ પ્રકરણમાં ક્રિયા, ભક્તિ અને જ્ઞાન સિદ્ધ કરવાના ચમત્કારિક 'ઉવસગ્ગહર'—સ્તોત્ર વિશે તંત્ર અને મંત્ર શાસ્ત્રના આધારે લઈને ગહન

ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે. ‘પાર્શ્વનાથ ભગવાનના નામમાં ઉપસર્ગ હરવાની શક્તિ વધારે છે, તેમાં હેતુ તેમનું જીવનચરિત્ર છે’ તથા ‘તીર્થ’કરોની સ્તુતિથી માત્ર કષ્ટ-નિવારણ જ નહીં, ઔઘિલાલ પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને તેનું કારણ વીતરાગ પરમાત્માનો સ્વભાવ છે’— આ મુદ્દા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તે માટે ‘સુકૃત-સાગર’ ગ્રંથના ત્રણ પ્રલોકો ટાંકવામાં આવ્યા છે. વિઘ્નહર અને વાંછિત ફળદાતા તરીકે વીતરાગ પરમાત્મામાં લોકોનો ભક્તભાવ દૃઢ થાય તે અર્થે કરવામાં આવેલું આ ચિન્તન પણ મનનીય છે.

સ્તોત્રમાં ‘વિસહર ફુલિંગ મંત્ર’ જણાવેલ છે, તે મંત્ર કયો?— તે પ્રશ્ન ઉપર કરવામાં આવેલી વિચારણા તથા વિવિધ આમ્નાય પ્રમાણે કરવામાં આવેલ મંત્રોદ્ધાર આદિ આ વિષય સંબંધી ઘણી ઉપયોગી માહિતી આપે છે.

‘સ્મરણમપિ ચદ્વીયં’થી શરૂ થતી પાર્શ્વ-પ્રભુની સ્તુતિનો સવિસ્તર ભાવાર્થ તથા ‘સન્નિધાનં નિધાનં’-વિશેની ચર્ચા પણ ઉપાસનાની આની છે.

‘ઉવસગ્ગહુર’-સ્તોત્રમાં ઉપાસના અર્થે નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવ—એ ચાર નિદ્દેષા વડે કરવામાં આવેલી અનન્તની અર્થ-વ્યવસ્થા તથા તે વિશે ‘સકલાહૃત’-સ્તોત્ર (પૃષ્ઠ : ૭૦)માં થયેલું વિશેષ ચિન્તન ‘ભક્તિયોગ’ના વિકાસ માટે અત્યંત મહત્ત્વનું છે.

‘ચિન્તામણિ-સ્તોત્ર’ અને ‘નમિઝ્ઞ-સ્તોત્ર’ના આધારે કરવામાં આવેલી ‘સ્ફુલિંગ વિદ્યા’ની ચર્ચા મંત્ર-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઘણી અગત્યની છે.

‘મત્તિભરનિભ્મરેણ હિયણ’ના સંદર્ભમાં થતાં અર્થ-ઘટનો ‘પ્રેમલક્ષણા-ભક્તિ’નું ભાવમય-સ્વરૂપ દર્શાવે છે. મયણાસુંદરીના દૃષ્ટાન્તથી તેનું અનુસંધાન ‘ઔઘિના એક પ્રકાર’-‘આંતરસુઝ’ સાથે જોડીતે કરવામાં આવ્યું છે—તે મનનીય છે. ‘ઔઘિ’ના ‘અનાહત’ અને ‘અવ્યક્ત’ તરીકેના અન્ય અર્થ-ઘટનો તેની ‘લયોભવ પ્રાપ્તિ’ માટે થતી યાચનાની ચથાર્થતા સિદ્ધ કરીને તેની અર્થ-વ્યાપકતાની સંભાવનાઓ દર્શાવે છે.

મન્ત્રયોગ, લયયોગ અને હૃકયોગનો સ્તોત્રમાં થયેલ સમન્વય તથા તે સ્પષ્ટ કરવા માટે તૈયાર કરેલું અવસ્થા-માર્ગ-યોગ-અન્થિ-

આયતન અને સ્થાનનું કોષ્ટક 'જપ - સાધના' માટે અમૂલ્ય દિશા-સૂચન જેવું લાગે છે.

ગ્રાહ્ય - ગ્રાહક ભાવ અને પ્રમેય - પ્રમાતા આદિની ગહન વિચારણા જે 'ચતુષ્પાદ-બ્રહ્મ' (પૃષ્ઠ : ૧૮૧ થી ૧૮૩)ના સંદર્ભમાં પણ જેવાં મળે છે તે 'સ્વાદ્વાદશૈલી'એ સ્વીકારવામાં આવેલ સમન્વયાત્મક દૃષ્ટિ-બિન્દુ દર્શાવે છે. તન્ત્ર-ગ્રન્થો અને ઉપનિષદ્ની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવતું અર્થ-ઘટન પણ 'સ્તોત્ર-પાઠ'માં નવીન-પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરે તેવું છે.

'કાલાપાણી એ કલાપાનીય છે' - ઇત્યાદિ વિચારો પણ સાધકને ભાવવૃદ્ધિ અર્થે કુંઠક પ્રેરણા આપી બંધ તેવા છે.

'ઉવસગ્ગહુર' - સ્તોત્રની પાંચમી ગાથામાં આવતાં ચાર સંબોધનોની સંક્ષિપ્ત છતાં રહસ્યમય ગૂઢ-ચર્યા, સ્તોત્રમાં આવતાં શબ્દ-યુગલોનો મહિમા અને તેના વિશિષ્ટ અર્થો ઉપરાંત અંતમાં આપેલ દેવ, ઋષિ, છંદ, ણીજ, શક્તિ અને વિનિયોગનું સ્પષ્ટીકરણ જેતાં 'ઉવસગ્ગહુર' - સ્તોત્ર પ્રત્યે અન્તઃકરણમાં પરમ આદર અને ભક્તિભાવ અનાયાસ ઉપજે છે.

[૪] 'સકલાઈત' - સ્તોત્ર (પૃષ્ઠ : ૬૫ થી ૮૭)

[અ. ૧૧ + ભ. ૭ = ૧૮ પત્રો]

આ પ્રકરણમાં 'આર્હન્ય', 'પ્રણિદધ્મહે', 'સમુપાસહે' વગેરે પદો વિશે ભક્તિભાવપોષક અનેક સ્કુરણાઓ નોંધાયેલી છે.

નામ - સ્થાપના - દ્રવ્ય - ભાવ નિદેશા વડે સર્વ ક્ષેત્ર અને સર્વ કાળના અરિહંતોની સમુપાસના માટેનું આ અદ્ભુત સ્તોત્ર છે - તે સ્પષ્ટ રીતે સમન્વવવા માટે અહીં 'શ્રી પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય'ના મંગલાચરણના શ્લોકો આધાર રૂપે આપેલ છે.

પરમેશ્વરની પંચકૃત્યકારિતાનું તંત્ર-ગ્રન્થોના આધારે વિવેચન કરી 'આર્હન્ય' જ યોગ - ક્ષેમ કરનારો મહાધોધ છે - એમ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે.

'સમુપાસહે'ના અર્થનું વિશ્લેષણ કરતાં ઉપાસનાની સાત ભૂમિકાઓ - નામપરા, રૂપપરા, વિભૂતિપરા, શક્તિપરા, ગુણપરા, ભાવપરા અને સ્વરૂપપરાનો ઉદ્દેશ્ય કરી, આ પ્રાચીન-સ્તોત્રની રચના કોઈ વિશિષ્ટ પ્રણાલિકાના આધારે હોવાનો સંકેત કરેલ છે.

તે સમયના શૈવપંથ સાથેના વાદ-વિવાદને દર્શાવતાં અનંતતાને વ્યવસ્થામાં નાથવા માટે નામ, આકૃતિ આદિ ચાર આયામોને ક્ષેત્ર અને કાલમાં વિલક્ષ્ણ કરીને કૃષ્ણ રીતે કોયડાનો ઉકેલ આ સ્તોત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે - તે સાંકેતિક રીતે સમજાવેલ છે.

શિવ - શક્તિના આધાર રૂપ આર્હુન્ત્યનું વર્ણન આત્મસમર્પણની ભાવના તથા દેહાભિમાન ત્યાગવાની યુદ્ધ ઉત્પન્ન કરે તેવું છે, જે આર્હુલકિત માટે પ્રેરણાદાયી ચિન્તન પૂરું પાડે છે.

‘મંત્રશબ્દરહસ્ય’ના આધારે ‘ध्येयेन प्राणानामैक्यम्’- એ સિદ્ધાન્ત સમજાવતાં ધ્યાનમાં વિશેષ પ્રગતિ સાધવા માટે ‘સ્વરોહય’નું જ્ઞાન અત્યંત જરૂરી છે - એમ દર્શાવી ‘સ્વરોહય જ્ઞાન’નું મહત્ત્વ પ્રસ્થાપિત કર્યું છે.

‘આર્હુન્ત્ય’ને નાદ સ્વરૂપે ઘટાવી, ‘અનાહુતનાદ’ના સ્થાને આગમિક ભાષામાં ‘અનાહુતસમતા’નો શબ્દ-પ્રયોગ ગતાવ્યો છે અને ‘સમતા એ જ મોક્ષનું પરમ કારણ છે’- એ વાત દઢ કરી, ‘સમતા’ સાધવાના અનેક ઉપાયો દર્શાવ્યા છે.

ત્યાર પછીના પત્રોમાં તીર્થ કરોનું ‘પરમશુરુપદ’, ‘નયવાદની ગૂઢતા’ આદિ વિષયો પર સુંદર ચર્ચા-વિચારણા કરતાં જણાવ્યું છે કે ‘મંત્રયોગ’, ‘લયયોગ’ કે ‘રાજયોગ’- કોઈપણ યોગનું નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવન કરવામાં આવે તો તે અવશ્ય અનુભૂતની ભૂમિકા સુધી પહોંચાડે છે.

‘ॐ अहं नमः’- મંત્રમાં મંત્ર-શાસ્ત્ર મુજબ ‘સંબોધન’, ‘વિશેષણ’ અને ‘દ્રાવણ’- એ ત્રણે અંગો હોવાથી અહીં તેનો ‘પૂર્ણ મંત્ર’ તરીકે ઉલ્લેખ થયો છે. તદુપરાન્ત વિવિધ સ્તોત્રોની દ્વાર-ગાથાઓનું મહત્ત્વ તથા ‘અષ્ટભૂત’, ‘ભૂભુવઃ સ્વઃ’, ‘ધમ્મઘાતુ’ આદિ પદોની વિચારણા સાથે ‘ऋतं च सत्यं च’નો જૈન-દૃષ્ટિએ સમન્વય - સમગ્ર ઈશ્વરવાદને આર્હુન્ત્યના મહિમામાં સમાવવા ઉપયોગી થાય તેવો છે.

પ્રકરણના અંતિમ પત્રોમાં શ્રીહિમચંદ્રસૂરિએ જેમને પોતાના આદર્શ તરીકે સ્થાપ્યા છે તે શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિની સ્તુતિ અને ‘સકલાર્હત’- સ્તોત્રમાં તાંત્રિક-દૃષ્ટિએ પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ- એ પાંચ તત્ત્વોની આડકતરી રીતે થયેલી ગૂંથાણી અંગેના વિચારો તથા ‘બિન્દુનવક’માં ‘નવપદ’ના ધ્યાનની કલ્પના - સાધકોને પ્રેરણા આપે તેવી છે.

[૫] લઘુશાન્તિ (પૃષ્ઠ : ૮૮ થી ૯૧)

[અ. ૩ + ભ. ૧ = ૪ પત્રો]

આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં 'લઘુશાન્તિ'—સ્તવમાં સમાવિષ્ટ તાંત્રિક-પ્રક્રિયાનો સ્કેટ કરતાં કેટલાક વિધાનો કરવામાં આવ્યાં છે.

અહીં, 'ધૃતિ-રતિ-મતિ-બુદ્ધિ'ના વિશિષ્ટ અર્થો 'કાવ્યાનુશાસન' જેવા ગ્રંથોના આધારે કરવામાં આવ્યા છે. 'શાન્તરસ'ના વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી-ભાવોનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું છે કે જો દેવી સમ્યગ્દષ્ટિઓને ધૃતિ આદિ સંચારી-ભાવો પ્રદાન કરે તો તેમાંથી નિષ્પન્ન થતો સ્થાયીભાવ 'શમ' અંતે સાધકના 'શાન્તરસ'માં પરિણામે—આ રીતે 'લઘુશાન્તિ'—સ્તવની ઉપાસનાથી 'શાન્તરસ'ની અનુભૂતિનો આ વિચાર સ્તોત્ર-માહાત્મ્ય પર એક નવો પ્રકાશ પાડે છે.

[૬] અજિત — શાન્તિ — સ્તવ (પૃષ્ઠ : ૯૨ા૯૩)

[અ. ૧ = ૧ પત્ર]

આ પ્રકરણમાં માત્ર એક જ પત્ર છે, જેમાં વિશાદરૂપી ગદ્યને પ્રશાન્ત કરવા અને પ્રમોદને ઉત્પન્ન કરવા માહાત્મા નંદિષેષે 'અજિત—શાન્તિ—સ્તવ'માં યોજેલી કાવ્ય—સંગીત—નૃત્યની મનોહર ગૂંથણી તથા ભક્તિ અને માધુર્યની પરાકાષ્ટાની ભાવવાહી પ્રશંસા છે.

આ સ્તવમાં બે તીર્થકરોની એક સાથે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે; ઋગ્વેદ અને ઐધ-સાહિત્યમાં આવી પ્રાર્થનાઓ મળે છે—તે દર્શાવી પ્રસ્તુત સ્તવની કેટલીક વિશેષતાઓ અહીં નોંધવામાં આવી છે—આપણી ભક્તિ-ભાવના અને નિષ્ઠા ઉત્તરોત્તર કેવી નબળી પડી અને કનિષ્ઠ બની તે પ્રત્યે ખેદ દર્શાવીને આવા વિષમ-સંજોગોમાં ભાવ અસ્થિ અને મજબ સુધી પહોંચે તેવો ભક્તિ-ભાવ પ્રગટે તે માટે આશીર્વાદ માગીને આ પત્ર પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો છે.

[૭] સિદ્ધચક્ર — નવપદ્મ (પૃષ્ઠ : ૯૪ થી ૯૮)

[અ. ૫ + ભ. ૧ = ૬ પત્રો]

આ પ્રકરણમાં 'સિદ્ધચક્ર'ની વિભિન્ન વ્યાખ્યા—ટીકાઓમાં મળતાં 'તત્ત્વ' એટલે 'નવપદ' યા 'તત્ત્વ' એટલે 'પરમાક્ષર' આદિની અર્થા છે.

‘અનાહત’ અને ‘અવ્યક્ત’ની આરાધના માટે જૈનેતર તંત્ર-અથોમાંથી પણ ઉપયોગી વિગતો સંકલિત કરવી જોઈએ ઇત્યાદિ વિચારો પર અહીં ખૂબ જ ભાર મૂકાયો છે.

‘સિદ્ધચક્ર’નાં ‘નવ-મંડળ’ તથા તેમાં ‘નવપદ-મંડળ’ની પ્રધાનતા બતાવી; યંત્રોદ્ધાર, યંત્રાલેખન, યંત્રપૂજન, ધ્યાન આદિનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. ‘યંત્રના પ્રભાવને મંત્ર-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વૈજ્ઞાનિક રીતે સમજાવવો જોઈએ’-એમ કહી તે માટે આ દિશામાં સ્વતંત્ર પ્રયાસ કરવો સમુચિત માન્યો છે.

‘સિદ્ધચક્ર’નાં પ્રાચીન યંત્રો એકઠાં કરી તેમાં કાલાનુક્રમે થયેલા સુધારા-વધારાની ઐતિહાસિક નોંધ કરવાનું સૂચન પણ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે.

વિષયના ઉપસંહારમાં ધ્યાતાની ‘ઘટાવસ્થા’ તથા ‘(ખન્દુ-નવક’ની એક એક કલાઓનો અભ્યાસ જે નવ દિવસમાં પૂર્ણ કરી શકાય તેનું શેષક વર્ણન છે.

[૮] ‘ચૈત્યવંદન’- સૂત્ર અનુષ્ઠાન : યોગક્રિયા
(પૃષ્ઠ : ૯૯ થી ૧૦૨)

[અ. ૧ = ૧ પત્ર]

આ પ્રકરણના એક જ પત્રમાં શ્રદ્ધાવાળા આરાધકને ‘ચૈત્યવંદન’-સૂત્ર સંબંધી ઘણી વિગતો મળી રહે છે. પ્રારંભમાં જ ‘સ્થાન’ આદિ યોગથી શૂન્યને ‘ચૈત્યવંદન’-સૂત્ર શા માટે શીખવવું નહીં? - તેની ચર્ચા છે. ત્યાર બાદ અસદનુષ્ઠાનના ત્રણ પ્રકારો વર્ણવી ‘ચૈત્યવંદન’ પણ ક્યારે અને કયાં અસદનુષ્ઠાનનું રૂપ ધારણ કરે છે? - તે સમજાવેલ છે. કોઈ પણ અનુષ્ઠાન ઐહિક સુખની ઇચ્છાથી ‘વિષાનુષ્ઠાન’, પારલૌકિક સુખની કામનાથી ‘ગરાનુષ્ઠાન’ અને માનસિક ઉપયોગ-શૂન્ય પ્રવૃત્તિથી ‘અનનુષ્ઠાન’ રૂપ સમજવું.

નિશ્ચય અને વ્યવહારથી ‘સ્થાન’ આદિ યોગના અધિકારી (વશે ચર્ચા કરતાં ‘સ્થાન’ આદિ પાંચેય યોગોનો ‘અધ્યાત્મ’, ‘ભાવના’, ‘ધ્યાન’, ‘સમતા’ તથા ‘વૃત્તિસંક્ષય’- એ પાંચ યોગો સાથે સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે.

ઉત્સાહ, નિશ્ચય આદિ યોગસિદ્ધિનાં છ કારણો દર્શાવી; ‘વ્યવહારિક-યોગ’ અને ‘પારમાર્થિક-યોગ’નું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહ્યું છે કે- ‘યોગનો દેહ એકાગ્રતા છે, તેનો આત્મા અહંત્વ અને મમત્વનો ત્યાગ છે.’

છેલ્લે ‘યથાભિમદ્ધ્યાનાદ્યા’-એ સૂત્ર સમજાવતાં ઉપાસનાનાં પ્રતીકોની ભિન્નતાના વ્યામોહથી ધર્મના નામે થતાં ઝગરાઓ નાબૂદ કરી દૃષ્ટિ-વિશાળતા કેળવી, મતભેદ-સહિષ્ણુ બનવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

[૯] કાયોત્સર્ગ (પૃષ્ઠ : ૧૦૩ થી ૧૧૨)

[અ. ૬ + ભ. ૮ = ૧૪ પત્રો]

આ પ્રકરણના પ્રથમ પત્રમાં ધાર્મિક પ્રાયશ્ચિત્તની દૃષ્ટિએ ઉપલબ્ધ ‘કાયોત્સર્ગ’ વિષયક સાહિત્યની નોંધ છે. પછીના પત્રોમાં ‘કાયોત્સર્ગ’થી દેહની અને બુદ્ધિની જડતા કેવી રીતે એકી થાય છે?—તે વ્યવસ્થિત રીતે સમજાવવા માટેની ચર્ચા છે.

‘કાયોત્સર્ગ’ પડાવશ્યકમાં તથા અભ્યંતર-તપમાં ઊંચું સ્થાન ધરાવે છે. તે સૂતાં સૂતાં, બેઠાં બેઠાં અને ઊભા ઊભા—એમ ત્રણે રીતે કરી શકાય છે—તે સવિસ્તર અહીં સમજાવેલ છે.

‘કાયોત્સર્ગ’ના આગારો તથા દોષોની સામાન્ય ચર્ચા બાદ એક મહત્વપૂર્ણ ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે કે—‘કેવળ શારીરિક કે માનસિક દૃષ્ટિએ ‘કાયોત્સર્ગ’ કરવાથી આધ્યાત્મિક-લાભ મળતો નથી અને ભૌતિક-લાભ સંદિગ્ધ રહે છે.’

‘કાયોત્સર્ગ’ એટલે પ્રવૃત્તિમાં સંલગ્ન કાયાનો પરિત્યાગ—તેમાં ‘કાયગુપ્તિ’, ‘વાગુપ્તિ’ અને ‘મનોગુપ્તિ’—ત્રણે એકી સાથે સધાય છે. વળી, ‘પ્રાણનો જય કરતાં આવડે તો ‘કાયોત્સર્ગ’ ઉચ્ચ કોટિનો થાય છે’—ઇત્યાદિ વિધાનો પણ ખરેખર! માર્મિક છે.

‘કાયોત્સર્ગ-સુદ્રા’નું વર્ણન તથા કાલગણના માટે ‘પાયસમા કુસાસા’—એ આર્ષ-પ્રયોગના ગાંભીર્યનું દિગ્દર્શન—અનેક રીતે ઉપયોગી થાય તેવું છે.

‘કાયોત્સર્ગ’માં ‘નાદ’નું શ્રવણ, ‘લય-યોગ’ માટે સાડાત્રણ વલયનું ધ્યાન, ચક્ર-લેદનમાં પ્રહ્લ્લચર્યનું મહત્ત્વ તથા આત્માના આઠ રુચક પ્રદેશોનું ધ્યાન વગેરે અનેક વિષયોની છણાવટ આ પ્રકરણમાં જોવા મળે છે; જેનાં વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે ‘જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ’ તરફથી જ પ્રકાશિત ‘કાયોત્સર્ગધ્યાન’ વાંચવા માટે નિવેદન કરવામાં આવ્યું છે.

ટૂંકમાં ‘કાયોત્સર્ગ’દ્વારા મન, વચન અને ક્રાયાના યોગોનું સ્થૈર્ય અને તે દ્વારા દેહાધ્યાસના ત્યાગ અર્થે સર્વ સાધકોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈ એ-એ આ પ્રકરણનો સાર છે.

[૧૦] મંત્ર (પૃષ્ઠ : ૧૧૩ થી ૧૧૫)

[અ. ૨ = ૨ પત્રો]

આ પ્રકરણના પ્રથમ પત્રમાં ‘મંત્ર’ વિશે શાષ્ટિક-દષ્ટિએ તેમ જ પારમાર્થિક-દષ્ટિએ વિચારણા કરવામાં આવી છે. તેમાં મંત્ર, દેવતા અને ગુરુના ઐક્યનું રહસ્ય સમજાવી ‘નમસ્કાર-મંત્ર’ના અનુસંધાનમાં ‘મંત્રચૈતન્ય’ અને ‘અભલાવ’ વિષે તાંત્રિક-દષ્ટિએ ઊડાણથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તથા બીજા પત્રમાં ‘મંત્ર’ની મન્ત્ર, દેવતા અને ગુરુને અનુલક્ષીને પરંપરાગત ત્રણ પ્રથાઓ વિકાસ પામી છે તે ઉદાહરણ સહિત દર્શાવી છે, જે સાધના માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

[૧૧] અનાહતનાદ (પૃષ્ઠ : ૧૧૬ થી ૧૨૩)

[અ. ૬ + ભ. ૩ = ૯ પત્રો]

આ પ્રકરણમાં ‘અનાહતનાદ’ના સ્વરૂપ અને ‘નાદાનુસંધાન’ની પ્રક્રિયા વિશે ઘણી ઉપયોગી માહિતી અનેક ગ્રન્થોમાંથી સંકલિત કરવામાં આવી છે.

મંત્રરાજ અર્હ કર અને મંત્રાધિપ અર્હ કરના ધ્યાનની સૂક્ષ્મક્રિયાથી પરતત્ત્વયોજન દર્શાવતાં ‘માતૃકા-સંસ્મરણ’ આવશ્યક માન્યું છે.

‘નાદ’ના પાંચ પ્રકાર તથા ‘શબ્દ’ના પાંચ પ્રકાર ટૂંકમાં દર્શાવી ‘નાદ’ની ઉત્પત્તિ અંગે વિવિધ સૂચનો કર્યાં છે.

તત્પશ્ચાત્ ‘શકિતસંચાર’ અને ‘સ્પર્શદીક્ષા’ની પ્રક્રિયામાં રહેલા જોખમો વર્ણવી કહ્યું છે કે— આત્મતત્ત્વ સુધી ક્રમશઃ પહોંચવા માટે ‘જપસાધના’ એ જ સહીસ્રલામત રાજમાર્ગ છે.

અંતિમ પત્રોમાં ‘અનાહુત’ સમજવા તપાસવા યોગ્ય સાહિત્યની રૂપરેખા તથા ‘અનાહુતનાદ’ અને ‘શંખિની નાડી’ને લગતી જુદી જુદી વિગતોનું સંકલન છે; જે આ પ્રકરણના ઉપસંહારમાં સાંકેતિક રીતે દર્શાવેલી ‘નાદબ્રહ્મની ઉપાસના’માં સહાયક ગણી શકાય.

[૧૨] નાડી - શુદ્ધિ (પૃષ્ઠ : ૧૨૪ થી ૧૨૬)

[અ. ૧ = ૧ પત્ર]

યોગ-સાધનામાં ‘નાડી-શુદ્ધિ’નું મહત્ત્વ દર્શાવતાં આ પત્રમાં કહ્યું છે કે— ‘તેનાથી (અર્થાત્ ‘નાડી-શુદ્ધિ’થી) દેહનું આરોગ્ય અને ધારણા પ્રમાણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.’

‘યોગ-શાસ્ત્ર’ અને ‘વશિષ્ઠ-સંહિતા’ના આધારે ‘નાડી-શોધન’ની પ્રક્રિયાનું વિશ્લેષણાત્મક નિરૂપણ કરી તેની તારવણી કરતાં જણાવ્યું છે કે ‘નાડી-શોધન’ માટે સખીજ અથવા નિર્ખીજ કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રાણાયામ ઉપયોગી થઈ શકે— આ પ્રક્રિયાને ‘મલશોધક અથવા લોમવિલોમ પ્રાણાયામ’ પણ કહે છે. અહીં આ પ્રક્રિયા ‘સિદ્ધાન્ત-સિન્ધુ’ ગ્રન્થના આધારે આપી; વિજ્ઞાન અને આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ તેની કેટલીક વિશેષતાઓ રજૂ કરવામાં આવી છે, જેથી વિષયની છણાવટ અત્યંત રસપ્રદ બની છે.

[૧૩] સાહુલાદ દેવતા - કુંડલિની (પૃષ્ઠ : ૧૨૭ થી ૧૩૬)

[અ. ૮ = ૮ પત્રો]

આ પ્રકરણમાં ‘સાહુલાદ દેવતા’ વિશે પ્રાપ્ત થતાં વિવિધ ઉદ્દેશોની અનેક ગ્રન્થોમાંથી નોંધ કરી, ‘સાહુલાદ દેવતા’ની કૃપાના કૃણ-સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતી અંતઃકરણની ઉજ્જવલતા, પ્રસન્નતા આદિનું વર્ણન છે તથા ‘હ્લાદિની શક્તિ’ અને ‘કુંડલિની દેવી’ અથવા ‘શક્તિના પ્રસાદ’ અંગે લિત્તલિત્ત વિચારો વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે.

‘શાંતરસ’, ‘મધુર-ભાવ’ અને ‘મહાભાવ’ની વિચારણા પ્રસ્તુત કરી, જિનવરોની ભક્તિને આગમનો સાર ગણી, તે ભક્તિની ચરમ-પરિણતિને ‘સાહુલાદ દેવતા’ તરીકે ઓળખાવેલ છે. વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ— પ્રસન્ન થયેલ દેવતા તે ‘સાહુલાદ દેવતા’—તેવો અર્થ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે.

ત્યાર બાદ ‘અનાહતનાદ’નું ‘કુંડલિની-શક્તિ’ના એક પ્રકાર તરીકે સમર્થન કરીને ‘અનાહત’ અને ‘અવ્યકત’નું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તથા સ્પર્શથી, વાણીથી, દૃષ્ટિથી અને વિચાર-બળથી ગુરુ દ્વારા શિષ્યમાં શક્તિ-સંચાલન કેવી રીતે થાય છે— તે દૃષ્ટાન્તો આપી સમજાવ્યું છે. [આમ ‘અનાહત’ અને ‘અવ્યકત’ વિશેની જે ચર્ચા ‘ઉવસગાહર’—સ્તોત્રમાં પૃષ્ઠ ૫૬ ઉપર શરૂ કરવામાં આવી છે તે પૃષ્ઠ ૧૧૬-૧૨૦ માં તથા પૃષ્ઠ ૧૩૨ પર પણ ચાલુ રહે છે.]

જૈન-મત પ્રમાણે ‘ભલિ’ અથવા ‘ભલી’ એ ‘કુંડલિની’ જ છે. ‘કુંડલિની સહસ્રારમાં રમણુ કરે તો ઉપસર્ગો સહન કરવાની અગાધ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય’—આવી ઘણી બાબતો દર્શાવ્યા પછી ‘આંતર-પ્રાણુ’ ‘મહાપ્રાણુ’ વગેરેના રહસ્યની વિચારણા તથા ‘ઋષિમંડલ’ની આરાધના એટલે ‘વિશ્વકુંડલિની’ની આરાધના અને તે જ ‘ધમ્મઘાતુ’ની આરાધના વગેરે માન્યતાઓ રજૂ કરી છે—જે ચિન્તન માટે પાથેય ‘પૂરુ’ પાડે તેમ છે. [‘ધમ્મઘાતુ’ના અર્થની વિચારણા પ્રકરણુ-૪; પૃષ્ઠ : ૭૮-૭૯ પર છે.]

છેલ્લે ‘ભક્તિ’થી ઉત્પન્ન થતાં ‘મધુર-ભાવ’ વડે ‘સમાધિ’ની પ્રાપ્તિનો માર્ગ દર્શાવી કહ્યું છે કે— ‘દેવતા’ શબ્દ ‘શક્તિ’ અને ‘જ્યોતિ’ બન્ને દર્શાવે છે.

[૧૪] વિસ્મય (પૃષ્ઠ : ૧૩૭ થી ૧૪૪)

[અ. ૩ = ૩ પત્રો]

પ્રથમ પત્રમાં ‘શિવસૂત્રવાર્તિક’ના સૂત્ર ‘વિસ્મયો યોગભૂમિકા:’ના આધારે ‘વિસ્મય’ વિશે ચર્ચા શરૂ કરી પ્રતિપાદિત કર્યું છે કે જ્ઞાનરૂપી તત્ત્વના આરોહણમાં અતિશય આનંદના અનુભવરૂપે ‘વિસ્મય’ જ પરતત્ત્વ સાથે એકત્વ સાધવાની વિશ્રાન્તિરૂપ સોપાનમાલિકા છે.

દ્વિતીય પત્રમાં મયલાસુંદરીના ભાવોદ્ભાસની હકીકત તથા શ્રીહરિભદ્રસૂરિના ત્રીજા 'પંચાશક' અને 'શ્રીમહાનિશીથસૂત્ર'ના આધારે 'વિસ્મય' વિશે અર્થ છે.

તૃતીય પત્રમાં 'શ્રીમહાનિશીથસૂત્ર'માં આપેલી 'વિનયોપધાનની (વધિ) પરથી તૈયાર કરેલી વિસ્મય - પુલક - પ્રમોદ - પ્રધાન અમૃતાક્રિયાની ૩૦ સોપાનવાળી એક 'સોપાનમલિકા' છે - જેમાં 'વિસ્મય-યોગ'ની હકીકતો શૈવપંથમાંથી તથા 'રસ-શાસ્ત્ર'માંથી સંકલિત કરી ટિપ્પણીકા સહિત આપવામાં આવી છે.

[૧૫] ભક્તિમાર્ગ (પૃષ્ઠ : ૧૪૫ થી ૧૫૨)

[અ. ૬ + ભ. ૨ = ૮ પત્રો]

'ભક્તિ'નો ઉદ્દગમ 'ભીતિ'થી કે 'પ્રીતિ'થી? 'ભક્તિમાર્ગ' અને 'ક્રિયામાર્ગ' વચ્ચે સંબંધ શો? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો પર તર્કસંગત વિચાર કર્યા પછી 'ભક્તિ' એટલે શું? - તે સમજાવતાં આ પ્રકરણમાં અનેક મહત્વપૂર્ણ વિધાનો કર્યા છે, જેમ કે:- 'કર્મ ટળી શકતાં નથી, પરંતુ 'ભક્તિ'થી કર્મક્રમ લોગવવાના ધૈર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે'. ભાગવતી ભક્તિ પરમ આનંદ અને સંપદાનું ખીજ છે.' 'સંકલ્પ-વિકલ્પ' ટાળવા માટે 'ભક્તિમાર્ગ' એ ટૂંકો રસ્તો છે.' 'ભક્તિની શરૂઆતમાં, 'દાસોડહં'ની ભાવના રહે છે અને અંતે 'સોડહં'-ભાવ આવે છે.'

જૈન-દૃષ્ટિએ 'ભક્તિ'માં 'જ્ઞાન'ની અને 'ઉપાસના'માં 'ક્રિયા'ની પ્રધાનતા દર્શાવી; 'ભક્તિભાવ - પોષક - ક્રિયા'નું મહત્વ જણાવ્યું છે.

'મૈત્રી'ની જેમ 'ભક્તિ' પણ 'મધુર-પરિણામ' છે, તેથી 'શાંતરસ'ના આવીર્ભાવમાં તેની આવશ્યકતા સ્વીકારેલી છે. 'મધુર-પરિણામ' એટલે જ 'સામયિક'નો પ્રથમ-વિભાગ 'સામ' તથા 'નમો'પદ એટલે જ 'ભક્તિ'-'મધુર-પરિણામ' - જેને શ્રીઉપાધ્યાયજી મહારાજ 'પરમાનંદનું ખીજ' કહે છે.

'ભક્તિ'ને 'અધ્યાત્મિક-લોજન' તરીકે ઘટાવતું વર્ણન તથા 'પુષ્ટિ-માર્ગ'માં દર્શાવેલ 'ભક્તિ'ની વ્યાખ્યાઓ અને તેના પ્રકારોનું સુંદર રીતે કરેલું વર્ણન અંતિમ પત્રોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કવિ દયારામે સૂચવેલા

‘પ્રેમલક્ષણા-ભકિત’ના દશ લેહો, ઉપરાંત વિવિધ દર્શનોમાં દર્શાવેલ ભકિતમાહાત્મ્યના ઉલ્લેખો પણ અહીં જોવા મળે છે.

આ પ્રકરણના અન્તિમ પત્રમાં ‘જિનેન્દ્ર ભકિત’નાં કેટલાક પદો દ્વારા ‘ભકિત’નું માહાત્મ્ય સંક્ષેપમાં વ્યક્ત કરી - આ વિષયની અર્ચા પૂર્ણ કરેલ છે.

[૧૬] વિપશ્યના - સાધના (પૃષ્ઠ : ૧૫૩ થી ૧૬૩)

[અ. ૬ + ભ. ૬ = ૧૨ પત્રો]

‘આણાપાણ સતિ’ અર્થાત્ ‘પ્રાણુ-અપાનની સ્મૃતિ’—ધ્યાન માટેની આ ઔદ્ધ-પ્રક્રિયા (Zen Theory) ‘ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્ર’માં પણ મળે છે તથા ‘કાયોત્સર્ગ’માં આ પ્રક્રિયાનો સમાવેશ થઈ જાય છે ઇત્યાદિ હકીકતો આ પ્રકરણમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે.

ડૉ. ગોપીનાથ કવિરાજ આ ‘આનાપાન સતિ’ને માટે મળતાં આવે તેવાં ‘અજપાજપ’, ‘હુંસવિદ્યા’, ‘આત્મમંત્ર’, ‘પ્રાણયજ્ઞ’ આદિ નામોનો ઉલ્લેખ કરે છે તે આ ધ્યાન-પદ્ધતિનાં ભારતીય પરંપરામાં રહેલા ખીજે ખોળવા માટે મનનીય છે.

‘અપ્પમાદેન સમ્પાદેથ’ તથા ‘સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ’માં રહેલું ભાવ-સામ્ય સતત જાગૃતિ માટે સાધક માત્રને પ્રેરક બને તેવું છે.

‘વિપશ્યના-સાધના’માં ‘શબ્દ’ને સ્થાન નથી; તેથી જ ‘શબ્દ’ અથવા ‘શ્રુતજ્ઞાન’નું મહત્વ સમજાવતાં અહીં કહ્યું છે કે - ‘શબ્દ’નું આલંબન લેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ‘પૂર્ણતા’ની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે—તે સિદ્ધ કરવા માટે જ કેટલાક પત્રોમાં જુદી જુદી દૃષ્ટિએ ‘શબ્દ’ પર વિચારણા કરવામાં આવી છે. જિન-ભકિતમાં જે ‘શબ્દ’નો મહિમા વર્ણવાયો છે તેનું હાઈ સમજવા માટે તે નિરૂપણ મહત્વનું છે.

તેવી જ રીતે ‘સતિપટ્ટાન’ના ચાર પ્રકાર—(૧) કાયાનુપશ્યના, (૨) વેદનાનુપશ્યના, (૩) ચિત્તાનુપશ્યના અને (૪) ધર્માનુપશ્યના વિશે ‘મહાસતિપટ્ટાન-સુત્ત’ અને ‘આનપાનસતિસુત્ત’ના આધારે આપવામાં આવેલી માહિતી જિજ્ઞાસુઓને માર્ગદર્શક બને તેવી છે.

‘બ્રહ્મવિદ્યાર ચિંતન’થી થતા લાભ અને તે માટે જૈનદર્શનમાં દર્શાવેલ મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓનો અભ્યાસ મોક્ષમાર્ગમાં ‘ભાવના-યોગ’નું મહત્ત્વ દર્શાવે છે.

તદુપરાંત ‘જૈન-સાહિત્યમાં ધ્યાન-માર્ગ અતિ સ્પષ્ટ છે’— એ સિદ્ધ કરતાં જણાવ્યું છે કે— ‘જૈનદર્શનની વિશેષતા સર્વનય-સંગ્રાહિતામાં છે. ઔદ્દર્શન ઋગ્વેદસૂત્રનયાનુસારી છે, તેથી તે પણ એક નય છે, તેમાં જે કાંઈ સત્ય છે તે શ્રી જૈનદર્શનની અંતર્ગત જ છે, તે ઉપરાંત અન્ય નયોનું સત્ય પણ જૈનદર્શનાંતર્ગત છે જ’.

ધ્યાનની પ્રક્રિયા તરીકે ‘વિપશ્યના’માં જ્ઞાસુઓને રસ પડ્યો છે ત્યારે અહીં એકત્ર કરવામાં આવેલી માહિતી તેમાં રહેલા ઉપકારક અંશે ઉપર પ્રકાશ પાડવા માટે મહત્ત્વની છે.

[૧૭] ધ્યાન (પૃષ્ઠ : ૧૬૪ થી ૧૭૧)

[અ. ૩ + ભ. ૮ = ૧૧ પત્રો]

અષ્ટાંગ-યોગમાં ‘ધ્યાન’ કરતાં પહેલાં ‘ધારણા’ મહત્ત્વની હોવાથી પ્રારંભમાં ‘ધારણા’ માટેનાં નાભિ, હૃદય આદિ સ્થાનોનો ઉલ્લેખ છે. તત્પશ્ચાત્ ‘ધ્યાન’ના અધિકારી થવા મૂલગુણોનું તથા ઉત્તરગુણોનું પાલન, આત્મજ્ઞાન વગેરે અતિ આવશ્યક જણાવી ધ્યાન-સામગ્રીની વિચારણા કરી છે. ‘ભાવના’ અને ‘અનુપ્રેક્ષા’ ધ્યાનમાં આગળ વધવા માટે જરૂરી છે. તે અને ધર્મધ્યાન પોષક છે તથા ધ્યાનમાં સ્થિરતા અને વિશુદ્ધિ ભાવવાનું કાર્ય કરે છે.

‘ધ્યાતાનાં લક્ષણો’ તથા ‘ગૃહસ્થોનાં ધ્યાન’ અંગે વિચારણા કરતાં ‘ગૃહસ્થોને ધ્યાનનો એકાન્ત નિષેધ નથી’— એ સમજાવ્યું છે.

‘સમાધિ-વિચાર’ના એક પદ દ્વારા દર્શાવ્યું છે કે— ‘જે અરિહંતનું ધ્યાન છે તે જ આત્મધ્યાન છે.’

ત્યાર બાદ પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ધ્યાન પણ જિનેશ્વર ભગવંતે જ કહ્યાં છે, ધ્યાનના તે પ્રકારો જૈનેતરોના નથી— એ અનેક ઉદાહરણો આપી સિદ્ધ કરેલ છે.

કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને મુક્તિયોગની વ્યાખ્યાઓ તથા 'સમાપત્તિ' વિશે પણ કેટલીક વિગતો આ પ્રકરણમાં મળે છે.

• 'ધ્યાન'— એ 'નિર્વિચાર અવસ્થા છે' વગેરે એકદેશીય વિચારો દૂર કરવાં 'બૃહત્કલ્પ - ટીકા'ના ઉદ્દેશ્યપૂર્વક દર્શાવ્યું છે કે ધ્યાનના કાલિક, વાચિક અને માનસિક - ત્રણે પ્રકારો આપણે ત્યાં છે.

અંતે આ વિષયના ઉપસંહારમાં જણાવ્યું છે કે- 'શુદ્ધ-ઉપયોગ' એ જ સર્વ શ્રેષ્ઠ ધ્યાન છે, જે આઠમાથી બારમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે તથા જેના અંતે 'પ્રાતિભજ્ઞાન' થાય છે અને જેના પ્રતાપે 'કેવલજ્ઞાનરૂપ સ્વયંતિ' પ્રગટે છે.

[૧૮] પ્રકીર્ણક (પૃષ્ઠ : ૧૭૨ થી ૧૮૫)

[અ. ૯ + ભ. ૮ = ૧૭ પત્રો]

આ અંતિમ પ્રકરણમાં જુદા જુદા ૧૨ વિષયો પર કુલ ૧૭ પત્રો છે. જેનો વિષયવાર સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) પ્રભુપ્રાપ્તિના ઉપાય (પૃષ્ઠ : ૧૭૨ થી ૧૭૪)

[અ. ૧ = ૧ પત્ર]

સંસાર બહાર ઉડીને પરમાત્માને યોગવા જવાનું નથી. પરમાત્માને પોતામાં પોતા દ્વારા જ પાસે લાવવાનો છે અને અનુભવવાનો છે. તે માટે આ પત્રમાં ત્રણ રીતિ બતાવી છે:-

- (૧) તીવ્ર અભીપ્સા,
- (૨) જ્ઞાન અને ભક્તિ અને
- (૩) સત્સંગ.

*

*

*

(૨) સ્વાસ્થ્ય માટે પ્રાર્થના (પૃષ્ઠ : ૧૭૫-૧૭૬)

[અ. ૨ = ૨ પત્રો]

'ઉવસગ્ગહર'— સ્તોત્રનું ચિંતન કરતાં લખાયેલા પ્રથમ પત્રમાં ' The Healing Light ' નામના પુસ્તકમાંથી સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રાર્થનાનાં ચાર પગથિયાં દર્શાવ્યાં છે :-

- 1) To remind ourselves that there is a source of life,
- 2) Turn it on,
- 3) Accept it by faith and
- 4) Observe its operations.

પત્રની અંતિમ પંક્તિમાં જે ફક્તસને અંતનો સાર માનવામાં આવ્યો છે તે લેખકના હાથે અંકિત કરેલો મળી આવતા પાદનોંધમાં શક્ય ન હોવાથી અહીં આપવામાં આવ્યો છે :-

“The essence of all healing is to become so immersed in the Being of God that one forgets oneself entirely. And the most successful prayers are those in which The one who prays never thinks of himself at all.”

તદુપરાંત ‘શ્રદ્ધા’ વિશે મૂળભૂત વાતોની છણાવટ કરતા મહત્વના અન્ય ‘Science of Mind’નો ઉલ્લેખ આ પત્રમાં જ જોવા મળે છે. ઉપસર્ગહર પરમાત્મા સાથે તાદાત્મ્ય સ્થાપવાના સંદર્ભમાં આ પત્ર ઉપયોગી છે.

બીજા પત્રમાં ‘એલિગમેથ લેમ્પ’-નામની પ્રાર્થનાના સારરૂપે સાત મુદ્દાઓ બતાવ્યા છે; જે ‘લોગસ્સ’-સૂત્રનું ‘પ્રાર્થના’-સૂત્ર તરીકે જે ચિંતન થયું હશે તેના ભાગરૂપે છે :-

- (૧) પ્રશાન્ત બનો.
- (૨) ક્ષમાશીલતા.
- (૩) પ્રભુની પ્રશંસા.
- (૪) વિનયપૂર્વકની માગણી.
- (૫) શાંતિથી શ્રવણ માટે એકાગ્ર થવાનું.
- (૬) ઈશ્વરનો આભાર માનવો.
- (૭) અટલ શ્રદ્ધા.

ભૌતિક સ્વાસ્થ્ય માટેની પ્રાર્થનાનાં ચાર પગથિયાં દર્શાવતો પ્રથમ પત્ર અને પ્રાર્થનાના સાત મુદ્દાઓ દર્શાવતો દ્વિતીય પત્ર જે સંદર્ભમાં લખાયા છે તેના કારણે તે વિશિષ્ટ મહત્ત્વ ધરાવે છે. અન્યત્ર પ્રાર્થનાની જે રીતિ વિકાસ પામી છે તેના ઉપર ચિંતન કરવાનો આશય ‘લોગસ્સ’-સૂત્રમાં પ્રાર્થના સમાવિષ્ટ છે કે નહીં --તે વિચારવાનો છે.

હેતુ રોગરૂપી બિંધન(નિવારણ)નો ભૌતિક હોય કે આધ્યાત્મિક એટલે ભાવ આરોગ્યનો હોય -- પ્રાર્થના સમુચિત હોય તો તેનું અભીષ્ટ ફળ મળ્યા વગર રહેતું નથી; તેથી ઉપર્યુક્ત પત્રોમાં સમુચિત પ્રાર્થનાની રીતિનો વિષય ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે.

‘લોગસ્સ’- સૂત્રની છઠ્ઠી ગાથામાં ‘આરુગ્ગ - બોહિ - લામં, સમાહિચરમુસમં દિંતુ’ - એ યાચના કરવામાં આવી છે. ‘આરુગ્ગ’ શબ્દ ‘ભૌતિક રોગ-નિવારણ’ અને ‘આધ્યાત્મિક ભાવ આરોગ્ય’- બંને માટે સૂચિત માની શકાય છે.

“જ્ઞેઓનું (અરિહંતોનું) નામ દ્વારા કીર્તન તથા મન, વચન અને કાયાના યોગ વડે બંધન કર્યું તેના ફળસ્વરૂપ તેઓ મને ‘આરોગ્ય, ઓધલાલ અને ભાવ સમાધિ’ આપનારા થાઓ”, — એવું પ્રાર્થના રૂપી પ્રણિધાન છઠ્ઠી ગાથામાં સૂચિત માનવામાં આવે તો ઉપર્યુક્ત પ્રાર્થનાની રીતિ સૂત્રના અર્થઘટનમાં સહજ મળી આવવી જોઈએ. તે અર્થે થયેલો પ્રયાસ પત્રમાં જોવા મળે છે. સાત મહીનાના ગાળામાં આ વિષય ઉપર અનેક પત્રો લખાયા હોવા જોઈ એ પણ બે જ પત્રો ઉપલબ્ધ હોવાથી તેને પ્રાર્થનાના સંદર્ભમાં દિશાસૂચન રૂપ માની અહીં સંગૃહીત કરવામાં આવ્યા છે.

*

*

*

(૩) ‘ચિત્ત’ અને ‘હૃદય’ (પૃષ્ઠ : ૧૭૭ થી ૧૭૯)

[અ. ૨ + ભ. ૧ = ૩ પત્રો]

પ્રથમ પત્રમાં એક શ્લોક દ્વારા, ધાતુઓથી બનેલા ચિત્તનું યત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવાથી બુદ્ધિ વિકસિત થાય છે - એમ જણાવી ચિત્તના સંરક્ષણ માટે મહામંત્રના પ્રથમ-પદનું અર્થભાવનાપૂર્વક પુનઃ પુનઃ રટણ કરવા જણાવ્યું છે.

દ્વિતીય પત્રમાં ‘ચિત્ત’ શબ્દના અર્થ વિશે સૂક્ષ્મ-વિચારણા કરતાં પ્રસ્તુત શ્લોકના સંદર્ભમાં ‘ચિત્ત’નો અર્થ ‘ઓજસ્’ અથવા ‘શુક્ર’ બંધબેસતો જણાય છે - એમ દર્શાવેલ છે.

તૃતીય પત્રમાં ‘હૃદય’ વિષે ‘શિવસૂત્ર-વાર્તિક’ તથા અન્ય ગ્રન્થોમાં મળતી વિવિધ વ્યાખ્યાઓનું વિશ્લેષણ તથા ‘સમાધિ’ વિશે ચર્ચા છે.

*

*

*

(૪) વિમર્શ (પૃષ્ઠ : ૧૮૦)

[ભ. ૧ = ૧ પત્ર]

તંત્ર-દૃષ્ટિએ 'વિમર્શ'નો અર્થ ઘણો ગંભીર છે - એમ જાણવી; આ પત્રમાં 'ભાવના', 'ધ્યાન', 'સમતા' આદિના પારસ્પરિક-સંબંધનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. 'ભાવના' પહેલાં 'ચિત્તની પ્રસન્નતા' અને 'ચિત્તની સ્થિરતા' સાધવા માટેના વિવિધ ઉપાયોનો નિર્દેશ છે. આમ આ નાના પત્રમાં પણ ઘણી ઉપયોગી સામગ્રી સમાયેલી છે.

* * *

(૫) ચતુષ્પાદ - બ્રહ્મ (પૃષ્ઠ : ૧૮૧ થી ૧૮૭)

[અ. ૧ = ૧ પત્ર]

'ચતુષ્પાદ - બ્રહ્મ'માં ત્રણ પાદ સાકાર અને એક પાદ નિરાકાર છે - તેનો બૈબરી આદિ ચાર વાણી, પદસ્થ આદિ ચાર ધ્યાન, ક્ષત્ર આદિ ચાર અવસ્થા વગેરે સાથે સમ્બંધ કર્યો છે.

ત્યાર બાદ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક-ભાવ આદિની ચર્ચા તથા ગ્રાહ્ય - સમાપત્તિ, ગ્રાહક - સમાપત્તિ, ગૃહીતૃ - સમાપત્તિ અને ગ્રહણ - સમાપત્તિ તેમ જ 'પ્રમેય', 'પ્રમાણ', 'પ્રમતા' અને 'પ્રમા' આદિનું વર્ણન છે. [પૃષ્ઠ - ૫૭, ૫૮ તથા ૬૦, ૬૧ માં પણ આ વિષયની ચર્ચા જોવા મળે છે.]

* * *

(૬) 'પ્રાણાયામ' અને 'અહિંસા' (પૃષ્ઠ : ૧૮૪ થી ૧૮૬)

[અ. ૧ + ભ. ૧ = ૨ પત્રો]

પ્રથમ પત્રમાં 'અહિંસા'ની તાત્ત્વિક-વિચારણા સાથે 'અભય' અને 'બ્રહ્મચર્ય'ની વિચારણા છે, જેમાં પ્રાણ ઉપરના કાબૂથી 'બ્રહ્મચર્ય' પાલનમાં અનુકૂળતાનો વિચાર કરતાં 'પ્રાણાયામ'ની ઉપયોગિતા દર્શાવી છે.

બીજા પત્રમાં બ્રહ્મચર્યની નવ-વાડનું મહત્ત્વ તથા 'દ્રવ્ય-પ્રાણાયામ' અને 'ભાવ-પ્રાણાયામ'ની આધારોપેત સુંદર ચર્ચા છે.

* * *

(૭) દેવ-ગુરુ-કૃપાની પરમ આવશ્યકતા (પૃષ્ઠ : ૧૮૭)

[ભ. ૧ = ૧ પત્ર]

આ પત્રમાં 'શ્રીમહાનિશીથ', 'શ્રીનમસ્કાર-નિર્ચુકિત', 'યોગખિન્દુ', 'યોગશતક' આદિ ગ્રંથોના આધારે તથા સાધુ અને શ્રાવકની 'સામાચારી' પ્રમાણે પણ પ્રત્યેક અનુષ્ઠાનમાં 'દેવ-ગુરુ-અનુગ્રહ'ની પરમ આવશ્યકતા સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવી છે.

* * *

(૮) તથાલબ્યત્વ-પરિપાક-ઉપાય (પૃષ્ઠ : ૧૮૮)

[ભ. ૧ = ૧ પત્ર]

આ પત્રમાં તથાલબ્યત્વ-પરિપાકના પરમ ઉપાય રૂપ 'દુષ્કૃત-ગહર્ણ', 'સુકૃત-અનુમોહના' અને 'શરણ-ગમન'નું મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે. આ ત્રણથી જ સાધકને જ્યારે ચિત્તની શુદ્ધિ અને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેને 'આત્મ-નિધાન'ની પ્રાપ્તિ પણ સહજ થાય છે - એ સહસ્ય અહીં અતિસંક્ષેપમાં બતાવ્યું છે.

* * *

(૯) મૈત્રી (પૃષ્ઠ : ૧૮૯)

[અ. ૧ = ૧ પત્ર]

આ પત્રમાં દાદા ધર્માધિકારીના 'મૈત્રી' વિષયક લેખના આધારે 'મૈત્રી'નું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. આ લેખમાં 'મૈત્રી'ને 'સૌથી મોટું પારમાર્થિક તત્ત્વ' માન્યું છે.

* * *

(૧૦) પ્રતિક્રમણ (પૃષ્ઠ : ૧૯૦-૧૯૧)

[ભ. ૧ = ૧ પત્ર]

આ પત્રમાં 'પહેલા અને છેલ્લા તીર્થ' કરના સાધુઓને સપ્રતિક્રમણ ધર્મ કહ્યો છે જ્યારે બાકીના બાવીસ તીર્થ કરોના મુનિઓ જ્યારે દોષ લાગે ત્યારે પ્રતિક્રમણ કરી લે' ઇત્યાદિ સૈદ્ધાન્તિક-ચર્ચા જીવોની પ્રકૃતિની અપેક્ષાએ કરવામાં આવી છે. તદુપરાંત ષડ્-આવશ્યક મળીને પૂર્ણ પ્રતિક્રમણ થાય છે જેમાં સામાયિક-ધર્મની મુખ્યતા હોવાથી તે પ્રાપ્ત

કરવા જણાવ્યું છે. ત્યારે બાદ છેલ્લે ‘પંચાચારની આઠ ગાથાઓ અતિચારના ચિન્તન માટે હોવાથી અતિચારની જ ગાથાઓ છે’ - એવું પૂજ્ય સાગરજી મહારાજે કરેલું સમાધાન યુક્તિ-યુક્ત રીતે પ્રસ્તુત કર્યું છે.

* * *

(૧૧) ‘સમાધિ’ અને ‘સમાપત્તિ’ (પૃષ્ઠ : ૧૯૨-૧૯૩)

[અ. ૧ + ભ. ૧ = ૨ પત્રો]

પ્રથમ પત્રમાં જણાવ્યું છે કે-‘નિશ્ચયનયની ભાવનામાં વધુને વધુ લીન રહેવાથી ચિત્ત-સમાધિનો અનુભવ કરી શકાય છે’; જ્યારે દ્વિતીય પત્રમાં એ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે કે-‘વ્યવહારનું લક્ષ્ય નિશ્ચય છે. નિશ્ચયના લક્ષ્ય વિના વ્યવહાર દુર્નય અને છે’ ઇત્યાદિ. અંતમાં નિશ્ચયના લક્ષ્યવાળી નામ, આકૃત્તિ, દ્રવ્ય અને ભાવની ઉપાસનાને જ સમુપાસના કહી છે અને તે જ આત્મપરક કરવામાં આવે ત્યારે અભેદોપાસના રૂપ અને છે. ઉપાસનાના આ અને પ્રકાર સમજાવવા માટે ‘વિષય-સમાપત્તિ’ અને ‘આત્મ-સમાપત્તિ’નો ઉલ્લેખ કર્યો હોય એમ લાગે છે.

* * *

(૧૨) મોક્ષ (પૃષ્ઠ : ૧૯૪-૧૯૫)

[ભ. ૧ = ૧ પત્ર]

આ છેલ્લા પત્રમાં ‘આત્મનઃ સ્વરૂપસમવસ્થાનં મોક્ષઃ’ તથા ‘કૃત્સ્નકર્મક્ષયલક્ષણા મુક્તિઃ’- આ જે વ્યાખ્યાઓમાં રહેલી ‘મોક્ષ-માર્ગ’ની સાધનાનું વર્ણન છે; તે બંને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના ચિન્તન તરફ લઈ જાય છે. પ્રથમ સાધના ‘આત્મભાવના’થી ‘સમત્વ’ લાવી આત્મ-વિકાસ સાધી આપે છે - પરંતુ અયોગ્ય વ્યક્તિના હાથમાં આ ભાવનાના દુરુપયોગથી જે અનિષ્ટો સંભવે છે તે પણ જણાવ્યાં છે.

દ્વિતીય સાધનાને શા માટે રાજમાર્ગ તરીકે માનવામાં આવે છે તે બતાવતાં જણાવ્યું છે કે-સાધકને શમાદિમાં પ્રવૃત્તિ પર્યાયનય જ કરાવે છે — ‘ગુરુના આત્માને પોતાથી અધિક શુદ્ધ ન માનનાર તેની સેવા વગેરે શી રીતે કરી શકે ?’

આમ ભક્તિમાર્ગ-સૂચક ‘નમો અરિહંતાણું’ - મહાપદની તાત્ત્વિક વિચારણાથી શિષ્ય દ્વારા શરૂ થયેલો આ આધ્યાત્મિક પત્રવ્યવહાર મોક્ષ-

માર્ગના સ્વરૂપ વિશે ગુરુ દ્વારા થયેલા ચિન્તનથી સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે - જે પત્ર-સંકલન કરવામાં જળવાયેલા ઐચિત્યને વ્યકત કરે છે.

આ ૧૭૦ પત્રોમાં સ્વાધ્યાયની પ્રચુર સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. અંગત પત્રો છે એટલે સ્યાદ્રાદ-દૃષ્ટિએ મુક્ત-મને વાંચનારને અવશ્ય ઉપયોગી થશે.

દુર્લભ માનવ-લવમાં સર્વ પ્રકારનાં શ્રવણુ, વાંચન, મનન આદિનો સાર જીવનમાં આરાધના પ્રગટે એ જ હોઈ શકે; તેથી મુમુક્ષુઓને આ સંશોધનાત્મક તત્ત્વ-પ્રકાશમાંથી અધ્યાત્મ-સાધના માટેનું પાશ્ચિમ મળી રહે તો આ પ્રકાશન પાછળ લેવામાં આવેલો સર્વ પરિશ્રમ સાર્થક થશે.

આ પ્રકાશન માટે શ્રી ચન્દ્રકાન્તભાઈને તથા પુસ્તક તૈયાર કરવામાં લીધેલા પરિશ્રમ માટે શ્રી ગિરીશકુમાર પરમાનંદ શાહને ધન્યવાદ આપું છું.

પરમ પૂજ્ય ગુરુ ભગવંત તથા મુરખી શ્રી અમૃતલાલભાઈ-બંનેનો પરિચય મને પ્રાપ્ત થયો હોવાથી 'અધ્યાત્મપત્રસાર'ના સ્વાધ્યાયથી મને તો લાભ જ થયો છે, સર્વને લાભ થાયો - એ પ્રાર્થુ' છું.

—: शुद्धि पत्रक :—

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૨૪	તત્ત્વરુચિનોપ્રાણ	તત્ત્વરુચિનો પ્રાણ
૭	૧૦	છે।	છે
૭	૧૪	રાગદ્વેષી	રાગદ્વેષી
૧૦	૨૯	‘પરિસુત્તમાણં’	‘પુરિસુત્તમાણં’
૧૩	૨૩	કયા ?	કયાં ?
૧૭	૧	સ્પર્શી°	સ્પર્શી°
૨૦	૧૩	લખાવો	લખવો
૨૦	૧૪	જાણવું	જાણાવું
૨૩	૨૧	સમજશે	સમજશે
૨૪	૭	‘શાસ્ત્ર’	‘શાસ્ત્ર’
૨૬	૧૧	સતાં:	સતાં
૩૨	૩	શાસ્ત્રનું	શાસ્ત્રનું
૩૨	૧૬	સ્વતંત્રતારૂપે	સ્વતંત્ર રૂપે
૩૨	૩૨	‘ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા’	‘ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા’
૩૭	૧૬	‘ક્રાયોત્સર્ગ-પ્રાયશ્ચિત્ત’ના	‘ક્રાયોત્સર્ગ-પ્રાયશ્ચિત્ત’ના
૪૩	૧૬	પૂજા	પૂજા,
૪૭	૨૩	ભાવોભવમાં	ભવોભવમાં
૪૭	૨૫	સંસાર બહાર....	[સંસાર બહાર....
૪૮	૪	....અનુભવવાની.	....અનુભવવાની.]
૫૪	૬/૧૨	મત્તિભર°	મત્તિભર°
૫૫	૨૧	ત્રંચિ	ત્રંચિ
૫૭	૨૦	‘સ્વાહ્વાદ રત્નાકર’,....	[‘સ્વાહ્વાદ રત્નાકર’,....
૫૮	૪	....જરૂર છે.	જરૂર છે;
૫૮	૧૦	....સુપુમ્ણારૂપ છે.	....સુપુમ્ણારૂપ છે.]
૬૦	૫	બોહિ	બોહિ,

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६०	२७	देव ।	देव ?
६१	२३	अनुपेक्षा	अनुप्रेक्षा
६२	२१	भर-निग्भरेण	भर-निग्भरेण,
६३	८	'उवसग्ग'	'उवसग्ग'
६५	१८	योगशास्त्र	योगशास्त्र
६७	८	क्षेम.	'क्षेम'.
६८	६	त्यारे,	त्यारे
६८	१४	अर्थात्	अर्थात्
७१	२३	कुंवल्लधिष्ठित	कुंवल्लधिष्ठित
७८	३	अथ	अथ'
८०	२५	'अष्टभूति'	'अष्टभूति'
८१	२४	इत्येतेऽष्टौ	इत्येतेऽष्टौ
८६	१७।१८	(सिद्धसेन....तो पण)	(तेवी रीते....नथी..)
८८	—	धुलशान्ति	लधुशान्ति
९०	१	निर्णय	निर्णय
९५	१२	हत्तैः नवभिः	एत्तैः नवभिः
९६	२२	भत्र-शैलीनी	भंत्र-शैलीनी
९६	२८	'योगशास्त्र'	'योगशास्त्र'
९७	१	तेथी.	तेथी
९७	२५	नथी	नथी-
९८	८	श्रीयशोविण्यञ्ज	श्रीयशोविण्यञ्ज
९९	५	अद्दावाणो. आराधक	अद्दावाणो आराधक
९९	७	'अैत्यवंदन' सूत्रना	'अैत्यवंदन'- सूत्रनां
९९	८	(विआन्नित्त-स्थान),	(विआन्नित्त-स्थान),
९९	१५	'वर्णुयोग'थी	'वर्णु'योगथी
९९	१६	हावाथी	हावाथी
९९	१९/२२	असहनुष्ठान	असहनुष्ठान
१००	१५	सहनुष्ठान	सहनुष्ठान
१००	१६	असहनुष्ठान	असनुष्ठान
१०१	२३	'व्यवहारिक-योग'	'व्यावहारिक-योग'

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦૩	૧૬	પ્રાયશ્ચિતની	પ્રાયશ્ચિતની
૧૦૪	૨૮	કરવાથી-અધ્યાત્મિક	કરવાથી આધ્યાત્મિક
૧૦૫	૩	સુંદર છે	સુંદર છે;
૧૦૫	૨૧	સંલગ્ન	સંલગ્ન
૧૦૫	૨૪	આ કારણે તો જે	આ કારણે આર
૧૦૭	૬	આંગળ નવ આંગળ	આંગળ નવ આંગળ
૧૦૭	૨૦	ઊભા ઊભા	ઊભા ઊભા
૧૦૯	૬	દર્શન	દર્શન
૧૧૦	૧	આચાર	‘આચાર’
૧૧૦	૧૧	પ્રાયશ્ચિત	પ્રાયશ્ચિત
૧૧૬	૨૫	અર્હુકાર	અર્હુકાર
૧૧૭	૫	સઘળું	સઘળું
૧૧૭	૧૦	‘અનાહતશસ્ત્ર’	‘અનાહતશસ્ત્ર’
૧૧૭	૨૭	અર્હ	અર્હુ
૧૧૭	૨૮	૧૭ માં	૧૭ માં
૧૧૯	૨૦	Compeete	Complete
૧૨૪	૨૦	સખીજ-પ્રણયામનો	સખીજ-પ્રણયામનો
૧૨૯	૧	Outlet	Outset
૧૩૪	૮	કરવામાં કરવામાં	કરવામાં
૧૪૨	૧૭	ઉદ્ભવ	ઉદ્ભવ
૧૪૯	અંતિમ-પંક્તિ	કામે	કામ
૧૫૪	૯	, છે,	છે,
૧૫૬	૮	ગોપાલદાસ સપટેલ	ગોપાલદાસ પટેલ
૧૫૮	૨	આનાપાનસતિ	‘આનાપાન સતિ’
૧૫૯	૯	gīaon	given
૧૫૯	૨૫	‘બ્રહ્મવિહાર ચિંતન’થી	‘બ્રહ્મવિહાર ચિંતન’થી
૧૬૨	૨૩	વેદનાનુપર્યયનું	વેદનાનુપર્યયના
૧૬૩	૩	આશ્વાસ-પ્રાશ્વાસનો	આશ્વાસ-પ્રશ્વાસનો
૧૬૪	૨૨	પંચપરમેષ્ઠિના	પંચપરમેષ્ઠિનાં
૧૭૦	૧૩	આવા પદોનો	આવાં પદોનો

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭૭	૨૫	મહાપિ	મહાપિ'
૧૭૮	૧૪	બરાબર ૫	બરાબર ન
૧૭૯	૨૨	અંગરૂપ	અંગરૂપ
૧૮૨	૫	.....વિરહાદ.....	.....વિરહાદ.....
૧૮૭	૨૦	અનુગ્રહ	અનુગ્રહ'
૧૮૮	૧૨	તારા ચરણને	તારાં ચરણને
૧૮૮	૨૮	નિધાનને.....	જે નિધાનને.....
૧૮૯	૧૯	'મેત્રી'	'મેત્રી'
૧૯૪	૨૦	આત્મિક-વિકાસ- તરફ	આત્મિક-વિકાસ તરફ
૧૯૪	૨૬	આપણ	આપણા

—:૦ સંકેત ૦:—

અ.— શેઠશ્રી અમૃતલાલ કાલીદાસ દોશીએ પરમ પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવરને લખેલો પત્ર.

ભ.— પરમ પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવરે શેઠશ્રી અમૃતલાલ કાલીદાસ દોશીને લખેલો પત્ર.

શેઠશ્રી અમૃતલાલ કાલીદાસ દોશી

[૧]

નમસ્કાર—મહામંત્ર

અ.

(૧)

મુંબઈ.

તા. ૨૨-૪-૬૮

પરમ પૂજ્ય પંચાસ શ્રીભદ્રકરવિજયજી ગણિવરની સેવામાં—
આપશ્રી શાતામાં હુશો.

‘તત્ત્વમસિ’ને પ્રથમપદમાં ઉતારવાનો જે પ્રયાસ કર્યો છે તે સ્તુત્ય છે—સમજવા માટે કલ્પનાને બહુ ખેંચવી પડે છે એટલે આ રીતિ સર્વમાન્ય થવા સંભવ યોછો—છતાં એ રીતિએ કરેલી અર્થભાવના બંધ વખતે લીનતા ભાવનાર અને તો તે જરૂર ઈષ્ટ છે. કાર્યકરી ભાવના એ જ ખરી ભાવના છે. ‘સ્તવચિંતામણિ’માં મને યાદ છે ત્યાં સુધી નમો નો અર્થ સમાવિશામિ કર્યો છે. સમાવિશામિ એટલે જ તદ્દ્રૂપ થવું. અરિહંતને નમસ્કાર કરું છું એટલે તદ્દ્રૂપ થઉં છું. આ પ્રમાણે અર્થ વધારે સહેલો અને સચોટ છે. એમાં ભાગત્યાગ કે * જહદ્બહુલક્ષણાની રીતે અભેદ કરવાનો નથી. સીધી રીતે જ અભેદનો પ્રયાસ થાય છે અને તે જેટલો થાય તેટલો લાભમાં છે.

લિ૦ અમૃતલાલની વંદના

ઃઅવધારશોજી.

* જહદ્બહુલક્ષણા વેદાંતીઓએ સ્વીકારેલ છે. એનું બીજું નામ ‘ભાગ ત્યાગલક્ષણા’ છે. એનો અર્થ એવો છે કે શબ્દના વાચ્ય-અર્થનો અમુક અંશ લેવાય છે અને અમુક અંશ ત્યજાય છે—આ પ્રમાણે અહીં ‘ઉપાધિવાળાપણું’ અર્થ ત્યજાય છે અને ‘ચેતનપણું’ અર્થ લેવાય છે. આમ “ઉપાધિ વિનાના ચેતન સ્વરૂપ આત્મા અને પરમાત્મા શુદ્ધ-બ્રહ્મસ્વરૂપે એક જ છે.” એનો અર્થ જહદ્બહુલક્ષણાથી સમજવો.

ભ.

(૨)

નાકોડા તીર્થ.

૬૬

તા. ૨૭-૪-૬૮

દેવગુરુભક્તિકારક સુશ્રાવક અમૃતલાલભાઈ જોગ ધર્મલાલ.

પ્રથમપદની ધ્યાન-પ્રક્રિયા અંગે તમારું લખાણ બરાબર જોઈ લીધું છે અને એ રીતે અર્થભાવનાપૂર્વક આરાધના ચાલુ થાય તો સારું છે. નવકારના પ્રથમપદમાં ધણું રહસ્ય ભરેલું છે - એમ જેમ જેમ વિચાર કરવામાં આવે છે તેમ તેમ વધારે સ્પષ્ટ થતું જાય છે. પૂર્વાચાર્યોએ તે પદને સંઘની અંદર વ્યાસ કરી દીધું છે અને તેને જ મુખ્ય બનાવીને બધી આરાધનાનું ચક્ર ગોઠવ્યું છે, તેથી તેની સાથે આપણા આત્માને તન્મય કરવા માટે સ્વાભાવિક પ્રોત્સાહન મળે છે.

એ જ આરાધનામાં ઉજમાળ રહેશે.

ભદ્રંકરવિજયના ધર્મલાલ.

卐

ભ.

(૩)

શિવગંજ.

કા. સુ. ૧૧

‘ નમો અરિહંતાણં ’ એ નવકારનું પ્રથમપદ છે.

‘ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ । ’ એ શ્રીતત્ત્વાર્થનું પ્રથમસૂત્ર છે. બન્નેનો સમન્વય નીચે લખ્યા મુજબ થઈ શકે છે:-

સમ્યગ્ = નમો,

દર્શન = સાધુપદ,

જ્ઞાન = ઉપાધ્યાયપદ,

ચારિત્ર = આચાર્યપદ,

મોક્ષ = સિદ્ધપદ,

માર્ગઃ = અરિહંતપદ.

એ રીતે એકેક ગુણની મુખ્યતા રાખીને પાંચે પદોને નમસ્કાર થાઓ, એવી અર્થભાવના તત્ત્વાર્થના પ્રથમસૂત્રમાંથી તારવી શકાય છે. નવકાર ચૌદપૂર્વનો સાર છે, તેમ તત્ત્વાર્થનું પ્રથમસૂત્ર પણ સ્વોપજ્ઞાનના આધારે સકલપ્રવચનસંગ્રહ અને તેનો સાર ગણાય છે.

卐

ભ.

(૪)

તા. -

નીચેની હકીકત વિચારવા માટે જણાવી છે:-

૧. ' નમો અરિહંતાણં । '

એ નવકારનું પ્રથમપદ છે અને નવકાર એ ચૌદપૂર્વનો સાર છે.

૨. ' સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ । '

આ તત્ત્વાર્થનું પ્રથમસૂત્ર છે અને તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર એ અર્હતપ્રવચનસંગ્રહરૂપ છે.

૩. પ્રથમપદ અને પ્રથમસૂત્રનો સંબંધ:-

નમો સમ્યગ્દર્શનવાચક = તત્ત્વરુચિ.

અરિહં સમ્યગ્જ્ઞાનવાચક = તત્ત્વબોધ (પરિચ્છેદ).

તાણં સમ્યક્ચારિત્રવાચક = તત્ત્વપરિણતિ (અનુક્રાન).

તત્ત્વરુચિ સમ્યગ્દર્શન છે.

તત્ત્વબોધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

તત્ત્વપરિણતિ સમ્યક્ચારિત્ર છે.

તે ત્રણે ગુણોને ધારણ કરનાર અરિહંત પરમાત્મા છે. તેમને નમસ્કાર તે ત્રણે ગુણોને નમસ્કાર છે. ત્રણે ગુણોને ભાવથી નમસ્કાર તે મોક્ષમાર્ગ છે અથવા ત્રણે ગુણોને ધારણ કરનાર શુદ્ધ-આત્માને નમસ્કાર તે અરિહંતને નમસ્કાર છે.

નમો પદથી ધ્યાતા.

અરિહં પદથી ધ્યેય.

તાણં પદથી ધ્યાન.

સમગ્રપદથી ત્રણેની એકતારૂપ સમાપત્તિ અને સમાપત્તિ તે મોક્ષમાર્ગ. એ રીતે પ્રથમપદ અને પ્રથમસૂત્ર એકાર્થવાચી બની બાધ છે.

*

*

*

૧. ત્રણ પદ નમો + અરિહં + તાણં

નમો અભ્યય છે.

અરિહં, સંસ્કૃત અર્હં તે પણ અભ્યય છે.

તાણં, સન્નાણં, તે પણ વિલક્ષ્યન્ત પદ છે.

‘અર્દુ’ને નમસ્કાર તે ત્રણરૂપ છે, એવો અર્થ નીકળી શકે છે.

૨. નમો + અ + રુહંતાણં.

એ રીતે ત્રણ પદ લેવાની કોઈ જરૂર લાગતી નથી.

‘નમો આચરિયાણં’ અને ‘નમો ઉચ્ચ્ઞાયાણં’ માં આ અને ઉ ઉપસર્ગ ગણીને ત્રણ પદ લઈ શકાય પણ અરિહંતાણં માં નમો + અરિ + હંતાણં અથવા નમો + અરિહં + તાણં એમ લેવું ઠીક લાગે છે.

*

*

*

‘યથાર્થ ક્રિયાનુગત સદ્ભૂતગુણોત્ક્રીર્તાનરૂપ’નો જે અર્થ તમે કુર્યો તે સંગત છે. તદુપરાંત ખીજો અર્થ ‘યથાર્થ ક્રિયાથી અરિહંતોનો આર્દુન્યરૂપ શુદ્ધપર્યાય અને સદ્ભૂતગુણથી કેવલ-જ્ઞાનાદિ ગુણો તે બન્નેને ધારણ કરનાર ‘ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્’ એ સૂત્ર મુજબ સદ્ભૂતગુણ અને યથાર્થક્રિયા બન્ને વિશેષણો અરિહંતના ગણીને અર્થ કરવામાં આવે તો પણ થઈ શકે કે કેમ? તે વિચારશો.

ભ.

(૫)

બેડા.

તા. ૧૫-૧૨-૭૧

‘નમો’ એ નાદનું પ્રતીક, ‘અરિહં’ એ બિન્દુનું પ્રતીક અને ‘તાણં’ એ કલાનું પ્રતીક.

એ રીતે કલ્પના કરીને થતું પ્રથમપદનું ધ્યાન વધુ એકાગ્રતા ઉત્પન્ન કરે છે એવો અનુભવ થઈ રહ્યો છે. નાદ, બિન્દુ, કલા અંગે થયેલું પરિશીલન જોશો. એ રીતે પ્રથમપદનું મહત્ત્વ તંત્રદષ્ટિએ પણ સર્વોત્તમ સિદ્ધ થઈ શકે છે. આના ઉપર જે સ્કુરણ થાય તે જણાવશો.

ભ.

(૬)

સેવાડી (રાજસ્થાન).

તા. ૨૩-૨-૭૩

સમ્યગ્દર્શન = તત્ત્વરુચિ,

સમ્યગ્જ્ઞાન = તત્ત્વબોધ,

સમ્યકચારિત્ર = તત્ત્વપરિણતિ.

એ રીતે શ્રીસિદ્ધચક્રબૃહત્પૂજનવિધિમાં ઉલ્લેખ છે. તત્ત્વરુચિમાં તાસ્તમ્ય હોય છે. આંશિક પણ પ્રતીતિ વિના તત્ત્વરુચિ થવી અસંભવિત છે. તે પહેલાંની રુચિ દ્રવ્યથી ગણાય, ભાવથી નહિ. દ્રવ્ય પણ ભાવનું કારણ અને છે. તેથી તેને પણ અંશે ઉપાદેય કહી શકાય. એ નયથી લોકલગ્ન, કુળાચારાદિથી થતું પાલન પણ આદ્ય છે.

‘ તે કારણ લગ્નદિકથી
પણ શીલ ધરે જે પ્રાણીજી,

ધન્ય તેહ કૃતપુણ્ય કૃતારથ
મહાનિશીથે વાણીજી’.....૧.

કેવળ આદ્યવૃત્તિ અને ઐહિકલોભ, લાલચાદિથી થતું અનુષ્ઠાન તુચ્છ ગણાય. તેમાં પણ વૃત્તિ તુચ્છ છે, તેને બદલાવવા પ્રયત્ન થાય. અનુષ્ઠાન છેડાવવા નહિ ઇત્યાદિ નય વિશેષ વિચાર વિસ્તૃત છે.

*

*

*

પ્રતીતિ અભ્યાસ સાધ્ય છે અને અભ્યાસના પ્રકાર અનેક છે.

*

*

*

તત્ત્વરુચિ તો હોય છે, પણ હાલના આશયકર્મ વર્ગને પ્રતીતિના અભાવે તત્ત્વરુચિ શિથિલ અને ક્રિયા યંત્રવત્ થઈ જાય છે. વસ્તુતઃ પ્રતીતિ એ તત્ત્વરુચિનોપ્રાણ છે. પ્રતીતિ એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે અને નિર્વિકલ્પ સ્વત્થ ઠરે છે.

શ્રી કૈલાસસાગર સૂરિ જ્ઞાન મંદિર
શ્રી મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર, કોલકા.

અ.

(૭)

તા. ૧-૩-૭૩

જામનગરથી પ્રથમપદની અનુપ્રેક્ષા આવી ગઈ છે તે આ સાથે આપને આજે મોકલું છું.

તત્ત્વરુચિ, તત્ત્વબોધ અને તત્ત્વપરિણતિ - આ તત્ત્વત્રિક વિષે આપશ્રીએ વિસ્તારથી સમજૂતિ આપી તે માટે આભાર માનું છું. વેદસમૂહ વિસ્પષ્ટ કરવા માટે પતંજલિને વિભૂતિએ દર્શાવવી પડે છે. યોગસાધનામાં પ્રતીતિ મોટો ભાગ ભજવે છે. આંશિક પ્રતીતિને આગળ ધકેલે તેવો કોઈ માહાત્મ્યનો કે વિભૂતિનો સાથ ન મળે તો ક્રિયા શિથિલ કે પ્રાણ વિનાની થઈ જાય છે; એટલા માટે જ યજ્ઞ કરાતા તે યુગમાં, સમિધોમાં અગ્નિ પ્રકટાવવાને કેવળ મંત્રનો જ ઉપયોગ થતો. જે અધ્વર્યુ તેવું મંત્રબળ ન બતાવે તે, તે કાર્ય માટે નકામો ગણાતો. આજે તો આપણે સઘળું અભ્યાસ સાધ્ય જ કરવું રહ્યું. મુસલમાનોમાં પણ ધગધગતા અંગારા ઉપર જે મૌલવી ચાલી શકે તે જ તેમની ક્રિયા કરાવી શકે. સાધારણ મનુષ્ય તો આવા માહાત્મ્યથી અંજાઈ જાય છે. તેને વિશેષ પ્રતીતિની જરૂર પડતી નથી.

સ્મરણ, વિચિંતન અને ધ્યાન-આ ત્રણ પદકો છે. સ્મરણ એટલે આમ્નાય અથવા ક્રિયાકાંડની સામર્થ્યવાળી વિગતો, તે જો વીર્યવાન હોય તો વિચિંતન. Visualization- વીર્યવાન બને તો ધ્યાન તાત્કાલિક સંભવે; એટલે આપશ્રીએ જણાવ્યું તેમ પ્રતીતિ અભ્યાસ સાધ્ય કરવી રહી.

ભ.

(૮)

શિવગંજ

તા. ૯-૫-૬૯

‘નમો અરિહંતાણં’ માં દ્રવ્યગુણપર્યાયથી અરિહંતનું સ્વરૂપ જાણીને ધ્યાન કરવાથી દ્રવ્યગુણપર્યાયથી પોતાના આત્માનું શુદ્ધ-જ્ઞાન થાય છે. તે જ્ઞાનથી રાગદ્વેષનો ક્ષય કરી આત્મા નિર્વાણપદને પામે છે. એ વિધિથી જ સર્વ અરિહંતો નિર્વાણપદ પામ્યા છે અને એ રીતે નિર્વાણપદ પામવાનો માર્ગ બતાવી ગયા છે, માટે તેમને નમસ્કાર થાઓ. એ રીતે શ્રીકુંદકુંદાચાર્ય કૃત ‘પ્રવચનસાર’ ની આ વિષયમાં ત્રણ ગાથાઓ છે, તે ઘણી મહત્ત્વની

ગણાય છે. તેનો આધાર લઈને પૂ. ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજ દ્વાત્રિંશત્કાત્રિંશિકાદિ પોતાના ગ્રન્થોમાં આ વિધિને બતાવે છે, તે અવશ્ય જ્ઞેશો.

જો જાણદિ અરહંતં દ્રવ્યત્તગુણત્તપઙ્ગજયત્તેહિ ।

સો જાણદિ અપ્પાણં મોહો खलु जादि तस्स लयं ॥ ૧-૮૦ ॥

*[યો જાનાત્યર્હન્તં દ્રવ્યત્વગુણત્વપર્યયત્વૈઃ ।

સ જાનાત્યાત્માનં મોહઃ खलु याति तस्य लयम् ॥ ૧-૮૦ ॥

જે પુરુષ દ્રવ્યગુણપર્યાયીથી પૂજ્ય વીતરાગદેવને જાણે છે, તે પુરુષ પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે અને ખરેખર તેના મોહકર્મનો નાશ થાય છે. (૧-૮૦).]

जीवो वचगदमोहो उवलद्धो तच्चमप्पणो सम्मं ।

जहदि जदि रागदोसे सो अप्पाणं लहदि सुद्धं ॥ ૧-૮૧ ॥

[जीवो व्यपगतमोह उपलब्धवांस्तरुचमात्मनः सम्यक् ।

जहाति यदि रागद्वेषौ स आत्मानं लभते शुद्धम् ॥ ૧-૮૧ ॥

જેનો મોહ દૂર થઈ ગયો છે એવો (જીવ) આત્મા, આત્માના (સમ્યક્તત્ત્વ) યથાર્થ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરતો, જે રાગદ્વેષરૂપ પ્રમાદભાવને ત્યજી દે તો તે જીવ (શુદ્ધાત્મા) નિર્મલ એવા પોતાના સ્વરૂપને પામે છે. (૧-૮૧).]

सव्वे वि य अरहंता तेण विधाणेण खविदकम्मंसा ।

क्रिच्चा तधोवदेसं, णिव्वादा ते णमो तेसिं ॥ ૧-૮૨ ॥

[सर्वेऽपि चार्हन्तस्तेन विधानेन क्षपितकर्माशाः ।

कृत्वा तथोपदेशं निर्वृतास्ते नमस्तेभ्यः ॥ ૧-૮૨ ॥

તે પૂર્વકથિત વિધાનથી જેમણે કર્મોના (સર્વ) અંશોનો વિનાશ કર્યો છે, તેવા બધા ભગવંત તીર્થ'કર દેવોએ પણ, આ પ્રકારે ઉપદેશ આપીને મોક્ષ મેળવ્યો છે. એ અરિહંતદેવોને મારો નમસ્કાર હો. (૧-૮૨).]

આ ત્રણ ગાથા 'શ્રીપ્રવચનસાર' માં જ્ઞેશો. તેમાંથી ઘણી ગ્રેરણા મળશે.

* પત્રમાં પ્રાકૃત-મૂળગાથાઓ જ છે.

ભ.

(૯)

તા. ૧૭-૫-૬૯.

‘પ્રવચનસાર’ ની ગાથામાં ‘દ્રવ્યગુણુપર્યાય’ થી અરિહુંતનું ધ્યાન આત્મધ્યાનમાં પરિણામે છે અને અંતે રાગદ્વેષના ક્ષયવડે નિર્વાણનું સાધન બને છે. તે વસ્તુ પણ અવશ્ય જોશો. The power in your Name એ પ્રકરણમાં એવું જ કાંઈક કહ્યું છે. ઉપરની ભૂમિકામાં બધા સાધકોની સાધના એક સરખી મળી જતી દેખાય છે.

જૈન-સાધનામાં તીર્થ અને તત્ત્વ બન્નેનો પહેલેથી જ સુમેળ છે.

અરિહુંત એ તીર્થ છે; પુષ્ટ નિમિત્ત છે. આત્મા એ તત્ત્વ છે, પુષ્ટ ઉપાદાન છે. નવકારના પ્રથમપદની સાધનામાં તીર્થ અને તત્ત્વનો-ઉપાદાન અને નિમિત્તનો સ્પષ્ટ સુમેળ છે, તેથી તે પૂર્ણ છે.

અ.

(૧૦)

તા. -

‘સિરિસિરિવાલકહા’ માં પંચપ્રસ્થાન આ પ્રમાણે મળે છે:-

પંચપ્રસ્થાનમયાયસિયમહામંતજ્ઞાણલીનમણો ।

પંચવિહાયારમઓ આયચ્ચિઅ હોઈ આયરિઓ ॥ ૧૩૨૯ ॥

ટીકા-

પંચપ્રસ્થાનમયો યઃ આચાર્યસમ્બન્ધી મહામન્ત્રઃ-પ્રધાનમંત્રસ્તસ્ય ધ્યાને લીનં મનો યસ્ય સ તથા, પુનઃ પંચવિધો યઃ આચારઃ સ પ્રધાનં યસ્ય સઃ તથાભૂતઃ આત્મા એવ આચાર્યો ભવતિ । પંચ પ્રસ્થાનાનિ ચ-વિદ્યાપીઠ-૧, સૌભાગ્યપીઠ-૨, લક્ષ્મીપીઠ-૩, મન્ત્રયોગરાજપીઠ-૪, સુમેરુપીઠ-૫, -નામાનિ, ષષ્ઠમર્થસ્તુ સૂરિમન્ત્રકલ્પાત્ હ્રેયઃ ।

ભાવધ્યાનમાલાપ્રકરણે તુ અન્યથા પંચ પ્રસ્થાનાન્યુક્તાનિ, તથાહિ-અભયપ્રસ્થાનં-૧, અકરણપ્રસ્થાનં-૨, અહમિન્દ્રપ્રસ્થાનં-૩, તુલ્યપ્રસ્થાનં-૪, કલ્પપ્રસ્થાનં-૫, -ચેતિ, ષષ્ઠાં પંચાનાં સ્વામિનઃ પંચપરમેષ્ઠિનઃ ઇત્યાદિ ॥ ૧૩૨૯ ॥

(સિરિસિરિવાલકહા; ભા.-૨).

અનુવાદ-

પંચપ્રસ્થાનમય જે આચાર્ય સંબંધી મહામંત્ર-પ્રધાનમંત્ર તેના ધ્યાનમાં લીન છે મન જેતું,

વળી પાંચ પ્રકારનો જે આચાર તે છે પ્રધાન જેને એવા પ્રકારનો આત્મા જ આચાર્ય છે. પાંચ પ્રસ્થાન તે- વિદ્યાપીઠ-(૧), સૌભાગ્યપીઠ-(૨), લક્ષ્મીપીઠ-(૩), મંત્રયોગરાજપીઠ-(૪), સુમેરુપીઠ-(૫), નામનાં છે. એમનો અર્થ તો સૂરિમંત્રકલ્પથી જાણવો.

‘ભાવધ્યાનમાલાપ્રકરણ’માં બીજી રીતે પણ પાંચ પ્રસ્થાન કહ્યાં છે-તે આ પ્રકારે- અભયપ્રસ્થાન-(૧), અકરણપ્રસ્થાન-(૨), અહમિન્દ્રપ્રસ્થાન-(૩), તુલ્યપ્રસ્થાન-(૪) અને કલ્પપ્રસ્થાન-(૫). આ પાંચના સ્વામીઓ પંચ પરમેષ્ઠિઓ છે, વગેરે. ॥ ૧૩૨૯ ॥

(સિરિસિરિવાલકહા; પત્ર-૧૫૦-A.)

પંચનમુક્કારો = પञ्चनमस्कारः । पञ्चभ्यः परमेष्ठिभ्यो नमस्कारः पञ्चनमस्कारः । चतुर्थी तत्पुरुषः । प्राकृतशैल्या पञ्चानां परमेष्ठिनां नमस्कारः, पञ्चनमस्कारः । षष्ठी तत्पुरुषः ।

पञ्चनमस्काराः सन्ति यस्मिन् स पञ्चनमस्कारः बहुव्रीहिः । पञ्चनमस्काररूपः श्रुतस्कन्धः वा पञ्चनमस्कारः एव श्रुतस्कन्धः । श्रुतस्य शास्त्रस्य स्कन्धः विभागः शास्त्रस्य आधाररूपः वा । भाषासु स्कन्धः शाखा इत्यर्थेनापि उपयुज्यते । पञ्चनमस्कारचर्चा नाम श्रुतज्ञानस्य शाखा एव ।

Dr. A. N. Upadhye

અ.

(૧૧)

તા. ૨૬-૧૨-૭૦

અરહંતાણં-

અ-‘અ’ થી શરૂ થતો ગુણ તે અભય અને તે અરિહંત ભગવંત માટે ઘટાવ્યો.

ર-‘ર’ થી શરૂ થતો ગુણ કોઈ સિદ્ધભગવંત માટે જણાયો નહિ એટલે અકરણનો ગુણ એવો દર્શાવ્યો કે જેમાં ‘ર’ હોય.

હં-‘હ’ થી શરૂ થતો ગુણ કોઈ આચાર્ય ભગવંત માટે જણાયો નહિ એટલે અ-અહુમિન્દ્ર સંકેત પૂરો પાડે છે.

તા-‘તા’ થી શરૂ થતો ગુણ કોઈ ઉપાધ્યાય ભગવંત માટે જણાયો નહિ એટલે આચારંગ સૂત્રના આધારે હૃદયમાં આત્મૌપમ્યનો ઉદય થઈ જાય ત્યારે નિશ્ચયદષ્ટિએ “આત્મા” અને “પર” વચ્ચે ભેદ રેખા ખેંચાતી નથી, ત્યારે-તુલ્લમન્નેસી-તુલ્યતાની અન્વેષણા કરનાર ઉપાધ્યાય ભગવંત હોય છે, તેથી તેને માટે ‘તુલ્ય’ નો સંકેત ઘટાવ્યો છે કારણ કે તે ‘ત્’ વર્ગથી શરૂ થાય છે.

ળ-ળ કાર તો પ્રત્યય છે અને તે વ્યાકરણના કલ્પને કરીને તેને જિન-કલ્પ અને સ્થવિર-કલ્પમાં ઘટાવ્યો એટલે સાધુઓના કલ્પ માટે તેને ઘટાવ્યો.

આ પ્રમાણે આ સઘળું અરહંતાણં પીઠની વ્યાપ્તિ માટે છે. પરંતુ ‘ભાવધ્યાનમાલા’માં તેને પ્રસ્થાનરૂપે ઘટાવ્યા અને નેમિદાસે અધિષ્ઠાનરૂપે ઘટાવ્યા.* અર્થ એક છે પણ શા માટે એમ કહ્યું તે હું દર્શાવું છું-તેવી વ્યાપ્તિથી સમજી શકાય તેમ છે. મારા કથનને શાસ્ત્રનો આધાર નથી-પણ મારી તો એક ઘટાવવાની પ્રક્રિયા છે તે સામે વાંધો હોયો ન જોઈએ, છતાં આપ તે ખાબતનો નિર્ણય આપો તે મંજુર છે; પરંતુ આપે જે ઉતારો મોકલ્યો તે સામેલ કરીશું.

* જુઓ : પંચપરમેષ્ઠિ મંત્રરાજ ધ્યાનમાલા તથા અધ્યાત્મસારમાલા; પૃષ્ઠ ૧૯૦ થી ૧૯૭.

ભ.

(૧૨)

તા. -

નમો અરિહંતાણું.

પરમાત્માનું એક વિશેષણ ‘અરહંતાણં’. અર્હ=પૂજાયાં, તેના અન્ત= પ્રકર્ષને પામેલા એટલે પૂજ્યોના પણ પૂજ્ય એવા અરિહંત પરમાત્માઓને નમસ્કાર થાયો. એ અર્થ, ભક્તિ અને ધ્યાનના પ્રકર્ષને પામવા અતિ ઉપયોગી છે. એ વાત સત્ય છે. નમસ્કાર નિર્ચુક્તિમાં પણ તે વાત સ્પષ્ટ કરેલી છે. એથી પણ વધારે સ્પષ્ટતા ‘લલિતવિસ્તારટીકા’માં ‘પરિસુત્તમાણં’

પદના વિવેચનમાં થયેલી છે. ત્યાં પુરુષોત્તમમાં પુરુષ શબ્દથી જીવમાત્રને ગ્રહણ કરીને તેમાં ઉત્તમનો અર્થ-

‘સહજતથામવ્યત્વાદિભાવતઃ પ્રધાનાઃ પુરુષોત્તમાઃ ।’

અરિહંતપદને પામનાર જીવોની યોગ્યતા બીજા બધા જીવો અને તેમાં બીજા બધા મુક્તિગામી જીવો કરતાં પણ વધારે, અનાદિ તથા સ્વભાવથી જ હોય છે. મુક્તિ અવસ્થામાં બધાની સમાનતા હોવા છતાં તે પહેલાંની સંસાર અવસ્થામાં બાતિમાનરત્ન અને કાચમણિ વચ્ચે રહેલા તક્ષવત જેટલો તક્ષવત માનેલો છે, તે માટે ‘આકાલમેતૈ પરાર્થવ્યસનિનઃ’- અનાદિકાળથી તેઓ પરોપકારના વ્યસની છે- ઇત્યાદિ પાઠનું પ્રમાણ આપેલું છે. છેલ્લા ભવમાં પણ ત્રણ જ્ઞાનસહિત જન્મે છે. સ્વયંસંપુદ્ધ થઈ દીક્ષા લઈ કેવળજ્ઞાન પામી જગદુદ્ધારક ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે, તેવી શક્તિ, તેવી યોગ્યતાના કારણે તેમનામાં જ પ્રગટ થાય છે, એ તેમની વિશેષતા છે અને તે કારણે બીજા બધા મુક્તિગામી જીવો તેમના ઉપકાર તળે આવીને જ મોક્ષે જાય છે અને સંસાર અવસ્થામાં પણ બધી સુવ્યવસ્થાના આદ્ય ઉત્પાદક તરીકે તેમનું જ જ્ઞાન અને પુણ્ય કારણભૂત થાય છે. વર્તમાન અવસર્પિણીમાં આદિનાથ લગવાને કરેલી રાજ્યવ્યવસ્થા, ગણિત, શિલ્પાદિકાઓ આજ પર્યન્ત વિદ્યમાન રહીને જગત ઉપર ઉપકાર કરે છે અને મોક્ષમાર્ગ પણ ઉત્તરોત્તર તીર્થકરો દ્વારા ભવ્યાત્માઓ પર ઉપકાર કરી રહેલ છે તેથી બધા ધ્યાનોમાં શ્રેષ્ઠ ધ્યાન તીર્થકર પરમાત્માનું છે. નવકાર-નવપદાદિમાં પ્રધાનતા તીર્થકર પરમાત્માના ધ્યાનને જ આપેલી છે. પ્રથમ ઉપકારીના ઉપકારના સ્મરણવડે જીવની ભવ્યતા વિકસે છે.

ભ.

(૧૩)

તા. -

નમો અરિહંતાણં-

પ્રથમપદના અર્થ-વિભાગમાં નવધા ભક્તિવડે થતી ઉપાસનાનો અંતર્ભાવ થઈ શકે છે. નવધાભક્તિનાં નામ નીચે મુજબ છે:-

૧. શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ વડે નામ નિક્ષેપની,
૨. વંદન, પૂજન, અર્ચન વડે સ્થાપના નિક્ષેપની,

૩. દાસ્ય, સખ્ય વડે દ્રવ્ય નિક્ષેપની અને

૪. આત્મનિવેદન વડે ભાવ નિક્ષેપની ભક્તિ થઈ શકે છે.

પહેલા છ પ્રકાર દ્રવ્ય-નમસ્કારરૂપ અને છેલ્લા ત્રણ પ્રકાર ભાવ-નમસ્કારરૂપ કહી શકાય.

દાસ્યભક્તિ આજ્ઞાપાલનરૂપ તથા સખ્યભક્તિ સ્નેહવાત્સલ્યરૂપ અને આત્મનિવેદનભક્તિ સર્વસમર્પણરૂપ છે. દ્રવ્યનિક્ષેપ ભૂત-ભાવિઅવસ્થારૂપ છે. ભાવિઅવસ્થામાં અતુર્વિધસંઘ પણ ગણી શકાય અને તેની ભક્તિ પણ દાસ્ય-સખ્યરૂપ બની શકે. આ વસ્તુ વિચારણા માટે રજૂ કરી છે. આ રીતે સમન્વય કરવાથી સમગ્ર ભક્તિશાસ્ત્રો ચાર નિક્ષેપાવડે થતી અરિહંતની ઉપાસનામાં સમાઈ જાય છે.

‘ પ્રમાણનયૈરધિગમઃ । ’ તથા

‘ નામસ્થાપનાદ્રવ્યમાવતસ્તન્ન્યાસઃ । ’

અર્થ:-પ્રમાણ અને નયોથી અધિગમ (બોધ=સમ્યગ્બોધ) થાય છે તથા નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ-આ ચાર નિક્ષેપ વડે સર્વ પદાર્થોની વિચારણા થાય છે.

એ શ્રીતત્ત્વાર્થનાં સૂત્ર થોડા શબ્દોમાં કેટલી ગંભીર વસ્તુનું નિરૂપણ કરે છે, તે પણ ખ્યાલમાં આવે છે. અધિગમ એટલે જ્ઞાન માટે તેમ ભક્તિ માટે પણ નિક્ષેપોની આવશ્યકતા બતાવે છે.

ભ.

(૧૪)

પૌંડવાડા.

તા, ૨૮-૬-૭૧.

આસો સુ. ૮

(૧) ‘ નમસ્કાર સ્વાધ્યાય ’ પ્રાકૃત-વિભાગ; પૃ. ૭૩ ની પંક્તિએ બોધ ‘ અરિહા જુગ્ગા.....તેસુ વિ અન્તા..... ’ યોગ્યતાના પ્રકર્ષને પામેલાને નમસ્કાર, એ અર્થ સુસંગત છે.

(૨) ‘ નમો + અરિહં + તાણ ’ એમ ત્રણ પદો અલગ પાડીને અર્થ કર્યો છે, તેની અપેક્ષા નીચે મુજબ છે:-

‘उच्चारति’ એ અષ્ટમ અધ્યાય પાદ-૨ નું ૧૧૧ મું સૂત્ર છે. તે મુજબ ‘अर्हत्’ શબ્દમાં ‘र्ह’ ની પૂર્વે उ, अ, इ મૂકાય છે જેમકે अरुहो, अरहो, अरिहो, એમ ‘अर्हत्’ શબ્દના ત્રણ રૂપ થાય છે.

હવે ‘अमोऽस्य’ (પાદ-૩, સૂત્ર ૩) મુજબ ‘अरिह’ શબ્દનું દ્વિતીયા એકવચન ‘अरिहं’ થાય. એ રીતે દ્વિતીયા એકવચનમાં ‘अरहं’ અને अरुहं પણ થાય.

‘चतुर्थ्याः षष्ठी (પાદ-૩, સૂત્ર-૧૩૧) ની જેમ ‘क्वचित् द्वितीयादेः’ (પાદ-૩, સૂત્ર-૧૩૪) એ સૂત્ર મુજબ ચતુર્થી અર્થમાં દ્વિતીયાદિ વિભક્તિઓ પણ પ્રાકૃતમાં લેવાય છે. એ રીતે ‘नमो अरिहं, अरहं, अरुहं ताणं।’ એમ ત્રણ રૂપ થઈ શકે છે. વ્યક્તિને નહિ ‘पद’ ને નમસ્કાર છે-એમ સમજી બતિ ઘટિત એકવચનનો પ્રયોગ પણ ઘટી જાય છે.

(૩) ‘श्री महानिशीथसूत्र’ સંદર્ભ પૃ. ૩૬ પર ‘पंचमंगलमहाश्रुत-સ્કંધના પ્રથમ અધ્યયનના વર્ણન પ્રસંગે-

‘तिपदपरिच्छिन्नेगालावगसत्तक्खरपरिमाणं
अणंतगमपज्जवत्थपसाहगं सव्वमहामंतपवरविज्जाणं
परमवीअभूयं ‘नमो अरहंताणं’ ति पढमज्झयणं
अहिज्जेयव्वं।’

અર્થ:- ‘नमो अरिहंताणं’-એવું પ્રથમ અધ્યયન કે જે ત્રણ પદ, એક આલાપક તથા સાત અક્ષર પ્રમાણનું છે, અનંતગમ-પર્યવાર્થનું પ્રસાધક છે અને સર્વ મહામંત્ર તથા પ્રવર વિદ્યાઓનું પરમ ધીજભૂત છે-તેનું અધ્યયન કરવું જોઈ એ.

ત્રણ પદ યુક્ત, એક આલાપક અને અનંતગમ-પર્યવાર્થસાધક-એમ વિશેષણો મૂક્યાં છે. ત્રણ પદ કયા? તેનો ખુલાસો ત્યાં નથી તો પણ પંડિત શ્રી ગુણરત્નમુનિકૃત નમસ્કાર પ્રથમપદના અર્થોમાં અનેક જગ્યાએ ‘नमो + अरिहंताणं’ એ રીતે પદો છુટાં પાડીને અર્થો કરેલા છે. ‘नमस्कार स्वाध्याय’ પ્રાકૃત-વિભાગ; પૃ. ૧૮ પર પંકિત ૨૧-૨૨-૨૩ તથા પૃષ ૧૯ પર પંકિત ૨૪-૨૫-૨૬-૨૭ માં જોશો તો ‘ताणं’ અને ‘आणं’ પણ જુદું પાડી બતાવેલ છે. જુદી જુદી અનેક રીતિએ વ્યુત્પત્તિઓ કરેલ છે, તે જોતાં ‘नमो + अरिहं + ताणं’ એ ત્રણ પદોને જુદાં પાડીને અર્થ કરવામાં કોઈ અસંગતિ કે શાસ્ત્રબાધા જણાતી નથી. છતાં આ વિષય પર

વિશેષ વિમર્શ કરી સૂચવવા જેવું લાગે તો જણાવશો. શાસ્ત્રથી અબાધિતપણે અનંત અર્થો થઈ શકે છે, તેમાંથી આ પણ એક અર્થ થઈ શકતો હોય અને તેમાં સાધનાને ઉપયોગી અનેક વસ્તુઓ સંગૃહીત થઈ શકતી હોય, તો તે વધુ ઉપાદેય કેમ ન ગણાય ?

(૪) ‘શ્રીકલ્પસૂત્ર’ મૂળમાં શકસ્તવ વડે ભગવાનની સ્તુતિ કરતી વખતે ‘દ્વીત્વો તાળં સરણં ગૃહં પદ્મટ્ટા’ એવો પણ એક આલાપક છે તેમાં પ્રભુનું એક વિશેષણ ‘તાળં’ મૂકેલું છે. પ્રભુ દ્વીપ અથવા દ્વીપ છે, ત્રાણ છે, શરણ છે, ગતિ છે અને પ્રતિષ્ઠા છે. પ્રસ્તુત ત્રણ પદ સ્વીકારવાથી ત્રાણ સ્વરૂપ અરિહંતને નમસ્કાર થાઓ એવો અર્થ સ્પષ્ટપણે થઈ શકે છે અથવા અરિહંતને નમસ્કાર ત્રાણરૂપ છે—એવા અર્થ પણ થઈ શકે. ભવ્યત્વ પરિપાકના ત્રણ ઉપાયો (નમો) દુષ્ટતાગર્હા, (અરિહં) સુકૃતાનુમોહના અને (તાળં) શરણુગમન. એક સાથે એ ત્રણે ઉપાયોનું વર્ણન પ્રથમપદમાં મળી રહે છે—વગેરે અનેક રીતે વિચારી શકાય છે.

(૫) પ્રથમપદની અનુપ્રેક્ષામાં ‘ત્રિપદપરિચ્છિન્ન’ એ શબ્દ મહત્ત્વનો છે. ‘વિમ્બક્ત્યન્તં પદમ્’ એ નિયમ ‘નમો + અરિ + હન્ત્ત્વઃ’, ‘નમો + અરિહા + અંતા વગેરે વ્યુત્પત્તિઓમાં ‘વિમ્બક્ત્યન્તં પદમ્’ ના નિયમ મુજબ ત્રણ પદના બદલે એ પદો થાય છે, તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. વિશેષ તમારો પત્ર મળેથી.

ભ.

(૧૫)

પોંડવાડા.

આસો વદી-૧૦

સુશ્રાવક અમરતલાલભાઈ જોગ ધર્મલાલ.

તા. ૭-૧૦-૭૧ નો પત્ર મળ્યો.

પ્રથમપદનો ‘પૂજ્યતા’ અર્થપ્રધાનપણે આદર્શ તરીકે રહેવો જોઈએ એ તમારું લખવું યથાર્થ છે. ‘અરિ + હંતાળં’ એ અર્થ તો દ્વિતીયાદિ પરમેષ્ઠિઓને પણ લાગુ થઈ શકે છે. તેથી પ્રથમપદનું અસાધારણ લક્ષણ

‘પૂજ્યતા’ને ગ્રહણ કરવું જોઈએ. નમો + અરિહં + તાણં એ રીતે વિપ્રલેખણ કરવામાં તે અર્થ જળવાઈ રહે જ છે, તદુપરાંત શાસ્ત્રોમાં અન્ય વિવક્ષાઓથી જે જે અર્થો કરવામાં આવ્યા છે તે પણ ગ્રહણ થઈ શકે છે. જેમકે પ્રથમ પરમેષ્ઠિ પોતે જ પંચપરમેષ્ઠિ સ્વરૂપ છે અથવા પ્રથમ પરમેષ્ઠિ શ્રીઅરિહંતભગવંતની આજ્ઞા પાંચ પરમેષ્ઠિઓમાં અનુસ્યૂત રહેતી છે.

‘અહેતિસદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયમુનિત્વરૂપમર્હન્તઃ ।

પૂજ્યોપચારદેશકપાઠકનિર્વિષયચિત્તવાત્ ॥’

(મંત્રરાજરહસ્ય; શ્લોક-૩૧૫).

અરિહંતો આજ્ઞાના દેશક, સિદ્ધો આજ્ઞાનું કૃણ, આચાર્યો આજ્ઞાને આચરનાર-અચરાવનાર, ઉપાધ્યાયો આજ્ઞાના પઠક-પાઠક, સાધુઓ આજ્ઞાના પાલકરૂપે રહેલા છે, તેથી આજ્ઞા દ્વારા અરિહંતસ્વરૂપ જ છે. વળી પ્રથમ પરમેષ્ઠિની ધર્મકાય, કર્મકાય અને તત્ત્વકાય-એમ ત્રણ અવસ્થા વડે પૂજ્યતા છે. ધર્મકાય અવસ્થા-છન્નસ્થ અવસ્થા, કર્મકાય અવસ્થા-સર્વજ્ઞ અવસ્થા અને તત્ત્વકાય અવસ્થા-અયોગીકેવલી અવસ્થા; તે ત્રણે અવસ્થાનું ગ્રહણ કરવા માટે ક્રમશઃ અરિહં, અરહં અને અરુહં એ ત્રણે વ્યુત્પત્તિઓ આવશ્યક છે. કોઈ પણ પ્રકારે વર્ણન કરવામાં પ્રભુનું ‘પૂજ્યતાવચ્છેદકપણું’ જળવાઈ રહેવું જોઈએ - એ તમારું મંતવ્ય દૃઢ થયેલું છે, તે ઉપાસના દૃષ્ટિએ અત્યંત જરૂરનું છે જ. છતાં એ દૃષ્ટિને જેટલી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે તેટલી રીતે શાસ્ત્રથી અખાધિત રીતે વિચારવામાં હરકત ન હોવી જોઈએ. બદકે ‘શિશ્યબુદ્ધિવૈશદ્ય’ અર્થે આવશ્યક પણ ગણવું જોઈએ. પૂ. સાગરાનંદસૂરીશ્વરજીએ અરિહંતો પંચપરમેષ્ઠિઓમાં પ્રથમ કેમ? એ સિદ્ધ કરવામાં એ બધી રીતોને ગ્રહણ કરેલી છે અને આજ્ઞા દ્વારા અરિહંતો પાંચે પરમેષ્ઠિઓમાં અનુસ્યૂત છે, એ વસ્તુ પર ભાર આપેલો છે. વિલકત્યન્ત પદની જેમ વિલકિત રહિત પદને પણ પદસંજ્ઞા છે, તે વાત બરાબર છે. પાંડિત્ય-દર્પ માટે ત્યાજ્ય છે, શ્રુતજ્ઞાનની વિશિષ્ટ આરાધના માટે ઉપાદેય છે, એ દૃષ્ટિએ પરસ્પરોને અને સંયમીઓને પણ જ્ઞાની અને બહુશ્રુતપૂજ્ય અને આરાધ્ય કહ્યાં છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાનને વિષે અધિક અધિક ઉદ્ધમ કરવાનો ભાવ ટકી રહે છે. શ્રુતજ્ઞાનની આરાધના કેવળ-જ્ઞાનનું પરમકારણ છે. આ બધી વસ્તુઓ તમારા ખ્યાલમાં હોવા છતાં પ્રસંગ પામીને લખી છે.

બ્રાહ્મત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિએ ધ્યાનની ત્રણ અવસ્થાઓનું વર્ણન જે સ્થળે હોય તે સ્થળ જણાવશો. સ્કુલિંગ નામની વિદ્યા માટે લખવાનું જણાવતા હતા તે લખશો.

ભ.

(૧૬)

પાટણ.

કા. સુ. ૧૧

બધા યોગોમાં જનાજ્ઞાનું પાલન અનુસ્યૂત છે અને તે દ્વારા પ્રભુનું સ્મરણ અનુસ્યૂત છે. શ્રીનવકાર બધાના સારરૂપ છે, તેથી બધું ન કરી શકે તેને માટે સંક્ષેપમાં તેનું આરાધન પણ વિહિત થયેલું છે. અસંખ્ય યોગોમાં એક પણ યોગ પ્રભુના ધ્યાન વિનાનો કે જીવોની અહિંસા (મૈત્રી) વિનાનો સંભવતો નથી. ધર્મ, અધ્યાત્મ, યોગ, આજ્ઞા આદિ જેટલા મોક્ષના અંગ છે તે બધાં મૈત્રી અને પ્રભુના ધ્યાનથી અનુસ્યૂત હોય તો જ તે ધર્મ, યોગ, આદિ બની શકે છે. એવાં પુષ્કળ પ્રમાણે શાસ્ત્રોમાં છે. તે બધાં તમારે જોવાની ઈચ્છા હોય તો અહીંથી મોકલી શકાશે.

અ.

(૧૭)

મુંબઈ.

તા. ૨૩-૬-૭૫

અરિહંતપદનું શરણુ લેવાનું આપશ્રીએ મને સૂચવ્યું હતું. ત્યારથી લખાણ લખીને વાંચવાનું રાખ્યું હતું તે પર્યાપ્ત ન જણાયું એટલે માળા (એક પદની) પાંચ ફેરવવાની રાખી હતી. હવે હંમેશ દશ કરું છું.

પરંતુ જે ખાસ પ્રક્રિયા છે તે ખૂબ ઊંડાણથી વિચાર કરવાની છે. ગમે તે ટાઈમે ગમે તે દશામાં એકો હોઈ ત્યાં અરિહંત શબ્દ અહર્નિશ રટણરૂપે અહર્નિશ ચાલ્યા કરતો હોય, તેવો મારો પ્રયાસ છે. ગમે તે કામ ચાલતું હોય ત્યારે પણ અંતરંગ રટણુ અરિહંતનું થતું હોય તે આદર્શ છે.

કોઈ વખતે અરિહંત શબ્દને મૂકીને તેનો અર્થ જે મા રુષ મા તુષ એટલે કે રાગ નહિ, દ્રેષ નહિ, તેનું વૈકલ્પિક રટણુ ચાલે છે. ૨૭ અર્થની

ભૂમિકા સ્પર્શી છે. તેનાથી આગળ વધીને પ્રત્યયની ભૂમિકામાં લીન કેમ થવાય ? તે પ્રયાસ કરું છું.

એક વખત આપણને યોગ્ય કેડી લાધે એટલે પ્રગતિ તેની મેળે ચાલે છે. નવા નવા કેડા મળતા જ જાય. એમાં પતન પણ થાય છે. પાછા બેઠા થાઉં અને ચાલુ કરું.

અરિહંત ભગવંત વિષે આપનું જ્ઞાન મારા કરતાં હજારગણું વધારે અને મૂળગ્રન્થો અનેક વાચ્યાં વિચાર્યા હશે, પણ તે જ્ઞાન વિશાલ કહેવાય; ઊંડું નહિ-આવી મારી વ્યાખ્યા છે. ઊંડાણ માટે તો આરાધકે એક જ અરિહંત શબ્દ ઉપર અનેક રીતે ઘણા લાંબા સમય સુધી વિચાર કરવો જોઈએ અને અંતરમાંથી જવાબ મેળવવો જોઈએ. ઊંડાણથી અભ્યાસ કરાયો હોય તેનું પરિણામ હૃદય પમાડે તેવું આવે છે.

આપના લખાણ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આપની દૃષ્ટિએ આ દેહે કાર્ય કરવાનો સમય પાકી ગયો છે અને અખંડ સમાધિ પ્રાપ્ત કરવા માગો છો. આ બાબત શું લખવું ? એમ તો નિરાધાર થઈ જશું.

ભ.

(૧૮)

લુણાવા.

મા. વદી-૮

તા. ૧૦-૧૦-૭૬ નો પત્ર આજ રોજ મળ્યો. સખ્ત માંદગીમાંથી પસાર થયા અને હવે સ્વાસ્થ્ય સુધારા પર છે તે જાણી આનંદ થયો. પરમેષ્ઠિ-નમસ્કાર હૃદયમાં છે, તે સદા રક્ષણ કરે છે.

*

*

*

નમસ્કાર-મહામંત્રની એક અનુપ્રેક્ષા

ધર્મ-અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપ છે. તે ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે. તે ધર્મવૃક્ષનું મૂળ અરિહંત છે, કૃળ સિદ્ધ છે અને કૂલ-પત્ર-શાખા સ્વરૂપ આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સાધુ છે.

ચૂલિકાનું પ્રથમ પદ ધર્મવૃક્ષના મૂળમાં જળનું સિંચન કરે છે; બીજું પદ અનુકૂળ પવન છે; ત્રીજું પદ અનુકૂળ તરકો-તાપ ગરમી છે

અને ચોથુંપદ અનુકૂળ ભૂમિ છે. એ રીતે ધર્મવૃક્ષની નવે અવસ્થાનો સમુચ્ચય નમસ્કારના નવે પદોમાં રહેલો છે.

નમો અરિહંતાણં-મૂળ,
 નમો સિદ્ધાણં-કૂળ,
 નમો આચરિયાણં-કૂલ,
 નમો ઉવજ્ઞાયાણં-પત્ર,
 નમો લોણ સવ્વસાહૂણં-શાખા,
 एसो पंचनमुक्कारो-જળસિંચન (દર્શન),
 સવ્વપાવપ્પણાસણો-અનુકૂળપવન (જ્ઞાન),
 મંગલાણં ચ સવ્વેસિં-અનુકૂળ તાપ (ચારિત્ર),
 પદમં હવહ મંગલં-અનુકૂળ ભૂમિ (તપ).

મંગળ બુદ્ધિએ ગ્રહણ કરેલું મંગળ, મંગળનું કૂળ આપે છે. ધર્મને મંગળ બુદ્ધિએ ગ્રહણ કરવા માટે ધર્મના પ્રારંભમાં નમસ્કાર-સ્મરણ અનિવાર્ય છે.

અ.

(૧૯)

તા. ૧૭-૧૦-૭૬

આપશ્રીના વર્ષગાંઠ નિમિત્તે આશીર્વાદ મળ્યા તે વાંચી ખુશી થયો છું અને આપનો અત્યંત આભાર માનું છું. આપ ઉપકારી છો અને ઉપકાર વર્ષાવ્યા કરો છો.

*

*

*

‘નમસ્કારસ્વાધ્યાય’, પ્રાકૃત-વિભાગ; પૃષ્ઠ ૭૩ ઉપર પંક્તિઓ ૧૮થી ૨૧ આપશ્રી જ્ઞેશો - તેમાં નમસ્કાર-મહામંત્રના પ્રથમપદમાં ત્રણપદનું જે કારણ આપ્યું છે તે મને સુંદર લાગે છે અને અપનાવવા જેવું છે. અરિહંત કેવળ Most Worthy નથી પણ Transcendentally Worthy છે. આપશ્રી વિચારશો તો તે ‘મહાનિશીથ’ના પદવિરોધને યોગ્ય રીતે દર્શાવે છે.

અ.

(૨૦)

તા. -

નમો અરિહંતાણં-

લૌતિક સૃષ્ટિમાં Law of Gravity કાર્ય કરે છે તેો આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિમાં Law of Grace પોતાનું કાર્ય કરે જ છે. Gratitude દ્વારા આપણે જે હલકા બનીએ તેો Grace આપણને ઉપર લઈ જાય.

નમો પદ - Gratitude સૂચવે છે.

અરિહંતાણં પદ વડે Grace મળે છે.

બીજાં પ્રાણીઓની દયાથી દુવા મળે છે. પ્રભુ પ્રત્યેની ભક્તિથી આપણને દયા મળે છે.

અ.

(૨૧)

તા. -

શ્રીસાગરાનંદસૂરિજી નવપદોને શાશ્વત કહે છે. ચૂલિકા સહિત પાંચ પદોને મહાશ્રુતસ્કંધ કહે છે. પાંચ પદો એ મૂળ-મંત્ર છે, તે અલબ્યને પણ સ્પર્શે છે. ચૂલિકા અલબ્યને સ્પર્શતી નથી, કેમ કે તેમાં સર્વપાપનો સર્વથા નાશ કહ્યો છે, તેથી મોક્ષતત્ત્વ ન માનનારને તે સ્પર્શતી નથી.

‘શ્રીમહાનિશીથસૂત્ર’માં શ્રીચૂલિકા સહિત મૂળ-મંત્રનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. ચૂલિકાથી પ્રણિધાનની શુદ્ધિ થાય છે.

‘પ્રણિધાનકૃતં કર્મ, મતં તીવ્રવિપાકવત્ ।

સાનુબન્ધત્વનિયમાત્, શુભાંશાઞ્ચૈતદેવ તત્ ॥’

અર્થ:- પ્રણિધાન સહિતનું કર્મ (શાસ્ત્રોમાં) તીવ્રવિપાકવાળું માનવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તે નિયમા (અવશ્ય) સાનુબંધ (અનુબંધ-સહિત) હોવાથી અને તેમાં શુભનો અંશ હોવાથી એ જ (એ કર્મ) તે (પરમાત્મારૂપ)* જ છે - એમ શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી કહે છે. પંચાંગી સહિત આગમને સદહનાર X શુદ્ધ સમ્યગ્ દષ્ટિ છે. પંચાંગીમાં છેલ્લું અંગ ટીકા અને શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મુખ્ય ટીકાકાર છે.

* શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ ઇષ સઃ । જેને જેમાં શ્રદ્ધા હોય છે, તે તે જ છે. X સદહનાર=શ્રદ્ધા કરનાર.

ભ.

(૨૨)

તા. -

નમસ્કારમંત્રના 'પ્રથમપદની વિચારણા' એ લખાણ અહીં હતું, તે ફરીવાર જોઈ લીધું છે. તેમાં સ્વરૂપ, અભિધેય, તાત્પર્ય આદિ દ્વારેમાં સંલેહ અને અલેહ પ્રણિધાનનું વર્ણન છે. સંલેહ વાયકપદની સાથે એકતાનો સંબંધ રાખે છે, અલેહ વાચ્યાર્થની સાથે એકતાનો સંબંધ રાખે છે, અર્થાત્ જ્યાં સુધી પદની Objective વિચારણા છે, ત્યાં સુધી સંલેહ છે અને તે વિચારણામાં જે ઉપયોગ તેની સાથે અલેહ Subjective છે, તેમાં એકતા યા લીનતા તે અલેહ અને તે જ મંત્રની પ્રત્યય બાજુ - તે અલેહાનુભૂતિ સુધી પહોંચવું તે જ શરણાગતિ અને તે જ તાત્ત્વિક નમસ્કાર, એમ સમજાણું છે.

તમે જે પ્રત્યયની એકતા જણાવો છો, તેના સ્પષ્ટીકરણ માટે આટલું વિવરણ કર્યું છે, જેથી ઉત્તર લખાણ સરળ રહે.

ઉતાવળથી જે મનમાં આવ્યું તે જાણવું છે, તેમાંથી તાત્પર્ય તારવી લેશો.

અ.

(૨૩)

'હવહ' - આ વર્તમાનકાળ સનાતન સત્યરૂપે વપરાય છે. ઘ. ત.

'સત્સજ્જતિઃ કથય કિં ન કરોતિ પુંસામ્ ।'

'અસ્તિ ઉત્તરસ્યાં દિશિ દેવતાત્મા હિમાલયો નામ નગાધિરાજઃ ।'

આ પ્રમાણે 'હવહ'ની સમજૂતિ આપી શકાય? અમારો પંડિત તે પ્રમાણે કરવા તૈયાર નથી. તેનો બચાવ એ છે કે કોઈ એ આમ કર્યું નથી.

ભ.

(૨૪)

લુણાવા.

જેઠ સુ. ૫.

નમસ્કારમાં નયવાદ

નયવાદથી પરમાત્માનું કર્તૃત્વ ઘટાવી શકાય છે. નમસ્કાર-નિર્યુક્તિમાં નમસ્કારનું સ્વામિત્વ નૈગમ-વ્યવહારનયથી નમસ્કાર્યનું, ઋજુસૂત્રનયથી

નમસ્કાર કર્તાનું અને શબ્દાદિ નયો જ્ઞાનમાત્રને માનનાર હોવાથી વિશેષે કરીને નમસ્કાર કર્તાનું સ્વામિત્વ સ્વીકારે છે, એમ જણાવ્યું છે. 'લલિત-વિસ્તાર'માં અરિહંત ભગવંતોને (વ્યવહિત કારણ) પરંપર કારણ કહેલ છે અને સ્વપરિણામને સાક્ષાત્ કારણ ગણાવેલ છે. તે ઋજુસૂત્ર અને શબ્દાદિ નયોની વિવક્ષાથી-અપેક્ષાથી છે. ઇશ્વર કર્તૃત્વવાદની પ્રસિદ્ધિ છે તે જૈનદર્શન મુજબ નૈગમ-વ્યયહારનયથી ઘટે છે, કેમ કે તે નયો નિમિત્ત કર્તૃત્વને સ્વીકારનારા છે. સ્વપરિણામનું કર્તૃત્વ કહો કે ઉપાદાન કર્તૃત્વ કહો તે ઋજુસૂત્રાદિ નયોનો વિષય છે. આ વિષય માટે નમસ્કાર-નિર્યુક્તિમાં નયવાદ ઘટાવ્યો છે-તે જ્ઞેશો.

[૨]

‘લોગસ્સ’ – સૂત્ર*

અ.

(૨૫)

જશલોક હોસ્પીટલ, મુંબઈ.

તા. ૩-૬-૭૪, સોમવાર.

શ્રી‘લોગસ્સ’- સૂત્રનું વિભાગીકરણ નીચે પ્રમાણે કરું છું:-

પહેલાં શ્લોકમાં ‘ઉદ્ઘોતકર’ શબ્દ આવે છે, તે સમગ્ર સૂત્રમાં અનુસ્યૂત છે. યોગશાસ્ત્રમાં તે ‘લોગસ્સ’નું નામ જ ‘ઉદ્ઘોતકર’ છે.

પહેલાં શ્લોકમાં અરિહંત ભગવંતોના વિશેષણોનો ઉદ્ઘોત કરે છે.

બીજા, ત્રીજા અને ચોથા શ્લોકમાં નામનો ઉદ્ઘોત છે.

પાંચમા શ્લોકમાં કીર્તનના પ્રકાર વિષે, પહેલાં શ્લોકના વિશેષણોના અર્થ વિષે અને ક્લાદેશ અથવા યાચના વિષે ઉદ્ઘોત છે.

વસ્તુતઃ ‘**एवं मए अभिथुआ**’- આ શબ્દોએ જ મને વિચાર કરતો કરી મૂક્યો હતો. એમાં પ્રકાર છે તો તે કયો? એવું અનેક રાત દિવસ વિચાર કર્યા પછી આખુ ઉપર કરતાં કરતાં ઓચિંતો ઉદ્ઘોત થયો કે **एवं** એટલે જ પ્રકાર અને તે ચતુર્વિંશતિ નામોના ન્યાસનો પ્રકાર-આ પ્રમાણે ન્યાસ કરતાં સાડાત્રણ આંટા થયા- તે બીજો ઉદ્ઘોત અને તે સાડાત્રણ કલા છે, જે અરિહંત ભગવંતોની કલા સાથે મળતી આવે છે-તે ત્રીજો ઉદ્ઘોત-

આ રીતે પાંચમી ગાથા બહુ રહસ્યમય થઈ ગઈ.

બીજી, ત્રીજી અને ચોથી ગાથામાં નામો છે તે અન્વર્થ છે અને તે પ્રમાણે તે સમજાય તે જ નામનો પ્રસાદ કહેવાય-આને માટે તાંત્રિક ઉદ્ઘાટન છે-તે ટાંકતો નથી-કીર્તન થયું, વંદન થયું અને પાંચમી ગાથામાં મહુન થયું.

* વિશેષ માટે જુઓ : આ સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશિત ‘કાયોત્સર્ગધ્યાન’, વિભાગ : ૧; શ્રી‘લોગસ્સ’- સૂત્રનો ગૂઢાર્થ.

આ કારણે છઠ્ઠી ગાથા શરૂ કરતાં-કીર્તન કર્યું, વંદન કર્યું, મહન કર્યું-મહિમા ગાયો; આ શબ્દોથી શરૂઆત થાય છે. પરંતુ પાંચમી ગાથા સુધી રૂપસ્થ ધ્યાન હતું (તેને આપણે ન્યાસ કરી પિંડસ્થ પણ કર્યું) પણ હવે રૂપાતીત ધ્યાન આવે છે. ‘ઉપદેશપદ’માં તરત જ ‘બીજા ધ્યાન’ની વાત આવે છે, તે આ રૂપાતીત.

રૂપાતીતધ્યાન માટે જે પ્રકાર દર્શાવ્યો તે સમજવાની જરૂર છે-તે છે કીર્તન, વંદન અને મહન. આ ત્રણે ઉચ્ચ કોટિનાં થાય તો તે રૂપાતીત ધ્યાનનાં કારણ બની શકે છે - આનાથી શાની પ્રાપ્તિ થાય ?

(૧) આરુગ્ગબોહિલાલ-ઋતંભરાપ્રજ્ઞા, (૨) સમાહિવરં-પ્રજ્ઞાલોક અને (૩) ઉત્તમં-પ્રશાંતવાહિતા. આ ત્રણનો લાભ થાય છે. અહીં ‘દિંતુ’ શબ્દથી માગણી - યાચના જણાય છે પણ વસ્તુતઃ તે તો સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

સાતમી ગાથામાં ઉદ્દ્યોતની પરાક્રાંધા આવે છે. ઋતંભરાપ્રજ્ઞા-અનેક ચંદ્રોથી વધારે ઉદ્દ્યોતકર છે અને વધારે નિર્મલ છે. પ્રજ્ઞાલોક અનેક સૂર્યો કરતાં વધારે પ્રકાશકર છે અને પ્રાંતે જે સમાધાન કે શાંતિ થાય છે તેની પ્રશાંતવાહિતા સાગરવર કરતાં પણ વધારે ગંભીર અને શાંત છે અને ‘પાતંજલ-યોગસૂત્ર’ તપાસીએ તો આ ત્રણેય નિર્વિકલ્પ સમાધિની પ્રાંતભૂમિકાઓ છે.

મારી બુદ્ધિ અને શક્તિ પ્રમાણે સમજાયું છે, કદાચ ઘરે હોત તો વધારે દાખલા દલીલ આપત. પરંતુ આપ કૃપા કરી જરા વિશેષ તસ્દી લેશો તો મને આશા છે કે મારો આશય સમજશે.

નિર્વિકલ્પ સમાધિ તે જ સિદ્ધિ સમજવી.

ભ.

(૨૬)

‘લોગસ્સ’-સૂત્ર ‘નામસ્તવ’રૂપ છે. નામ ગ્રહણવડે થતી સ્મૃતિ અને ક્રયોત્સર્ગમાં તેનું થતું ધ્યાન અચિન્ત્ય-શક્તિ-સંપન્ન છે. યોધિ, સમાધિ અને સિદ્ધિનું પરમ કારણ છે-એમ ગણધર ભગવંતો રચિત સૂત્રો સ્વયં કહે છે. પ્રસ્તુત નિબંધમાં ‘લોગસ્સ’-સૂત્રનો ગૂઢાર્થ વર્ણવેલો છે, તેથી ‘નામસ્તવ’ અને ઉપલક્ષણથી ‘શબ્દ-શક્તિ’નો મહિમા મુખ્ય રહેવો

જોઈએ. તેની આગળ શિથિલીકરણાદિની પ્રક્રિયા ઘણી નાની ગણાય. જ્ઞાનસાર-અષ્ટકાદિ ગ્રન્થોમાં ફરમાવ્યું છે કે:-

‘ચર્મચક્ષુર્મૃતઃ સર્વે દેવાશ્ચાવધિચક્ષુષઃ ।

સર્વતશ્ચક્ષુષઃ સિદ્ધાઃ સાધવઃ શાસ્ત્રચક્ષુષઃ ॥’

(જ્ઞાનસાર-શાસ્ત્રાષ્ટક; ૨લોક-૧)

અતીન્દ્રિય પદાર્થોમાં સર્વજ-વચનરૂપ શાસ્ત્ર એ જ પ્રમાણ છે. ભારતીય-સંસ્કૃતિ ‘નામ’ પ્રધાન છે, ‘શબ્દ’ પ્રધાન છે, ‘શાસ્ત્ર’ પ્રધાન છે. ‘બુદ્ધિ’ ધર્મની સાધનામાં ‘શબ્દ’ અપ્રમાણ છે, સાધકના અનુભવને પ્રધાન માનવામાં આવે છે અને તે મતિજ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમરૂપ હોવાથી તેમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિદીઠ તારતમ્ય (વધતા-ઓછાપણું) હોય છે. પૂર્ણતા સંભવતી નથી. તેથી અતીન્દ્રિયમાર્ગમાં પોતાને માન્ય પૂર્ણ-પુરુષના વચનાનુસાર મતિ કેળવવાની હોય છે. શ્રુતપરિકર્મિતમતિ જ મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધારનારી છે. તેથી જ નામમંત્રનો પણ મોટો મહિમા સર્વત્ર વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ નિબંધમાં તેની જ મુખ્યતા રહેવી જોઈએ. તે સિવાય જે કાંઈ વર્ણન કરાય તે આનુબંધિક રહેવું જોઈએ. એટલું સૂચવવા માટે આજે સમય મેળવીને આટલા વિસ્તારથી લખ્યું છે. ઉપધાનતપની માળાના મહોત્સવ પ્રસંગે લોકોની ઘણી અવર જવર હોવાથી સમયની બહુ જ ખેંચ પડે છે, તેથી આ પત્રમાં ઉતાવળથી જે કાંઈ લખ્યું છે, તેમાંથી સાર તારવીને યોગ્ય રીતે ગોઠવશો.

*

*

*

લૌકિક-સૃષ્ટિમાં જે કાંઈ બનાવો બને છે, તેમાં ઉપાદાન તરીકે કર્મની મુખ્યતા છે અને આધ્યાત્મિક-સૃષ્ટિમાં ધર્મપુરુષાર્થની મુખ્યતા છે. શાસ્ત્રીય ભાષામાં ઔદયિકભાવના બનાવોમાં ઉપાદાનની યોગ્યતા પ્રધાન ભાગ ભજવે છે અને ઉપશમ-ક્ષયોપશમ-ક્ષાયિકભાવોમાં પુષ્ટ-નિમિત્તોની યોગ્યતા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. સહજમલ (કર્મેના સંબંધમાં આવવાની યોગ્યતા)માં પુરુષાર્થ ગૌણ છે. ભવ્યત્વભાવ અર્થાત્ મુક્તિગમનયોગ્યતા અપકટ છે, તેથી તેને પ્રગટાવવા માટે પુરુષાર્થ અનિવાર્ય છે અને એ પુરુષાર્થનું નામ જ પુષ્ટ-નિમિત્તોની ભક્તિપૂર્વક ઉપાસના.

સહજમલ પ્રગટ છે, તેથી પાપવૃત્તિ અને પાપપ્રવૃત્તિ સહજ છે. ભવ્યત્વ અપરિપકવ છે, તેથી તેને પકાવવા માટે શુદ્ધ-નિમિત્તોની

ઉપાસના જ સાધન છે. ઉપાદનમાં વિશેષતું આધાન પુષ્ટ-નિમિત્તથી જ થાય છે, સ્વયમેવ થતું નથી-એ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત છે.

આ વિષયમાં વિશેષ તમારો પત્ર મળ્યા બાદ જણાવી શકાશે.

ભ.

(૨૭)

તા. -

કીર્તન, વંદન, પૂજન-એ ત્રણ વિધાનને અંગે લક્ષિતમાર્ગમાં જે નવધાલક્ષિતનું વર્ણન છે, તેની સાથે સમન્વય થઈ શકે છે. નવધાલક્ષિતમાં પ્રથમની ત્રણ-શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ છે-તે ‘કીર્તન’રૂપ, બીજી ત્રણ-વંદન, અર્ચન અને પાદસેવન છે-તે ‘વંદન’રૂપ અને છેલ્લી ત્રણ-હાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન છે-તે ‘મહુન’રૂપ અર્થાત્ ‘ભાવસ્તવ’રૂપ લઈ શકાય અર્થાત્ કીર્તનાદિ ત્રણમાં લક્ષિતમાર્ગનું સર્વસ્વ આવી જાય છે-એમ કહી શકાય.

‘લોગસ્સ’- સૂત્ર એ નામની મુખ્યતાવડે ગુણુ-સ્તુતિરૂપ હોઈ લક્ષિતપ્રધાન-સ્તવ છે, તેથી તેમાં લક્ષિતમાર્ગમાં આવતી સર્વવસ્તુઓનો સંગ્રહ થવો જોઈએ-તે થયેલો છે.

‘કીર્તન’રૂપી સ્તુતિવડે સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ, ‘વંદન’રૂપી વિનયવડે સમ્યગ્જ્ઞાનગુણની શુદ્ધિ અને ‘મહુન’રૂપી ભાવપૂજનવડે સમ્યક્ચારિત્ર-ગુણની શુદ્ધિ કેમ કે નિશ્ચય-ચારિત્ર સ્વરૂપાચરણરૂપ ભાવાત્મક છે અને તે ત્રણની શુદ્ધિવડે ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયિક-જ્ઞાન અને યથાખ્યાત-ચારિત્રની પ્રાપ્તિ.

ભ.

(૨૮)

તા. -

‘લોગસ્સ’- સૂત્રની પહેલી ગાથામાં અરિહંત ભગવંતનાં ચાર વિશેષણો આપ્યાં છે:-

(૧) લોગસ્સ ઉજ્જોબગરે । (વચનાતિશય),

(૨) ધમ્મતિત્થયરે । (પૂજાતિશય),

(૩) જિજ્ઞે । (અપાયાપગમાતિશય),

(૪) કેવલી । (જ્ઞાનાતિશય) .

‘ લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે, ધમ્મતિથયરે જિજ્ઞે ।

અરિહંતે કિત્તહસ્સં, ચઝવીસં પિ કેવલી ॥ ’

એમાં ‘ અરિહંતે ’ શબ્દ વિશેષ્ય છે, તેનાં ઉપરોક્ત ચાર વિશેષણો છે. એવા વિશેષણોવાળા ચોવીસ અને ‘ અપિ ’ શબ્દથી ખીજા અનંત તીર્થકરોનું નામગ્રહણવડે હું કીર્તન કરીશ અર્થાત્ દરેક નામ લેતી વખતે ચારે વિશેષણોથી યુક્ત એવા જિન સમજવા. ‘ પ્રહ્લપ્રકરણ ’ ના પ્રલોકોમાં પણ એ જ વાત નીચે મુજબ જણાવી છે:—

‘ સર્વ ધર્માદિ યઃ સાક્ષાદ્યુગપદ્વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।

રાગાદિરહિતશ્ચૈવ સ સર્વજ્ઞઃ સતાંઃ મતઃ ॥ ’

(બ્રહ્મસિદ્ધાન્તસમુચ્ચયઃ, શ્લોકઃ ૨૨)

ત્યાર પછીની ગાથમાં ‘ સાર્ધસ્ત્રિકલોપેતઃ ’ વગેરે વર્ણન આવે છે. ‘ સાગરવરગંભીરા ’ ખૂમધ્યમાં સુષુમ્ણાનાડીમાં ‘ સિદ્ધા સિદ્ધિ મમ દિસંતુ ’ પ્રહ્લરન્દ્રમાં—એ રીતે સાતે ગાથાઓના ન્યાસ વિલિન્ન—ચક્રોમાં થઈ શકે અને સ્તવની સમાપ્તિ પ્રહ્લરન્દ્રમાં થવાથી ત્યાં ધ્યાનની સ્થિરતા કરી શકાય. ૨-૩-૪ ગાથામાં ‘ જિજ્ઞ ’ ત્રણ વાર, ‘ વંદે ’ બે વાર, ‘ વંદામિ ’ બે વાર અને ‘ ચ ’ કાર નવ વાર આવે છે, તેનું અર્થરહસ્ય પણ શોધી શકાય.

‘ एवंમળ ’ એ ગાથા હૃદયસ્થાન પર આવવાથી ‘ તિત્થયરા મે પસીયંતુ. ’ એ પ્રાર્થનાને હાર્દિક બનાવી શકાય. ‘ કિત્તિય-વંદિય-મહિયા ’— એ ગાથા કંઠસ્થાન પર બોલવાથી કીર્તન કંઠથી થઈ શકે છે—એ સંગતિ થઈ શકે. છેલ્લી ગાથામાં ચંદ્ર-સૂર્ય નાડીમાંથી સુષુમ્ણામાં થઈને પ્રહ્લરન્દ્રમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે—એ પ્રક્રિયા પણ સુસંગત બની શકે છે.

ગઈકાલના પત્રમાં આ વાત લખવી રહી ગઈ હતી, તે આજે લખી છે. યોગસંબંધી શબ્દાર્થકોષ તૈયાર કરવાની વિચારણા બરાબર છે. તે કોષ અભ્યાસીઓને સહાયક બનશે અને યોગ સંબંધી વિચારણામાં વધુ વિકાસ સાધી શકાશે.

*

*

*

૨૨ વર્ષ બાદ શ્રીસિદ્ધાચલ તીર્થમાં જ તેનું સમાધાન કરાવનાર પાઠ મળી આવ્યો તેની પાછળ પૂર્વની કોઈ આરાધના અને આ લવમાં સત્ય

શોધવાની તીવ્ર ઝંખનાથી ઉપાજિત પુણ્યાનુબંધી પુણ્યને જ કારણ સમજવું. પરમાત્માનું સતત ધ્યાન, રટણ અને સ્મરણ અચિન્ત્ય-મહિમાવાળું છે-એમ સર્વશાસ્ત્રો સાક્ષી પૂરે છે. તેનો અનુભવ કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તેથી વધારે માનવ-જન્મનું કયું ફળ હોઈ શકે? ‘ઉપદેશપદ’-ટીકામાં આપેલી ‘અહ્મપ્રકરણ’ની ગાથાઓમાં પ્રભુનું નામ અન્વર્થ છે-એ સ્પષ્ટીકરણ પણ જાણે ‘નામસ્તવ’નો મહિમા બતાવવા માટે હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે. ‘અહ્મપ્રકરણ’ની ગાથાઓ પ્રાયઃ ‘યોગશતક’ની L. D. Institute તરફથી બહાર પડેલી આવૃત્તિના પરિશિષ્ટમાં આપેલી છે-તે જાણે. તેમાંથી બીજું કાંઈ વિશેષ પણ મળી શકે. ચિત્ર હાલ અહીં રાખ્યું છે, મંગાવશો ત્યારે મોકલી આપીશું. પાઠ અને ચિત્ર આપવાની સાથે થોડી સમજણ પણ જોડવી જોઈએ. ‘સૂરિમંત્રના સિદ્ધ-પ્રયોગો’માં જે સામગ્રી મળી હોય તે અવસરે જણાવશો.

‘ઉપદેશપદ’-ટીકામાં હૃદયદેશમાં સમવસરણાદિ કલ્પીને પ્રભુનું ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે. હુવે ચક્રોમાં નામ-સ્થાપન કરીને ધ્યાન કરવું-એ સંબંધી ઉલ્લેખ મેળવવા રહ્યા.

‘ચત્વિંશતિસ્તવ’નું ધ્યાન, ચક્રોમાં કરવા માટે જે જે નામ પછી જિન શબ્દનો ઉલ્લેખ છે ઉપરથી માત્ર અનુમાન કરી શકાય. પાઠ મળે તો વધુ પ્રમાણભૂત બને.

અ.

(૨૯)

મુંબઈ.

તા. ૪૧-૧-૭૫

‘લોગસ્સ’ની પૂર્તિ માટે જે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા છે તે એક કાગળ ઉપર લખ્યા છે અને તે આ સાથે મોકલું છું.

વિચાર કરતાં કરતાં ક્યારેક કોયડાઓનો ઉકેલ અંદરથી ઊભરાતો હોય તેમ જણાય ત્યારે તો લખવું પણ મુશ્કેલ પડે.

આ બધું ઝીલવાની તાકાત ન હોય તો કાંઈ સમજાય નહિ.

ફૂટ-પ્રશ્નોના જવાબ પણ ફૂટ હોય છે.

આ સઘળું આમ જ થાય છે-તેમ નથી. કોઈ જવાબ તો વિચારતા ન હોઈ એ ત્યારે ઓચિંતા આવે.

આ સઘળું આપની પ્રેરણાનો પ્રતાપ છે.

-: વિચારણીય પ્રશ્નો :-

૧. દર્શનયોગ
જ્ઞાનયોગ
આરિત્રયોગ } વ્યાખ્યા અને વિગત.

(શાબરમંત્રોનો ઉલ્લેખ ક્યાં છે? સૂરિમંત્ર માટે).

૨. ન્યાસનો મૂળ ઉલ્લેખ ક્યાં છે? અને તેનું કૃણ શું?

૩. વલયનો આંકડો સાડાત્રણનો કેમ?

૪. અરિહંતની સાડાત્રણ કલાવાળો 'ઉપદેશપદ'નો કૃકરો અહીં કાંઈ ઉપયોગી છે?

૫. 'આરુગ્ગબોહિલામં'માં 'આરુગ્ગ'-'આરોગ્ય'ના અર્થમાં નથી. તેનો અર્થ તો 'નિર્મલ' થાય છે. 'નિર્મલ બોધિલાભ' એટલે 'બીજું' અપૂર્વકરણ'. આપ કહો છો તેમ હોત તો 'આરુગ્ગં બોહિલામં ચ' હોત.

ભ.

(૩૦)

મુંડારા. પ્ર. ભા. વ. ૧૨.

પર્વાધિરાજનો દ્વિતીય દિવસ.

સુશ્રાવક અમરતલાલભાઈ જ્ઞેગ ધર્મલાભ.

તા. ૧-૯-૭૪ નો પત્ર સમયપર મળ્યો હતો. તખિયતની અસ્વસ્થતાના કારણે ઉત્તરમાં ઢીલ થઈ છે. તમારું સ્વાસ્થ્ય સારું હશે.

'નમસ્કાર-સ્વાધ્યાય'સંસ્કૃત-વિભાગમાં શ્રીસિંહુતિલકસૂરિકૃત પરમેષ્ઠિવિદ્યાયન્ત્રકલ્પના પ્રલોક ૬૦ થી ૭૮ સુધીમાં ચક્રો તથા કુંડલિનીનું વર્ણન છે; ત્યાં મૂલાધારમાં જે બીજ અને સ્વાધિધાનમાં જે 'દ્વી', 'ક્લી' આદિ બીજોનો સ્થાપનવિધિ બતાવ્યો છે, તે તમારા ખ્યાલમાં હશે જ. તીર્થ'કરના નામનો ન્યાસ પણ તે રીતે કરી શકાય. એવા બીજ

આધારો મળી શકતા હોય તો ઇચ્છવા યોગ્ય છે. ‘લોગસ્સ’ અંગેનું લખાણ પૂરું તૈયાર થયા બાદ જોવા મોકલશે. ‘પાતંજલ-યોગસૂત્ર’ માટે તમે જે વિચારો જણાવ્યા છે તે બરાબર છે.

સકલાર્હત્સ્તોત્રમાં ચૈવીસ તીર્થંકરોની સ્તુતિ છે તેમાં બપ્ખે તીર્થંકરોનો ન્યાસ એકેક ચક્રમાં કરવામાં આવે તો આઠ ચક્રોમાં સોળ તીર્થંકરો અને બાકીના આઠ તીર્થંકરોનો ન્યાસ બિન્દુનવક્રનાં આઠ ખિંદુમાં કરીને ધ્યાન અને સ્તુતિ કરવામાં આવે તો બરાબર ગોઠવાઈ જાય છે. ‘આદિમં પૃથિવીનાથમ્’ જે પ્રલોક પૃથ્વીતત્ત્વ મૂલાધારમાં અને ‘વિશ્વમવ્યજનારામઠ’-જે પ્રલોક-જલતત્ત્વ સ્ત્રાધિષ્ઠાનમાં એ રીતે સ્તુતિકાર તે તે ચક્રોના બીજોને લક્ષ્યમાં રાખીને સ્તુતિ કરતા હોય તેવો અનુભવ થાય છે કેમ કે તે તે સ્તુતિમાં જલ, પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ આદિ તત્ત્વોને અનુરૂપ વર્ણનો આવે છે. વિશુદ્ધિચક્ર પછી જીહ્વા અને તાલુ ઉપર જે ચક્ર જેને લલનાચક્ર વગેરે નામ આપવામાં આવે છે અને ત્યાર બાદ બ્રૂમધ્યમાં આજ્ઞાચક્ર ત્યાં ધર્મનાથ અને શાંતિનાથ ભગવાનનું ધ્યાન શાંતિદાયક બને છે. મનશ્ચક્રનો અધિષ્ઠાતા* ચંદ્ર પણ સૌમ્ય છે. પછી અનુક્રમે એકેક તીર્થંકર કુંથુનાથ, અરનાથ, મલ્લીનાથ આદિનો ન્યાસ કરીને ધ્યાન કરવાથી બિન્દુની જ સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતરાદિ અવસ્થાઓ કદપી શકાય છે-આ એક કદપના છે. ઘણા વખતથી આ વિચાર આવ્યો છે અને સ્થિર થતો જાય છે, તે પ્રસંગાનુસાર જણાવેલ છે. તમે સકલાર્હત્-સ્તોત્ર પર સંશોધન કર્યું હતું તેમાં આ વિષયનો સ્પર્શ કર્યો છે કે કેમ? તે જણાવશો તથા તે માટે જે આધાર મળતો હોય તો ‘લોગસ્સ’ માટેની ન્યાસની વિચારણા સાધાર બની શકે છે.

કુંડલિની:-

‘સાડાત્રણકલા’-‘સાર્ઘ્નિકલોપેતમ્’ ત્યાં કલાનો અર્થ ‘ક્રમ’ એમ ટીકાકારે જ કરેલો છે. ‘સકલાર્હત્’ સ્તોત્રના પહેલા પ્રલોકમાં ‘સકલ’ પરમાત્માની સ્તુતિ છે. તેનો અર્થ પણ ‘નિર્મળ અઘાતિકર્મની સાડાત્રણ કલાઓ સહિત’ એમ થઈ શકે છે. ઘાતિકર્મનો ક્ષય થયા પછી અરિહંત ભગવંતોની નિર્વાણ પામવા પર્યંતની જે અવસ્થા છે, તેને સંપૂર્ણપણે ભગૃત થયેલી સર્વોત્કૃષ્ટ કુંડલિની-શક્તિ કહી શકાય.

* જુઓ : ‘નમસ્કાર-સ્વાધ્યાય’, સંસ્કૃત-વિભાગ; પૃષ્ઠ ૧૨૨.

બ.

(૩૧)

કુંડલિની જાગરણ સદેહ અવસ્થામાં થઈ શકે અને જાગ્રત થયા પછી શરીરની જે અવસ્થાઓનું વર્ણન આવે છે, તે પ્રભુની સાડાત્રણ કલાઓના પ્રાકૃત્યની સાથે ઘણી રીતે મળતું આવે છે.

“અઙ્ગૈલ્યમારોગ્યમનિષ્કુરત્વં ચ,

ગન્ધઃ શુભો મૂત્રપુરીષમલ્પમ્ ।

કાન્તિઃ પ્રસાદઃ સ્વરસૌમ્યતા ચ,

યોગપ્રવૃત્તેઃ પ્રથમં હિ ચિહ્નમ્ ॥”

[અર્થઃ—સ્થિરતા, નીરોગિતા, કોમળતા, સુગન્ધ, અલ્પમૂત્ર, તેજસ્વિતા, પ્રસન્નતા અને અવાજની સૌમ્યતા તે યોગપ્રવૃત્તિનાં પ્રારંભનાં ચિહ્નો છે.]

ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં યોગસિદ્ધિનાં પ્રારંભથી માંડી નિષ્પત્તયોગ સુધીનાં જે ચિહ્નો બતાવ્યાં છે, તે બધાં ઉત્કૃષ્ટપણે તીર્થકરોની સાડાત્રણ કલામાં ઘટી જાય છે.* તેથી કુંડલિનીના સાડાત્રણ વલયો આદિનું વર્ણન યોગદર્શનોમાં મળે છે, તે બધું પરમાત્માની તે અવસ્થાના અનુકરણરૂપે સંભવે છે. આપણે ત્યાં તીર્થકરોની ‘પદસ્થ’ અવસ્થાની પૂજા એ સાડાત્રણ કલા કહો કે કર્મ કહો, તેને ઉદ્દેશીને જ વિહિત થયેલી છે.

દેવવંદન—ભાષ્યમાં પ્રભુની ત્રણ અવસ્થાઓ ભાવવાની કહેલી છે, તેમાં પહેલી પિંડસ્થ એટલે જન્મ, રાજ્ય અને છન્નસ્થ, બીજી પદસ્થ એટલે કેવળજ્ઞાનથી નિર્વાણ પર્યંતની અને ત્રીજી રૂપાતીત એટલે સિદ્ધ અવસ્થા—એ રીતે ઉલ્લેખ થયેલો છે.

જે કે કુંડલિનીના સાડાત્રણ આંટા અને ષટ્ચક્રમાં ‘ચતુર્વિંશતિસ્તવ’ની ગાથાઓના ધ્યાન અંગે કોઈ વિશેષ ઉલ્લેખ નથી, તો પણ શ્રીજિનશાસનમાં સમવસરણસ્થ જિનધ્યાનનું સવિશેષ મહત્ત્વ પ્રત્યેક સ્થળે જોવા મળે છે. તેમાં સાડાત્રણ કલાવાળા એટલે શુભનામ, ગોત્ર, શાતાવેદનીય અને અધુરું આયુષ્ય—કર્મ લોગવવાનું જેમને બાકી છે અને આયુષ્યના અંતપર્યંત ભૂમિતલ પર વિચરીને ધર્મોપદેશદ્વારા લબ્યજીવોને ભવોદધિથી તારવાનું અનુપમ કાર્ય જેઓ વડે થઈ રહ્યું છે, તે અવસ્થાનું ધ્યાન કરવા માટે ‘ચતુર્વિંશતિસ્તવ’નું આલંબન પણ લઈ શકાય છે. ‘ચતુર્વિંશતિ—સ્તવ’ની

* વિશેષ માટે જુઓ : ‘જ્ઞાનાણ્વ,’ પ્રકરણ : ૪૧; શ્લોક : ૧૬ થી ૨૭.

રચના કુંડલિનીના સાડાત્રણ આંટાને અનુરૂપ હોવાથી કુંડલિની આદિ ધ્યાનની પ્રક્રિયાઓ એના આધારે પ્રચલિત થયેલી છે-એવો અભિપ્રાય ‘અહું’ અક્ષરતત્ત્વસ્તવનો ભેતાં તે પ્રમાણભૂત થાય છે.

સાડાત્રણની સંખ્યા રહસ્યમય છે, એ વાત ખીલ અનેક રીતે સમજવી જરૂરી બને છે. ત્રણની સંખ્યા પૂર્ણ સંમતિ માટે પ્રચારમાં છે જ તેના ઉપર અડધું વલય વધારીને પ્રત્યેક ચંત્રમાં બંધન કરાય છે. ભાષામાં ‘ઉંડા’ જેટલું ભણ્યો છે અથવા ‘ઉંડા’ ભણાવે છે-એવો કટાક્ષ પણ કરાય છે. આ બધાની પાછળ કોઈ રહસ્ય હોવું ભેઈ એ.

ભ.

(૩૨)

હુણાવા.

મહા વદી પ.

કુંડલિની-

સાડાત્રણના આંક સંબંધી જે વિશેષ વિચાર આવ્યા છે, તે નીચે મુજબ છે:-

૧. “ સાડાત્રણ કલાવાળા અરિહંત ભગવંતોનો સાડાત્રણ પ્રલોકના સ્મરણ વડે દેહસ્થ ચક્રસ્થાનોમાં સાધક સાડાત્રણ વલયમાં ન્યાસ કરે, તો વાચક(શબ્દ), વાચ્ય(અર્થ) અને પ્રત્યય(જ્ઞાન)નો યોધ સહજ થશે. ”

આ ફકરામાં ‘ સાડાત્રણ પ્રલોકના સ્મરણવડે ’ લખાયું છે, તો તેને કેવી રીતે ગણવા ? ‘લોગસ્સ’ની ખીલ, ત્રીલ અને ચોથી એમ ત્રણ ગાથાઓમાં ૨૪ નામો છે, અડધો પ્રલોક વધારવો કઈ રીતે ?

૨. સાડાત્રણનો આંક રહસ્યવાળો છે, તે માટે એમ કહી શકાય કે ચંત્રોના આલેખનમાં ‘ સાડાત્રણ આંટા ’ આપ્યા હોય છે અને તે માટે ભાગે અનાહતના સૂચક હોય છે. ‘ અનાહત ’ એ ભાવનું આલેખન છે. તેથી તેને અનક્ષરશ્રુત કહી શકાય. તે આંટાઓ કેવળ વલયરૂપ (Circle) નથી, કિન્તુ ઉત્તરોત્તર ભાવવૃદ્ધિ સૂચક કમાનાકારે (Spiral) છે. અનાહત એક પ્રકારનો ધ્વનિ પણ છે અને તે અટક્યા વગર ચાલ્યા કરે છે, તે જણાવવા માટે પણ તેનું આલેખન વર્તુલ (Circle)થી નહિ પણ કમાન (Spiral)થી કરેલું હોય છે. અનાહતનું આલેખન જેમ અટક્યા

વિનાના નાહને સૂચવે છે, તેમ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતા સમતાભાવને સૂચવે છે. મંત્રનું પ્રયોજન જેમ અનાહુતનાહમાં જવાનું છે, તેમ આગમ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન જીવને ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતા સમતાભાવમાં લઈ જવાનું છે. પરિપૂર્ણ સમતા એ જ મોક્ષનું અનંતર કારણ છે. યંત્રમાં તે અંનેને સૂચવવા માટે જ જાણે ન હોય તેમ કેવળ વર્તુલાકારે નહિ પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિસૂચક (Spiral) આકારે તેનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. અક્ષરશ્રુતને સૂચવવા જેમ 'અ' થી 'હ' પર્યંતના વર્ણો છે, તેમ અનક્ષરશ્રુતને સૂચવવા વર્તુલ, ત્રિકોણ, ચોરસાદિ આકૃતિઓ છે. શ્રુતજ્ઞાનના ૧૪ લેદોમાં અનક્ષરશ્રુતને પણ શ્રુત કહેલું છે અને તેના ધ્યાનને પણ સ્વાધ્યાયમાં અંતર્ગત ગણીને કર્મનિર્જરાનું સાધન કહ્યું છે. સ્વાધ્યાય એ અભ્યંતરતપને એક પ્રકાર છે અને તપ એ નિર્જરાતત્વનું અંગ છે. એ રીતે સાડાત્રણનો આંક ઉત્તરોત્તર ભાવવૃદ્ધિનો સૂચક છે એમ કહી શકાય કેમકે સાડાત્રણના આંક પછી તેથી કોઈ મોટો આંક અંકગણિત વડે બતાવી શકાતો નથી. ૦૧ થી વધારે ૧૧ અને ૧૧ થી વધારે ૨૧ અને ૨૧ થી વધારે ૩૧, ત્યાં સમાપ્તિ થાય છે. તે પછી જે કાંઈ આંક આવશે તે પૂર્વપૂર્વના સરવાળારૂપે હશે પણ સ્વતંત્રતારૂપે નહિ હોય. ગણિતમાં વૃદ્ધિને બતાવનાર છેલ્લા આંકની સમાપ્તિ '૩૧' વડે છે.

અ.

(૩૩)

મુંબઈ.

તા. ૧૪-૧-૭૫

એક વખત મેં સાગરજીમહારાજને પૂછ્યું હતું કે- 'લોગસ્સ' - સૂત્ર વેદાંતીઓના કયા સૂત્ર સામે છે? તો તેમણે કહ્યું હતું કે 'લોગસ્સ' - સૂત્ર હિરણ્યગર્ભની ઋચા સામે છે. આ ઋચા મેં શોધી કાઢી છે. તે 'લોગસ્સ' વિષેની વિચારણામાં દાખલ કરવા ઇચ્છા હતી, પરંતુ હવે જે કર્યું છે તે પૂરતું છે.

અ.

(૩૪)

મુંબઈ.

તા. ૨૭-૧-૭૫

તત્ત્વાર્થની કારિકા વિષેનું આપનું સૂચન ધણું જ ઉપયોગી નીવડશે. 'ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા' જોઈ જઈશ.

શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રની કારિકામાં એક શ્લોક નીચે મુજબ છે:—

‘અભ્યર્ચનાદર્હતાં મનઃપ્રસાદસ્તતઃ સમાધિશ્ચ ।

તસ્માદપિ નિઃશ્રેયસમતો હિ તત્પૂજનં ન્યાય્યમ્ ॥ ૮ ॥’

ભાવાર્થ:—અરિહંત લગવંતોની પૂજાથી મનની પ્રસન્નતા પછી સમાધિ અને તેમાંથી નિઃશ્રેયસ (મોક્ષ) પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી તેમનું પૂજન કરવું વાજબી છે.

તત્ત્વાર્થકાર પોતે પ્રવચનના સંગ્રહકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ‘નામસ્તવ’ની ‘પસીયંતુ’, ‘દિંતુ’ અને ‘દિસંતુ’ એ ત્રણ પ્રણિધાન ગાથાઓનો જ સંગ્રહ ઉપરની એક ગાથામાં તેમણે ખૂબીપૂર્વક કરી લીધો હોય એમ લાગે છે, તે કારિકા તથા તેના ઉપરની ટીકા અનુકૂળતાએ એક વાર ભેઈ લેશો.

*

*

*

Grace અને Gratitude ઉપર જે વિચારો જણાવ્યા તે ખરાખર છે. લગવાનને Historical Truth તરીકે સમજીને જે ઉપાસના થાય, તેના કરતાં Spiritual Truth Divine Being તરીકે ઉપાસના થાય તો જ વાસ્તવિક સંબંધ બંધાય અને પ્રતિદિન શ્રદ્ધા-લક્ષિતામાં ઉમેરો થાય. શ્રી અરવિંદે એક સ્થળે કહ્યું છે કે:—“Turn towards the Divine and all difficulties will disappear.”

*

*

*

ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ અને ઈશાનુગ્રહનો સિદ્ધાન્ત (Law of Gravity & Law of grace):—

આત્મા જ્યારે ભૌતિકતા તરફ ઢળે છે, ત્યારે ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ તેને નીચે ખેંચે છે. ભૌતિકતા એટલે રજ્જેગુણ અને તમોગુણનું પ્રાબલ્ય. રજ્જેગુણ વિષયવૃત્તિવડે ચંચળતાને ઉત્પન્ન કરે છે અને તમોગુણ કષાય-વૃત્તિવડે જડતા લાવે છે. વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્ય અને જીવો પ્રત્યે મૈત્રીનો અભ્યાસ જ્યારે વધે છે ત્યારે રજ્જેગુણ તમોગુણનું જોર મંદ પડે છે અને સત્ત્વગુણની પ્રધાનતા થાય છે, સત્ત્વગુણ પ્રધાન બને છે. સત્ત્વગુણ એટલે સમત્વપ્રધાનવૃત્તિ, માત્ર પોતાના અસ્તિત્વનું ભાન. તે વૃત્તિ જ્યારે ઊર્ધ્વમુખી બને છે ત્યારે જીવ ગુરુત્વાકર્ષણથી બહાર નીકળી ઈશાનુગ્રહના ક્ષેત્રમાં આવે છે. ત્યાં પરમાત્માનો પ્રસાદ-કૃપા સતત સક્રિયપણે પોતાનું કાર્ય કરી રહેલ હોય છે અને તે સત્ત્વગુણી જીવને પ્રભુ તરફ, ઊર્ધ્વતરફ

ખેંચી જાય છે. પ્રભુપ્રસાદના ક્ષેત્રમાં આવવા માટે ઈર્ષ્યાપથિકીવડે અપરાધોના તમોગુણને હુકાવવામાં આવે છે અને ‘લોગસ્સ’- સૂત્ર વડે પ્રાપ્ત થતી સ્થિરતાના પ્રભાવે પ્રભુની અભિમુખતા સધાય છે અને ત્યાં પ્રભુપ્રસાદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ‘લોગસ્સ’- સૂત્રમાં ‘પસીચંતુ’ શબ્દવડે તેનો ઉદ્દેશ કરાયો છે; પછી ‘દિતુ’ અને ‘દિસંતુ’ શબ્દોવડે ઊર્ધ્વગતિ ઉત્તરોત્તર થતી અનુભવાય છે.

* * *

ઝોધિ અને સમાધિ

નવકાર ઝોધિરૂપ છે અને સામયિક સમાધિરૂપ છે. ઝોધિનું સ્વરૂપ દુકૃતગહર્હાં, સુકૃતાનુમોહના અને ચતુઃશરણુગમનરૂપ છે. સમાધિનું સ્વરૂપ દુકૃતવર્જન, સુકૃતસેવન અને સ્વરૂપરમણુતારૂપ છે. ઝોધિનું કૃણ સમાધિ અને સમાધિનું મૂળ ઝોધિ છે. તેથી ‘લોગસ્સ’આદિ સૂત્રોમાં ભાવાશેચ્ય માટે ઝોધિ અને સમાધિની પ્રાર્થના કરાયેલી છે. શ્રી જિનેશ્વરદેવનાં કીર્તન, વંદન અને પૂજાદિ વડે ઝોધિ અને સમાધિની પ્રાપ્તિ સુલભ અને છે.

* * *

નમો-Gratitude,

અરિહંતાણં-Graca.

ખ્રિસ્તીઓ માને છે કે પ્રભુકૃપાનો ઘોષ વહી રહ્યો છે. તેને અનુકૂળ થઈ એ તો તેનું એક વહેણુ આપણા પ્રત્યે પણ વહે. એ રીતે વિચારીએ તો અનંત અરિહંતોની કૃપાનો ઘોષ તો કૃપાસાગર થાય. તે કૃપાસાગરનું એક મોજું આપણા પ્રત્યે વહે તે માટે તેને અનુકૂળ થવું જોઈએ, તે ‘નમો’ પદ વડે થવાય છે. ‘નમો’ એટલે ‘The Divine’- ‘પ્રભુ’ પ્રતિ વળવું. ‘સિદ્ધપદ’ કે ‘સાધુપદ’- એ અરિહંતોની જ પૂર્વોત્તર અવસ્થાઓ છે એટલે કૃપાસાગર અરિહંતોનો જ ગણાય. ચૈતન્યરૂપી મહાસાગરનું કેન્દ્ર ‘અરિહંત’ પદ છે. જીવમાત્રમાં ચૈતન્યના જે અંશે ઉઘાડા છે, તેની સાથે સંબંધમાં આવવા માટે ‘નમો અરિહંતાણં’ પદનો પ્રયોગ છે. શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને ભક્તિપૂર્વક ‘નમો’ પદ વડે તે કેન્દ્રનો માનસિક યાને આધ્યાત્મિક સંબંધ થતાંની સાથે જ સકલપાપકર્મનો વિધ્વંસ થાય છે અને સકલમંગલોનું માંગલ્ય ખેંચાઈ આવે છે. નમસ્કારની ચૂલિકામાં થયેલા કથનનું સત્ય અનુભવમાં આવે છે. રેડિયોના અનેક તરંગો આપણી

આબુબાબુ છે, પરંતુ ‘ટૂચૂન’ કરતાં આવડે તો જોઈતું સ્ટેશન મળે છે, તે પ્રમાણે આમાં પણ સમજવું.

‘ઉપદેશપદ’ની ગાથામાં જે ‘૩ા’ કલા સહિત ભગવાનનું ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે, તે ઘણું માર્મિક છે. જિનમંદિરોમાં મૂળનાયક ભગવંત મોટે ભાગે પરિકરસહિત હોય છે, તે પણ ‘૩ા’ કલાના દર્શનાર્થે છે.

સાકાર-પરમાત્માની ભક્તિ વડે જ નિરાકાર-પરમાત્માની સાથે સાધક પોતાનો સંબંધ સ્થાપી શકે છે-એ એક સનાતન નિયમ છે; એટલે શ્રીજિનશાસનમાં અને અન્યત્ર પણ નિર્ગુણ-પંથોને છોડીને સર્વત્ર આકાર વડે જ નિરાકારની ઉપાસના સ્વીકારેલી છે; એટલું જ નહિ પણ વિશ્વ ઉપર પરમાત્માનો ઉપકાર દેહુધારી અવસ્થામાં જ થયેલો છે અને થાય છે, તેથી પાયાનો ગુણ જે કૃતજ્ઞતા તેનું પાલન પણ ‘૩ા’ કલાવાળી સાકાર ઉપાસના વડે જ થઈ શકે છે. તે કારણે પ્રભુનાં સ્તવન, સ્તુતિ, સ્તોત્રોમાં પ્રભુનાં નામ-ગોત્રનો મહિમા મુખ્યપણે વર્ણવેલો હોય છે, તેથી જન-સાધારણમાં પ્રભુ પ્રત્યેની પ્રીતિ, ભક્તિ આદિ વિકાસ પામે છે. અમૂર્ત-જ્ઞાન જેમ અક્ષરોની મૂર્ત-આકૃતિ વડે ગ્રહણ કરી શકાય છે, તેમ પ્રભુના અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણો પણ પ્રભુનાં મૂર્ત-દેહુની આકૃતિ અને વીતરાગ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછીની અઘાતિકર્મપ્રકૃતિઓના ઉદ્ધવવાળી અવસ્થા વડે જ પ્રભુનું ‘સ્મરણ’, ‘ચિન્તન’ અને ‘ધ્યાન’, થઈ શકે છે. ‘લોગસ્સ’-સૂત્રમાં અનુક્રમે ‘કીર્તન’, ‘વંદન’ અને ‘પૂજન’દ્વારા ‘ચિત્તપ્રસાદ’, ‘સમાધિ’ અને ‘સિદ્ધિ’નો લાભ વર્ણવ્યો તે ‘દુષ્કૃતગર્હા’, ‘સુકૃતાનુમોહન’ અને ‘શરણુગમન’રૂપ હોઈ રતનત્રયીની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ માટે સુસંગત છે. જેમ દોષોની શુદ્ધિ માટે ‘પ્રતિક્રમણ’, ‘નિંદન’, અને ‘ગર્હણ’ છે-તેમ ગુણોની વૃદ્ધિ માટે ‘પ્રતિક્રમણ’ના સ્થાને ‘કીર્તન’, ‘નિંદન’ના સ્થાને ‘વંદન’ અને ‘ગર્હણ’ના સ્થાને ‘પૂજન’નો ઉલ્લેખ યથાર્થ છે. ભાવથી ‘શરણુગમન’ માટે ‘લોગસ્સ’ની અંતિમ ગાથાનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. ઝોંકારની આકૃતિમાં પંચપરમેષ્ઠિતું જેમ સ્થાપન છે, તેમ પાંચ વર્ણો વડે ૨૪ તીર્થ’કરોનું પણ સ્થાપન કરવામાં આવે છે. ‘લોગસ્સ’ની ૨-૩-૪ ગાથામાં ‘૩ા’ વલયો વડે જિનનામનું ધ્યાન છે, તે વલયોને આકૃતિમાં આલેખવામાં આવે ત્યારે તે આકૃતિ ‘૩ા’ આંટાવાળો ઝોંકાર જ બની જાય છે. એ રીતે ‘ઉપદેશ-પદ’ની સાડાત્રણ કલાવાળી ગાથાનો સંબંધ ચોજી શકાય.

ભ.

(૩૫)

તા.

દરેક યંત્રોના વલયોને ક્રીંકાર અને ક્રૌંકારથી વીંટવામાં આવે છે, તેમાં સાડાત્રણ વલયો હોય છે. વળી ઓંકારની આકૃતિ પણ ત્રણ વલયો અને અડધો વલય મળીને જ આલેખાય છે. વેદાંતીઓની આકૃતિ અને જૈન-આકૃતિમાં દેખીતો થોડો ફેરફાર છે પરંતુ બંનેમાં '૩' અને '૦' વલયની એ આકૃતિ તો હોય જ છે. 'લોગસ્સ'ની બીજી, ત્રીજી અને ચોથી ગાથામાં સાત સાત નામના અંતે 'જિણં' અને 'જ' શબ્દ મૂકીને સાડાત્રણ વલયો બને છે, તેની પાછળ ઓંકારનો સંકેત પણ કહી શકાય.

ધ્યાન માટે પરમેષ્ઠી યા પરમેશ્વર વચક હૈં કારની પ્રસિદ્ધિ સર્વમાન્ય છે.

“તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ ॥ ૧ । ૨૭ ॥”

“તજ્જપસ્તદર્થભાવનમ્ ॥ ૧ । ૨૮ ॥”

એ પતંજલિનાં સૂત્રો છે એટલે ઓંકારની આકૃતિવડે ચોવીસ તીર્થંકરોનું ધ્યાન પણ 'લોગસ્સ'ની ૨-૩-૪ ગાથાઓને આધારે થઈ શકે છે તથા હૈં કારમાં પાંચ પરમેષ્ઠિના પાંચ વર્ણો છે, તેના આધારે પીતવર્ણમાં ૧૬ તથા પ્રવેત, રક્ત, શ્યામ અને નીલવર્ણ વડે ૨-૨-૨-૨ મળી ૨૪ જિનેશ્વરોનું ધ્યાન પણ થઈ શકે છે.

‘આરુગ્ગ-બોહિ-લામં, સમાહિવરમુત્તમં દિંતુ’-એ ગાથામાંથી જુદા જુદા ત્રણ અર્થો નીકળી શકે. પહેલો અર્થ-૧. ભાવારોગ્ય, ૨. યોધિલાભ અને ૩. ઉત્કૃષ્ટભાવસમાધિ. બીજો અર્થ ભાવ-આરોગ્યરૂપી મોક્ષ માટે યોધિનો લાભ અને તે માટે શ્રેષ્ઠ-સમાધિ અને ત્રીજો અર્થ આરોગ્ય માટે ઉત્તમ-યોધિ અને ઉત્તમ-યોધિ માટે સમાધિ. પહેલા અર્થમાં ત્રણ વસ્તુની માગણી, બીજા અર્થમાં યોધિ-સમાધિ બે વસ્તુની માગણી અને ત્રીજા અર્થમાં માત્ર એક જ ઉત્કૃષ્ટ-યોધિની માગણી છે.

‘તિથ્યરા મે પસીયંતુ’ પ્રથમ-અપૂર્વકરણ (૪ યં ગુણસ્થાન), ‘આરુગ્ગ-બોહિ-લામં, સમાહિવરમુત્તમં દિંતુ’ દ્વિતીય-અપૂર્વકરણ (૬મું ગુણસ્થાન) અને ‘સિદ્ધા સિદ્ધિ મમ દિસંતુ’ ધાતિકર્મક્ષય (૧૨ મું

ગુણસ્થાન) એમ અર્થઘટન કરી શકાય, પણ એ એક જ અર્થ છે-એમ ન કહી શકાય. ‘**इकस्स सुत्तस्स अणंतो अत्थो**’ એકેક સૂત્ર અનંત-અર્થ-ગર્ભિત છે, એમ માનીને જેટલા અર્થ સંગત થતા હોય તે બધા અર્થોને માન્ય રાખી શકાય.

‘લોગસ્સ’ની ૨-૩-૪ ગાથામાં ૨૪ લગવાનનાં નામનો ‘ન્યાસ’ તમને જે રીતે સ્કુર્યો છે, તે બરાબર લાગે છે. તે ઉપરાંત પ્રથમગાથામાં ‘કીર્તન’, પછીની ત્રણ ગાથામાં ‘વંદન’, પાંચમી ગાથામાં ‘મહન’ ‘માહાત્મ્યકીર્તન’, ‘સદ્ભૂતગુણોત્કીર્તન’ ‘ભાવ પૂજન-સાલંબનયોગ’, છઠ્ઠી ગાથામાં ત્રણેનો ઉપસંહાર, છેલ્લી ગાથામાં ‘અભેદભાવન’, ‘નિરાલંબન’ વગેરે અર્થોનું ઉદ્દઘાટન જે રીતે થયું છે-તે બધું સંગત જણાય છે. પાંચ પ્રકારના યોગો, ‘કીર્તન-વંદન-મહન’વડે અનુક્રમે ‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્ર’ની શુદ્ધિ, પ્રણિધાનત્રિક્ ૫-૬-૭ ગાથાઓમાં અનુક્રમે પ્રથમ-અપૂર્વકરણ, દ્વિતીય-અપૂર્વકરણ અને ક્ષપકશ્રેણિના અંતે ઘાતિકર્મોના ક્ષયથી ઉત્તમ થયેલ વીતરાગતા, સર્વજ્ઞતા અને અંતિમ-સિદ્ધિ પર્યંતની અવસ્થાઓ વર્ણવાયેલી છે-એ રીતે અર્થઘટના ઘટી જાય છે. વળી ‘તસ્સ ઉત્તરીકરણ’વડે ‘કાયોત્સર્ગ-પ્રાયશ્ચિત’ના ત્રણ હેતુઓનો સંબંધ ‘લોગસ્સ’ની છેલ્લી ત્રણ ગાથાઓ સાથે મળી જાય છે. ‘આરુગ્ગ-બોહિ-લામ’નો અર્થ તમે ‘નિર્મળ ઝોધિલાલ’ કરો છો તે અર્થથી બરાબર છે. ટીકાકારોના કથન ‘આરુગ્ગ’= ભાવારોગ્ય અને તે માટે ઝોધિલાલ એમ પણ ઘટાવી શકાય અને છેલ્લો ‘ઉત્તમ’ શબ્દ છે, તે લઈને ‘ઉત્તમ ઝોધિલાલ’ અને તે માટે ‘સમાહિવરં’ ‘ભાવસમાધિ’-એમ પણ અચિન્ત્ય-લાલ સંપાદન કરી શકાય છે. રૂઢિમાત્રથી થાય છે, તેમાં ચિંતન ઉમેરવામાં આવે અને આ વિષયના અનુભવી સાધકોએ પ્રામાણિકપણે જે જે વિચારો બતાવ્યા હોય તે બધાનો અભ્યાસ કરી કોના કયા વિચારોનો આપણી પ્રક્રિયામાં કઈ રીતે સમન્વય થઈ શકે તે તટસ્થ દૃષ્ટિથી જોવું જોઈએ અને વિચારવું જોઈએ. તમે તે દૃષ્ટિથી જે કાંઈ પ્રયાસ કરી રહ્યા છો, તે અતિ ઉપયોગી છે. ‘આપણામાં કાંઈ નથી’-એ વિચાર કરવાને બદલે ‘જે કાંઈ સત્ય, સારું ઉપયોગી અને હિતકર જેમાં પણ છે તે સર્વજ્ઞમૂલક છે’-એ વિચાર કેન્દ્રમાં રાખીને પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો રૂઢિમાત્રથી ચાલી રહેલી ક્રિયાઓમાં પ્રાણ પૂરી શકાય અને શ્રદ્ધાદિ સ્થિર કરી શકાય. રૂઢિથી પણ જે સત્ક્રિયાઓનું સંરક્ષણ થઈ રહ્યું છે, તે પણ તેના સ્થાને જરૂરનું છે. એ

રૂઠિન હોત તો વિચાર કોના પર થાત ? રૂઠિ સંપ્રદાયગત- ગુરુ-પરંપરાદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ અમૂલ્ય વસ્તુઓ છે-એ અર્થમાં રૂઠિ પણ ઉપકારક છે.

અ.

(૩૬)

મુંબઈ.

તા. ૨૪-૨-૭૫.

“સાડાત્રણ કલાવાળા અરિહંત ભગવંતોનો સાડાત્રણ પ્રલોકના સ્મરણ વડે દેહસ્થ ચક્રસ્થાનોમાં સાધક સાડાત્રણ વલયમાં ન્યાસ કરે, તો વાયક (શબ્દ), વાચ્ય (અર્થ) અને પ્રત્યય(જ્ઞાન)નો ઝોધ સહજ થશે.”

આ પ્રમાણે ‘ **एवं मए अभियुआ** ’ના અર્થમાં મેં ફેરફાર કર્યો છે; તેથી તેને લગતા ખીન્ત પણ ફેરફાર કરવા પડ્યા છે.

*

*

*

અધ્યુષ્ટ અથવા સાડાત્રણનો આંક ગૂઢ રહસ્યવાળો છે. અમેરીકાના Life મેગેઝીનમાં ૯૨ મૂળપદાર્થોને તેના Atomic weight પ્રમાણે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ એક ચિત્રમાં ઝેસાડવાનો પ્રયાસ કર્યો ત્યારે જે ચિત્ર ઉપસ્થિત થયું તે સાડાત્રણ વલયનું હતું તેમાં જે ખાનાં ખાલી રહ્યાં એટલે તે લોકોએ ૯૩ અને ૯૪ માં મૂળતત્ત્વને શોધવાનો પ્રયાસ કર્યો અને ધાર્યા પ્રમાણે તે પદાર્થો મળી પણ ગયા. તે પૃષ્ઠ મેં સાચવી રાખેલું પણ હાલ મલતું નથી. હવે તો અમેરીકા કાગળ લખ્યો છે અને તે અંક મંગાવવા પ્રયાસ કર્યો છે.

ભ.

(૩૭)

બુણવા.

તા. ૩-૪-૭૫.

શ્રી ‘ લોગસ્સ ’- સૂત્રનો ગૂઢાર્થ લેખમાં-

છટ્ટી ગાથામાં ‘ **आरुग्ग-बोहि-लामं** ’=નિર્ભળઝોધિલાભ (જાતંભરા-પ્રજ્ઞા) અને ‘ **समाहिवरमुत्तमं दिनु** ’= સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવસમાધિ-એ જે અર્થ મુખ્યત્વે કર્યા છે.

પછી ‘આરુગ્ગ-બોહિ-લામં’ને ઋતંભરા-પ્રજ્ઞા, ‘સમાહિવરં’ને ‘ભાવસમાધિ’ અથવા ‘પ્રજ્ઞાલોક’ અને ‘ઉત્તમં’ને ‘ઉત્તમ સમાધિ’- ‘સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવસમાધિ’-‘પ્રશાન્તવાહિતા’-એમ કહી ત્રણ અર્થ ઘટાવ્યા છે. પૂર્વે આ જ ગાથાના અર્થમાં એ જ અર્થ લીધા છે-એક નિર્મળભોધિ એટલે ઋતંભરા-પ્રજ્ઞા અને સર્વોત્કૃષ્ટભાવસમાધિ એટલે પ્રજ્ઞાલોક અથવા પ્રશાન્તવાહિતા; તો બન્ને સ્થળે એક સરખો અર્થ આવે તેમ થવું જોઈએ.

“અહીં દ્રવ્ય-સિદ્ધાંતું આલંબન લઈને સાધકને (૧) નિર્મળ-ભોધિલાભ-ઋતંભરાપ્રજ્ઞા (‘ખીજુ’ અપૂર્વકરણ), (૨) વરસમાધિ-ભાવસમાધિ-પ્રજ્ઞાલોક અને (૩) ઉત્તમસમાધિ-સર્વોત્કૃષ્ટભાવસમાધિ-પ્રશાન્તવાહિતાનો લાભ થાય છે.”

આના ટિપ્પણમાં ત્રણે અર્થોને પાતંજલયોગની પરિભાષામાં સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો છે અને ઘટી પણ જાય છે. માત્ર જોવાનું એ રહે છે કે ટીકાકારોએ નિર્મળભોધિલાભ અને સર્વોત્કૃષ્ટભાવસમાધિ-એ એ જ અર્થ કર્યા છે. પરંતુ ‘સમાહિવરં’ અને ‘ઉત્તમં’ને જુદાં પાડ્યાં નથી. ત્રણ અર્થોનું પ્રમાણ કોઈ જગ્યાએ મળી આવતું હોય તો મેળવી લેવું જોઈએ અને ન જ મળે તો ઋતંભરાપ્રજ્ઞા પાંચમી ગાથાના અધ્યાત્મ-પ્રસાદની સાથે લઈ લેવાય અને પ્રજ્ઞાલોક તથા પ્રશાન્તવાહિતા છઠ્ઠી ગાથાના ‘આરુગ્ગ-બોહિ-લામં’ અને ‘સમાહિવરમુત્તમં’-એ પદ્ધતી લઈ શકાય, વિચારી જોશો.

ભ.

(૩૮)

તા. -

“લયયોગની દષ્ટિએ ‘લોગસ્સ’- સૂત્રનો અર્થ” લખી મોકલવાની તમારી ભાવના જાણી આનંદ થયો છે. સ્વાસ્થ્યની અનુકૂળતાએ પ્રથમ તે કાર્ય કરશો. વર્ષોથી તેના ઉપર તમારું ચિન્તન છે, તેથી ગૂઢ-અર્થો સ્ફુરી આવે છે. પાંચમી ગાથામાં ‘एवं’ શબ્દ અને છઠ્ઠી ગાથામાં ‘ક્વિત્તિય-વંદિય-મહિયા’ શબ્દ ઉપરથી જે અર્થ તમને સ્ફુરી આવ્યા છે, તે યોગ્ય અને સંગત છે. પહેલી ગાથામાં ‘ક્વિત્તિસ્સં’ શબ્દ છે. ખીજી, ત્રીજી અને ચોથી ગાથામાં ‘વંદે’, ‘વંદામિ’ શબ્દો છે અને પાંચમી

ગાથામાં વિશેષ ગુણુગાન છે. 'પસીયંતુ' - 'અધ્યાત્મપ્રસાદ' અર્થમાં, 'બોહિ-લામ્' - 'ઋતંભરાપ્રજ્ઞાયા પ્રજ્ઞાલોક' અર્થમાં 'સમાહિવરમુત્તમં' 'સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રેષ્ઠ-સમાધિ-પ્રશાન્તવાહિતા' અર્થમાં ઘટી શકે છે એટલે તમને જે વિચારો સ્કુર્યા છે, તેને શબ્દાકાર અપાઈ જાય તો લાભ થશે.

'લોગસ્સ'માં 'કીર્તન'વડે 'આરોગ્ય', 'વંદન'વડે 'ખોધિ' અને 'ભાવપૂજન' વડે 'સમાધિ'-એ અર્થ પાણુ ઘટાવી શકાય.

'લોગસ્સ-કટ્પ'માં પ્રથમ-ગાથા પૂર્વદિશા સન્મુખ કાયોત્સર્ગમુદ્રાએ ૧૪ દિવસ સુધી તેનાં ધીજ-મંત્રો સહિત ૧૦૮ વાર ગણવાનું વિધાન છે, તે મુજબ ગણવાથી અને તેના ઉપસંહારરૂપ છઠ્ઠી ગાથા ખેસીને ૧૦૮ વાર ગણવાથી-એક પ્રકારની શાન્તિ અનુભવાય છે.

[૩]

‘ઉવસગ્ગહુરં’—સ્તોત્ર

ભ.

(૩૯)

બુણાવા.

શ્રાવણ સુદ ૨

તા. ૭-૮-૬૭.

‘ઉવસગ્ગહુરં’ની ક્ષાઈલિમાં પ્રિયંકરનૃપની કથા સારી લખાણી છે. તેવી જ પ્રભુના દશ ભવની ટૂંકમાં હકીકત તૈયાર થાય તો ઉપયોગી બનશે.

‘પાર્શ્વપ્રભુનું આદેય-નામકર્મ બીજા તીર્થકરો કરતાં અધિક હતું’- એમ લખવાને બદલે ‘પાર્શ્વનાથ ભગવાનના નામમાં ઉપસર્ગ હુરવાની શક્તિ વધારે છે, તેમાં હેતુ તેમનું જીવનચરિત્ર છે’- એમ લખવું વાજબી છે. પ્રત્યેક ભવમાં ચારિત્ર અંગીકાર કર્યા બાદ પ્રભુને પ્રાણાંત ઉપસર્ગો આબ્યા છે અને તેને સમતાભાવથી જીવ્યા છે અને ઉત્તરોત્તર અધિક સંપત્તિ પામ્યા છે; તેથી તેમનું સ્મરણ કરનારને પણ ઉપસર્ગો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થાય છે વગેરે લખવું યોગ્ય છે.

ભ.

(૪૦)

બુણાવા.

શ્રા. સુ. ૧૩

તા. ૮-૮-૬૭.

‘ઉવસગ્ગહુરં’ની ક્ષાઈલિના પૃ. ૯૬ પર ‘વીતરાગ કાંઈ કરે નહીં’- એ અર્થા કરેલી છે, તેથી ‘લોગસ્સ’-સૂત્ર સ્વાધ્યાયનો હવાલો આપ્યો છે, તે બરાબર છે. બિલકુલ અર્થા ન કરી હોત તો હવાલો આપવો અપ્રસ્તુત હતો. થોડી પણ અર્થા કર્યા બાદ એમને એમ છોડી દેવાથી

વીતરાગની સ્તુતિ કે પ્રાર્થના નિરર્થક છે - એવો ભાસ ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના ગણાય.

‘ વત્થુ સહાવો एसो,
 भउवचिन्तामणि महाभागो ।
 थोरुण तित्थयरे,
 पाविज्जइ बोहिलामो त्ति ॥ ’

અર્થ:-આ વસ્તુનો સ્વભાવ છે, તીર્થ'કર પરમાત્મા મહાભાગ્યવંત અપૂર્વ ચિંતામણિ છે, તેથી તીર્થ'કરોની સ્તુતિ કરીને ઊંચિલાલ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

એ નિર્યુક્તિકારનું વચન છે અર્થાત્ વીતરાગનો સ્વભાવ જ સ્તુતિ કરનારને ઊંચિલાલ આપે છે. સ્તુતિ કરનાર ઊંચિ આદિનો લાભ પામે છે, તેમાં ચિન્તામણિ આદિની જેમ વસ્તુસ્વભાવ કાર્ય કરે છે. એ વાત આગળ કરવામાં નથી આવતી તો ભક્તિ વીતરાગની જગતી નથી અને વીતરાગના સ્થાને શાસનદેવતાની જ ભક્તિ કરવાનો ભાવ જગે છે કેમ કે શાસન-દેવતા સરાગી હોય છે તેથી ભક્તના મનોવાંચિત પૂર્ણ કરે; પણ પરમાત્મા વીતરાગ હોવાથી કાંઈ કરે નહિ-આવે એક ભાવ સામાન્ય જનતાના હૃદયમાં યુષ્ઠ થાય છે, તે અનિષ્ટ છે. શાસનદેવતામાં જે કાંઈ સામર્થ્ય ભક્તોના મનોવાંચિત પૂર્ણ કરવાનું છે તેમાં પણ મુખ્ય કારણ શાસનદેવતાના હૃદયમાં રહેલી વીતરાગ-પરમાત્માની ભક્તિ જ હોય છે. ભગવાનના ભક્ત હોવાના કારણે શાસનદેવતાનું આરાધન વિહિત છે, સરાગી હોવાના કારણે નહીં. પૂજ્યતા તો સાક્ષાત્ યા પરંપરાએ જૈન-શાસનમાં વીતરાગતાની જ મનાયેલી છે-એ વિચાર સ્પષ્ટ રહેવો જોઈએ.

‘ઉવસગ્ગહર’-સ્તોત્રમાં ઉપસર્ગ હરનાર તરીકેની સ્તુતિ પાર્શ્વધક્ષની છે અને પાર્શ્વનાથ ભગવાનની નથી એમ કહેવું-તે પણ ખરાબ નથી. ટીકાકારોએ પાર્શ્વધક્ષ, ધરણેન્દ્ર, પદ્માવતી; પાર્શ્વનાથ ભગવાનના સેવક હોવાના કારણે જેઓ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે, તેઓનાં કષ્ટ-નિવારણ કરે છે-એમ સ્પષ્ટ કહેવું જ છે તથા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું સાંનિધ્યપણું ઉપસર્ગ હરનારું છે-એમ કહ્યું જ છે.

*

*

*

આ સાથે ‘સુકૃતસાગર’ ગ્રંથના ત્રણ પ્રલોક મોકલ્યા છે, તેમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં નામ આદિ અનિષ્ટહર, ઇષ્ટકર વર્ણવ્યાં છે.

‘સુકૃતસાગર’ ગ્રન્થના ત્રણુ શ્લોકઃ—

‘શ્રીસ્તમ્ભનેશં તર્હીહામુત્રમોક્ષનિબન્ધમ્ ।

શરણં સમુપૈમીતિ ધ્યાત્વા મન્દમુવાચ ચ ॥’

(સુકૃતસાગર : પ્રથમતરંગ, શ્લોક : ૬૯)

અર્થઃ—આ લોકમાં અને પરલોકમાં મોક્ષના કારણભૂત શ્રીસ્તંભન પાર્શ્વનાથ પ્રભુને શરણુ જાઉં છું. એ પ્રમાણુ ધ્યાન કરીને ધીમે યોડ્યા.

‘નામવિમ્બોપલસ્નાત્રજલપૂજાસુમાદ્યપિ ।

ત્વામાસાદ્યેષદં તર્ત્કિ પાર્શ્વ ! ત્વન્મહિમાં સ્તુવે ॥’

(સુકૃતસાગર : પ્રથમતરંગ, શ્લોક : ૭૦) .

અર્થઃ—નામ, પ્રતિમા-પાષાણુ, સ્નાત્ર-જલ, પૂજા-પુષ્પ આદિ પણ આપને પામીને ઇષ્ટને આપનારાં બને છે. તો હે પાર્શ્વનાથ ભગવાન ! આપના મહિમાની હું શું સ્તુતિ કરું ?

‘શ્રીપાર્શ્વપ્રતિમાપૂજાધૂપોત્ક્ષેપાદિપૂર્વકમ્ ।

તમેકાગ્રમનાઃ પૂતવપુર્વસ્ત્રાઽનિશં જપ ॥’

(સુકૃતસાગર : પંચમતરંગ, શ્લોક : ૮૦) .

અર્થઃ—શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાની પૂજા ધૂપોત્ક્ષેપ આદિ કરવાપૂર્વક; એકાગ્ર મનવાળા, પવિત્ર શરીર અને વસ્ત્રવાળા થઈને હુંમેશાં તે(પાર્શ્વનાથ ભગવાન)નો જપ કરો.

ઉપરના શ્લોકની સાથે બીજા શ્લોકમાં પંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારમંત્રનો અપૂર્વ મહિમા વર્ણુવ્યો છે:—

‘ હહામુત્ર મોક્ષનિબન્ધમ્ ।’

અર્થઃ—આ લોક અને પરલોકમાં મોક્ષનું કારણુ છે.

આ લોક અને પરલોકમાં બંધનથી છોડાવનારા તરીકે વર્ણુન છે. બીજે પણ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના માહાત્મ્ય-વર્ણુનમાં કષ્ટમોચક તરીકે વર્ણુનો આવવાનાં જ. પાર્શ્વનાથ ભગવંતના ચરિત્રોમાં પણ તે વર્ણુનો મળશે.

‘ઋષમેણં અરહા કોસલિણ ।’

‘પાસેણ અરહા પુરિસાદાણીપ ।’

‘સમણે ભગવં મહાવીરે ।’

અર્થ:- 'કૌશલિક અરિહંત ઋષભદેવ.'

'પુરુષાદાનીય અરિહંત પાર્શ્વનાથ.'

'અમણુ ભગવાન મહાવીર.'

ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન વિશેષણોથી ભગવાન તીર્થ'કરદેવનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, તેમાં કારણ તે તે ગુણોની મુખ્યતા કરીને વર્ણન થયેલું સમજાય છે. તેથી બીજાઓમાં તે તે ગુણોનો વ્યવચ્છેદ કરવામાં આવ્યો છે, એમ ન કહી શકાય. આદેય નામકર્મતા અને આદેયવાક્યતા બીજા પુરુષોની અપેક્ષાએ અધિક પણ બીજા તીર્થ'કર ભગવંતોની અપેક્ષાએ નહીં- એમ સમજાય છે.

*

*

*

તપ કરવામાં, બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં; આલંબન જોઈએ પણ શાંતિ માટે કે વિદ્ન વિદારણુ માટે આલંબન નથી જોઈતું-એમ કેમ કહી શકાય? વિદ્નધ્વંસ માટે ગ્રન્થની આદિમાં મંગળ કરવામાં આવે છે અને તે માટે પરમાત્મ-સ્મરણુ વિહિત છે-એ વાત સર્વમાન્ય છે. પાર્શ્વનાથ ભગવાનને ઉપસર્ગાજિત કહેવાય પણ ઉપસર્ગહર નહીં-એ વાત પણ યુક્તિસંગત જણાતી નથી. રાગાદિ દોષોને જીતનારા જ, રાગાદિ દોષોને જીતાવનારા છે, બીજા નહીં જ. ભગવાન ઉપસર્ગસહ છે માટે જ તેમનું સ્મરણુ ઉપસર્ગ સમયે ચિત્તસમાધિ આપે છે અને એ ચિત્તસમાધિ ઉપસર્ગોને જીતાવનાર પણ થાય છે. તેમાં પરંપરાએ ભગવાન જ કારણ છે. ભગવાન વર્ધમાનસ્વામીને એક જ ભવમાં ઘણા ઉપસર્ગો આવ્યા છે, પરંતુ તેનું કૃણ ઘાતિકર્મનો ક્ષય અને કેવળજ્ઞાન પણ તે જ ભવમાં મળેલું છે. પાર્શ્વનાથ સ્વામીને પૂર્વભવોમાં આવેલા ઉપસર્ગો અંતિમભવ સુધી સહન કરવા પડ્યા છે અને પૂર્ણ કૃણ ચરમભવમાં સાંપડયું છે. એ અપેક્ષા આગળ કરીને તેમને 'વિદ્નહર'નું બિરુદ મળ્યું હોય. વિદ્નવિનાશનું અનંતરકારણુ તો ચિત્તસમાધિ છે. પરંતુ ચિત્તસમાધિમાં કારણુ કષ્ટ વખતે પાર્શ્વનાથ ભગવંતનું સ્મરણુ માનવામાં બાધ જણાતો નથી.

'શાંતિનાથ શાતા કરો અને પાર્શ્વનાથ વિદ્ન હરો'-એવી લોકોક્તિ આજ પર્યંત આલી આવી છે, તે પણ નિરાધાર તો ન જ હોવી જોઈએ. તેની પાછળ રહેલી અપેક્ષાને સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી શોધવી જોઈએ.

*

*

*

‘ ચિન્તામણિસ્તોત્ર ’(૧૧ ગાથાવાળા)માં મંત્રોદ્ધાર નીચે મુજબ છે:-

ૐ હ્રીં શ્રીં અર્હં નમિઝ્ઞ પાસ વિસહરવસહ જિણફુલિંગ
હ્રીં શ્રીં નમઃ ।

‘અર્હં’ ના બે વર્ણુ ગણવાથી કુલ ૨૭ અક્ષર થાય છે. ‘ઉવસગ્ગહર’માં ‘વિસહર ફુલિંગ મંત્ર’ એ શબ્દો વડે ૧૮ અક્ષરનો મંત્ર અભિપ્રેત હોય તો એ મંત્રનું વર્ણન અને મહિમા જે કોઈ સ્તોત્રમાં મળતાં હોય તેને આને સ્થાને, સ્થાન આપવામાં વિષયાંતર જેવું થતું નથી. ‘નમિઝ્ઞ’ સ્તોત્ર ઉપર સ્વતંત્ર લખાણ તૈયાર કરવાનું હોય તો તેને આમાં લેવાની જરૂર ન ગણાય પણ ચિન્તામણિ-સ્તોત્રની માત્ર ૧૧ ગાથા છે અને તેમાં ૧૮ અક્ષરના મંત્રનો અદ્ભુત પ્રભાવ સુંદરતર કાવ્યોમાં વર્ણુવ્યો છે, જેને કુંઠસ્થ કરીને બોલવામાં સરળ હોવાથી ઘણાંઓને કુંઠસ્થ કરવાનું મન થાય તેવાં છે, એટલે તેને આની સાથે લઈ લેવામાં આવે તો ખીજી કુંઠ હરકત જણાતી નથી. મને જે સ્કુર્યું તે જણાવ્યું છે.

*

*

*

‘ સ્મરણમપિ યદીયં વિઘ્નવહ્લીકુઠારઃ,
ધ્રયતિ યદનુરાગાત્ સન્નિધાનં નિધાનમ્ ।
તમિહ નિહતપાપવ્યાપમાપદ્ધિદાયા-
મતિનિપુણચરિત્રં પાર્શ્વનાથં પ્રણૌમિ ॥ ’

અર્થ:-જેમનું સ્મરણ પણ વિઘ્નરૂપી વેલડીઓને છેદવામાં કુઠાર (કુહાડા) સમાન છે, જેમના પ્રત્યેના અનુરાગથી નવે નિધાન હાજરાહજૂર રહે છે; જેમણે પાપના સમૂહનો નાશ કરી નાખ્યો છે અને આપત્તિઓને ભેદવામાં જેમનું નિપુણ-ચરિત્ર છે, તે પાર્શ્વનાથ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું.

‘સન્નિધાનં નિધાનમ્ ।’ ‘જેમના અનુરાગથી નિધાન સમીપપણાને પામે છે.’ એટલો જ અર્થ મૂળમાંથી નીકળે છે. સન્નિધાનના બે અર્થ- (૧) સાન્નિધ્ય અને (૨) સકલકલ્યાણ સિદ્ધ કરે તેવું. ખીજો અર્થ લઈએ તો એ નિધાનનું વિશેષણ થાય અને પહેલો અર્થ લઈએ તો નિધાન સમીપપણાનો આશ્રય કરે છે-એમ થાય અને એ નિધાન એટલે દ્રવ્યથી નવ-નિધાન આદિ અને ભાવથી પાર્શ્વનાથ ભગવાન અથવા સૌથી નિકટ

રહેલો સ્વશુદ્ધ આત્મા. પાર્શ્વનાથ ભગવાનના સ્મરણથી સ્વશુદ્ધ આત્માનું સ્મરણ થાય છે. તેમના ગુણો ઉપરના અનુરાગથી પણ તેમનું સ્મરણ અને એ સ્મરણ દ્વારા શુદ્ધ આત્માનું સન્નિધાન અર્થાત્ શુદ્ધોપયોગમાં દ્રવ્ય પરિણમન થાય છે.

‘ઉવસગ્ગહુર’ની ટીકામાં—

‘આત્મા પાર્શ્વાત્મકો પાર્શ્વો મન્ત્રાત્મકઃ તૌ તદાત્મકૌ ।’—એવો એક શ્લોક છે. તેનો અર્થ અહીં ઘટાવી શકાય. પ્રસ્તુત શ્લોક ઉપર હજુ પણ મનન કરવાથી વિશેષ અર્થ સ્ફુરી આવે.

ભ.

(૪૧)

લુણવા.

શ્રા. વ. ૬.

“પાર્શ્વચક્ષુના નાથ તે પાર્શ્વનાથ”—એવો અર્થ મળ્યો તે જાણ્યું.

‘ઉવસગ્ગહુર’ની એક ટીકામાં એ શ્લોક છે, તેમાં પાર્શ્વ શબ્દથી આત્મા એવો અર્થ પણ કરેલો છે.

‘આત્મા પાર્શ્વાત્મકો પાર્શ્વો મન્ત્રાત્મકઃ તૌ તદાત્મકૌ ।’

તે શ્લોક જોશો.

‘પાર્શ્વચક્ષુના—સ્વામી’ એ અર્થ તો પ્રસિદ્ધ છે જ, પણ ‘પાર્શ્વ’ એટલે ‘આત્મા’—તેના સ્વામી અથવા ‘પાર્શ્વ’ એટલે ‘શુદ્ધ આત્મા’ અને તે જ યોગક્ષેમકારક હોવાથી ‘નાથ’ એવો અર્થ ટીકાકારોએ કર્યો છે—તે તમારા લક્ષ્યમાં હશે જ. ‘ઉવસગ્ગહુર’માં પાર્શ્વચક્ષુનો મહિમા બતાવવા પ્રયત્ન કરવો તેના બદલે ત્રેવીસમા તીર્થ”કર પરમાત્માનો અને ઉપલક્ષણથી વીતરાગ એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો મહિમા પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે અને સેવક ભક્ત તરીકે પાર્શ્વચક્ષુ, પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ભક્તિ કરનારના ઉપસર્ગોને હુરે છે—એ ભાવ જળવાઈ રહે તે વધુ ઇષ્ટ છે. સાચો ભક્ત તે છે કે જે પોતાના ઇષ્ટના ભક્તની પણ ભક્તિ કરે—એ અર્થમાં ‘પાર્શ્વચક્ષુ, ધરણેન્દ્ર અને પદ્માવતીનું વર્ણન ‘ઉવસગ્ગહુર’ સ્તોત્રમાં થયેલું છે—એમ માનવું સુઘટિત છે. પાર્શ્વચક્ષુ જેમને પોતાના ‘નાથ’ તરીકે સ્વીકારતો હતો તેમની ભક્તિ કરનારની પણ પોતે ભક્તિ કરવા તત્પર

હુતો-એ રીતે શાસનદેવનું મહત્ત્વ જાળવાઈ રહે છે અને ભગવાનનો પ્રભાવ પણ પૂર્ણપણે અભિવ્યક્ત થાય છે.

અ.

(૪૨)

તા. -

જેઓ (નામ-સ્મરણના કારણે) સમીપ હોવાથી સઘળા ઉપદ્રવોને દૂર કરનાર છે, ચાર ઘાતિકર્મથી મુક્ત થયેલા છે, જેઓ સંસારરૂપી સર્પનું ઝેર મૂળથી નાશ કરે છે (એટલે કે મિથ્યાત્વાદિ દોષો દૂર કરે છે) અને જેઓ મંગલ તથા કલ્યાણના ધામરૂપ છે, તેવા શ્રીપાર્શ્વનાથને હું વંદન કરું છું.

નામ:- ‘વિસહર-કુલિંગ’ મંત્રનું જેમાં ધરણેન્દ્ર-પદ્માવતી સહિત પ્રભુ પાર્શ્વનાથનું નામ છે તેનું જે કોઈ મનુષ્ય સદા રટણ કરે છે, તેના દુષ્ટગ્રહો, (અનેકવિધ) રોગો, મરકી અને દુષ્ટ (વિષમ) જ્વરો શાંત થઈ જાય છે.

આકૃતિ:- તે મંત્ર બાજુએ રાખીએ (તો પણ હે પાર્શ્વનાથ!) તમને કરેલો પ્રણામ (તમારી મૂર્તિના કરેલા દર્શન) બહુફલ આપનારો થાય છે. તેનાથી મનુષ્યની (ઘોરમાં ઘોર) પશુવૃત્તિ પણ શમી જાય છે અને કોઈપણ પ્રકારનું દુઃખ કે દુર્દશા અનુભવતા નથી.

દ્રવ્ય:- ચિન્તામણિરત્ન અને કલ્પવૃક્ષથી પણ અધિક શક્તિ ધરાવનારું તમારું સમ્યક્ત્વ પામવાથી જીવો સહેલાઈથી મુક્તિપદને પામે છે.

ભાવ:- આ રીતે હે પાર્શ્વજિનચન્દ્ર! મેં તમારી સ્તવના ભક્તિ-ભાવથી ભરપૂર હૃદયવડે કરી છે; તો ભાવોભવમાં મને તમારું સમ્યક્ત્વ મળજો.

સંસાર બહાર પરમાત્માને ખોળવા જવાનો નથી. પરમાત્માને પાસે લેવાનો, અનુભવવાનો છે.

જે પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે-એવા નિકટ પરમાત્માની શોધ કરવા બહાર શું કામ જવું પડે? તેથી પ્રભુને પાસે લાવવા, અનુભવવાની જરૂર છે.

જેને નિકટમાં નિકટ અને પ્રાણનો પ્રાણ કહ્યો તેને બહાર-સ્વરૂપની બહાર-પણ શોધવાની જરૂર નથી. પોતામાં પોતા દ્વારા જ એને પાસે લાવવાનો છે-અનુભવવાનો છે. એક સાથે બે ક્રિયા કરવાની છે; પાસે લાવવાની અને અનુભવવાની.

આને માટે સ્તવમાં ચાર નિક્ષેપ વડે અર્થ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

ધરણેન્દ્ર-પદ્માવતી સહિત શ્રીપાર્શ્વનાથના નામ-મંત્રનું રટણ કરવાનું દર્શાવી નામનિક્ષેપનો પ્રયોગ કર્યો છે.

‘તમને કરેલો પ્રણામ’-એમ દર્શાવી શ્રીપાર્શ્વનાથના સ્થાપના-નિક્ષેપનો પ્રયોગ કર્યો છે.

‘જ્યો સહેલાઈથી મુક્તિ પદને પામે છે’-એમ દર્શાવી શ્રીપાર્શ્વનાથનું દ્રવ્યસિદ્ધપણું દર્શાવ્યું છે. અહીં દ્રવ્યનિક્ષેપનો પ્રયોગ કર્યો છે.

‘ભક્તિભાવથી ભરપૂર હૃદયવડે’-એમ દર્શાવી ભક્તની ભક્તિ ભાવનિક્ષેપથી જણાવી છે.

અ.

(૪૩)

તા. ૧૮-૭-૬૮

‘ઉવસગ્ગહર’ માટે વિચારણા ચાલે છે, તેમાં એવો ખ્યાલ આવે છે કે તેમાં ક્રિયા, ભક્તિ અને જ્ઞાનની ત્રિપુટી વાકુશક્તિની સહાયથી સિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

‘કળ્થે ઘારેહ જો સયા મણુઓ’-ઉદ્ગાર, શબ્દોચ્ચાર એ વૈખરી અવસ્થામાં રહેલી વાકુશક્તિનું સ્થાન જે કંઠ ત્યાં પ્રગટ થાય છે અને તે ક્રિયારૂપ છે.

‘મત્તિભરનિભરેણ હિયણ’-ભક્તિ એ મધ્યમા અવસ્થામાં રહેલી વાકુશક્તિનું સ્થાન જે હૃદય ત્યાં પ્રગટ થાય છે-એ હૃદયસ્થ મધ્યમા વાણીનું કાર્ય છે અને તે ભક્તિરૂપ છે.

‘તુહ સમ્મત્તે લલ્હે’—સમ્યક્ત્વ, સમ્યક્જ્ઞાન—એ પશ્યન્તી અવસ્થામાં રહેલી વાક્યશક્તિનું સ્થાન જે નાભિચક્ર ત્યાં પ્રગટ થાય છે. દ્રષ્ટા એ જ જ્ઞાતા છે. પરમાત્મત્વ વગેરેનું સશાસ્ત્ર અને રહસ્યમય જ્ઞાન એ નાભિસંસ્થિત પશ્યંતીના જ પરિણામ વિશેષ છે, તે જ્ઞાનરૂપ છે.

પરમ અર્થનો વાગ્વ્યવહાર કરતી વખતે, પરમ અર્થનું આચરણ કરતી વખતે અને પરમ અર્થનું પ્રગટન કરતી વખતે એવી ભાષના હોવી જોઈએ કે તે ભક્તિ, જ્ઞાનપૂર્વક આચરવાનો ક્રિયાયોગ છે. ક્રિયા, ભક્તિ અને જ્ઞાન સિદ્ધ કરવાનું—આ એક અમત્કારિક સ્તોત્ર છે.

ભ.

(૪૪)

લુણાવા.

તા. ૬-૮-૬૯.

‘ઉવસગ્ગહુર’—

સત્તાવીશ અક્ષરનો મંત્ર નીચે મુજબ કરી શકાય:—

‘ૐ હ્રીં શ્રીં અર્હં નમિઝ્ઞ પાસ વિસહર વસહ જિણ ફુલિંગ
શ્રીં હ્રીં અર્હં નમઃ ।’

અને તે જ આજે મોઢે ભાગે પ્રચલિત છે.

અઠ્ઠાવીસ અક્ષરનો મંત્ર નીચે મુજબ થઈ શકે:—

‘ૐ હ્રીં શ્રીં અર્હં નમિઝ્ઞ પાસ વિસહર વસહ જિણ ફુલિંગ
ૐ હ્રીં શ્રીં અર્હં નમઃ ।’

‘કિં કર્પૂરમયં સુધારસમયં’—એ કાવ્યથી શરૂ થતા ચિન્તામણિ—સ્તોત્રની ૧૧ ગાથા છે; તેમાં ૭-૮ શ્લોકમાં મંત્રોદ્ધાર નીચે મુજબ છે:—

‘ૐ હ્રીં શ્રીં અર્હં નમિઝ્ઞ પાસ વિસહર વસહ જિણ ફુલિંગ
હ્રીં શ્રીં નમઃ ।’

—એ રીતે ૨૫ અક્ષરો છે.

પ્રશ્નો:—

‘સ્તવના’ અને ‘ભક્તિ’ એ બેમાં પ્રાધાન્ય કેનું? એવો એક પ્રશ્ન છે.

તેનો ઉત્તર જોતાં શમ, દમ, દાન, અધ્યયન - જો લકિતહીન હોય તો તે વૃથા છે; પણ સ્તવનાને વૃથા કહી નથી. સ્તવનાને વૃથા કહેવાનું તાત્પર્ય ત્યાં નીકળતું નથી, લકિતશૂન્ય દાન અધ્યયનાદિને નિષ્ફળ ગણાવેલ છે. તેથી તે પ્રશ્ન તેટલો સુધારો માગે છે.

જિનવરેન્દ્રો યોધિ આપે છે ખરા ?

એ પ્રશ્નનો જે ઉત્તર લખ્યો છે તેમાં નીચે મુજબ સુધારો કરી શકાય:-

ઉત્તર : જિનવરેન્દ્રોની શ્રેષ્ઠલકિતથી જીવો યોધિલાભને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી તેમની લકિત-સ્તવના દ્વારા મળતી વસ્તુ તેમણે જ આપી કહેવાય. અહીં 'યોગિન્દુ' (હરિભદ્રસૂરિ) ના નીચેના શ્લોક અને તેની ટીકાના પાઠની સાક્ષી આપી શકાય :-

‘ ગુણપ્રકર્ષરૂપો યત્સર્વૈર્વન્દ્યસ્તથેષ્યતે ।

દેવતાતિશયઃ કશ્ચિત્સ્તવાદેઃ ફલદસ્તથા ॥ ’

(યોગિન્દુ, શ્લોક : ૨૯૮)

અર્થ:-સર્વ મુમુક્ષુઓ વડે વંદન કરાયેલા તે પ્રકારે જ્ઞાનાદિ પ્રકૃષ્ટગુણવાળા તે મનાય છે. જિનેશ્વરાદિનાં સ્તવન, પૂજન, વંદન, ધ્યાનાદિ ક્રિયાઓ સ્વર્ગ તથા અપવર્ગનાં ફળને આપનારી અને છે.

સ્તવનાદિ ક્રિયાઓ કરનારને ફળ આપનારી કહી છે. તો પણ આ ક્રિયાઓનું આલંબન - સ્વામીત્વ તો શ્રીજિનેશ્વરદેવનું જ છે તેથી તે ક્રિયા કરવાના ફળનો લાભ થાય છે.

તેમનું (પાર્શ્વનાથનું) આદેયનામકર્મ અન્ય સર્વ તીર્થકરો કરતાં ઉત્તમ કોટિનું અતિશય શ્રેષ્ઠ હતું. આમાં 'અન્ય તીર્થકરો કરતાં' એ શબ્દ કાઢી નાખવો જોઈએ. બધા તીર્થકરોનો ગુણપ્રકર્ષ અને પુણ્યપ્રકર્ષ સરખો માન્યો છે. પુરુષાદાનીય વિશેષણ માટે બીજે કોઈ હેતુ શોધી કાઢવો જોઈએ. જેમ ઋષભદેવૈતથા વર્ધમાનસ્વામીનું આલંબન તપવૃદ્ધિ માટે, શાંતિનાથ ભગવાનનું શાંતિ માટે, નેમિનાથ ભગવાનનું બ્રહ્મચર્ય માટે, તેમ વિઘ્નવિદારણ માટે પાર્શ્વનાથનું આલંબન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. દશ ભયોમાં પ્રાણ્તાંત ઉપસર્ગો વખતે પણ તેમણે સમતાલાવ કેળવ્યો છે અને ઉત્તરોત્તર અધિક આત્મવિકાસને પામ્યા છે તેથી ઉપસર્ગોને જીતનારા અને જીતાવનારા છે - એ હેતુ મુખ્ય કહી શકાય. તેમના

નામથી ઘણાના ઉપસર્ગ ટળ્યા છે, આજે પણ ટળે છે, તેથી તેમનું નામ આદેય બન્યું છે અને પુરુષાદાનીય ઉપમાથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે; એટલે વિવેચનમાં જ્યાં જ્યાં સર્વ તીર્થ કરે કરતાં અધિકતાનું સ્થાપન થયું હોય ત્યાં તેના સ્થાને ઉપરનો હેતુ આગળ કરવો ઠીક છે.

*

*

*

તેમનું સ્વાસ્થ્ય સુધારા પર જાણી આનંદ. ‘ઉવસગ્ગહર’ માટે સારો પ્રયત્ન થયો છે. પ્રિયંકર નૃપની કથા પણ ટૂંકમાં સારી આવી છે. તેવી જ રીતે પાર્શ્વનાથ ભગવાનના દશ ભવો ટૂંકમાં લખાય અને જોડી દેવાય તો સામાન્ય વાંચકોને રસમય થશે. શ્રીવીરભગવાનને ઉપસર્ગ છેલ્લા ભવમાં આવ્યા છે. પાર્શ્વનાથભગવાનને ઉપસર્ગ પ્રત્યેક ભવમાં આવ્યા છે, તેથી ‘ઉપસર્ગહર’ તેમનું નામ બન્યું છે, એ વાત મહત્વની છે.

અ.

(૪૫)

તા. ૨૪-૬-૬૮

—: ચિંતન કણિકા :—

ગુણનો અનુરાગ ગુણી દ્વારા જ દર્શાવી શકાય છે. ગુણીનું પ્રત્યક્ષ દર્શન એટલું બધું ઉપયોગી નિવડે છે કે સ્વતંત્ર રીતે તેનું ગ્રહણ, તેને વંદન-નમસ્કાર, તેની પર્યુપાસના એ બધું તેના પ્રત્યક્ષપણાને લીધે જ થઈ શકે છે.

‘નમસ્કાર સ્વાધ્યાય’ - પ્રાકૃત વિભાગ : પૃષ્ઠ ૧૧૩ ઉપર નિર્ચુકિતસું પંક્તિ ૫-૬ પર લાષાંતર આ પ્રમાણે છે:-

“આથી નમસ્કારનો આધાર અને સામીપ્ય હેહુનું જ ગણાય છે.”

આ બંને લખાણ પરથી એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે ગુણીનું પ્રત્યક્ષ દર્શન ઉપયોગી છે કે હેહુનું સામીપ્ય ?

આમાં હેહુ જે જણાવ્યો છે તે તો આરાધકનો જ ને ?

*

*

*

‘શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય’ નો જે શ્લોક આપે મને લખી મોકલ્યો હતો તેમાં-

‘અયતિ યદનુરાગાત્ સન્નિધાનં નિધાનમ્ ।’

આ પ્રમાણે એક પાદ છે. ત્યાં 'નિધાન' એટલે શ્રીપાર્શ્વનાથ સમજવા જોઈએ.

'નિધાન' - આ શબ્દ બહુ ઉપયોગી છે. તેનો અર્થ શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ છે. એક સ્થળે 'કલ્યાણ' માસિકમાં 'મેં' વાચેલું કે રાધા શ્રીકૃષ્ણને પોતાનું 'નિધાન' કહે છે.

યદનુરાગાન્-એટલે જેની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી કે માધુર્યથી 'નિધાન' રૂપ પોતે જ સામીપ્ય - નિકટતા આપે છે, હાજરાહજૂર થાય છે.

પછી, 'નિધાન'રૂપ પાર્શ્વનાથ કેવા છે? તેનાં ગુણગાન છે.

'સ્વાહ્વાદ કલ્પલતા'ના શ્લોકમાં ગુણીનું પ્રત્યક્ષ દર્શન છે અને તે કેવી રીતે મળે છે? તેની એ ચાવી છે કે તેના ઉપર 'અનુરાગ' કરવાથી. તે 'અનુરાગ' એટલે 'માધુર્ય' અને અંતે 'મહાનુભાવ સમાધિ'.

અ.

(૪૬)

તા. ૯-૧૦-૬૮.

ગુણનો અનુરાગ ગુણી દ્વારા જ દર્શાવી શકાય છે. તે વિષે આપશ્રીએ સમજૂતી આપી તે માટે આભાર માનું છું. "સ્મરણ કરનારના ઘટમાં-અંતરાત્મામાં પાર્શ્વનાથ પ્રભુરૂપી નિધાનનું સન્નિધાન થાય છે."- આ શબ્દોથી મારો અર્થ સરતો નથી. મારું તો માનવું એવું છે કે પ્રભુને અ.રાધક જુએ છે, સાંભળે છે અને સ્પર્શે છે. Shri U. M Bhatt નું પુસ્તક આપને મોકલીશ તેમાં આપ જોઈ શકશો કે હિંદુસ્તાનના સંતો એક જોવા પૂરતા અનુભવથી સંતોષ માનતા નથી, એમને ત્રણ અનુભવ જોઈએ. આ ત્રણ અનુભવ એટલે જોવું, સાંભળવું અને સ્પર્શવું. આ ત્રણ અનુભવ ત્યારે થાય કે જ્યારે પ્રભુ હાજરાહજૂર હોય. 'હાજરાહજૂર' શબ્દ આપને માન્ય જણાતો નથી, એટલે આપે તેનો પ્રયોગ કર્યો નથી. પણ હાજરાહજૂર એટલે ઈશ્વર અવતાર લે ત્યારે જ થઈ શકે તેવી આપણી માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે અને સિદ્ધિગતિને પામેલા દર્શન આપવા પાછા કેવી રીતે આવે? આ પ્રશ્ન નિરર્થક છે. અહીં આરાધકની Split Personality નો સવાલ છે. Split Personality એટલે આરાધક પોતે જ પોતાનો બાલશિવ

અથવા કોઈ સ્વરૂપે તેને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેની સાથે ત્રણેય પ્રકારના અનુભવો કરી શકે છે. આનો અર્થ એ થયો કે આરાધક જ્યારે મહાભાવમાં લીન થાય ત્યારે પોતાનો માનસશિવ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેને ભક્તરૂપે પોતે જુએ છે, સાંભળે છે અને સ્પર્શે છે. પોતે જ પોતાને જુએ છે, સાંભળે છે અને સ્પર્શે છે. આ Split Personality મિ. ભટ્ટના ગ્રન્થમાં સમજાવી છે.* Mr. Arthur Avalon પણ તેમજ માને છે, પણ તેણે તે સમજાવી નથી અને Split Personality શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો નથી. આ પ્રકારે માનસશિવની આરાધનાથી તે શિવ જે આશીર્વાદ આપે તે પણ ક્ષણે છે. આપણે આલું જ માનીએ છીએ પણ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્યો મળતા નથી. અર્હત્ આરાધના વખતે આગચ્છ આગચ્છ કહીએ છીએ તો તે કેને? સન્નિધિ ભવ સન્નિધિ ભવ એ શબ્દો હું કહું છું તે અર્થમાં બે ન હોય તો નિરર્થક થાય છે.

આ વિષય ગહન વિચારણા માગે છે અને મને ખાત્રી છે કે જોઈતા આધારો ક્રમે ક્રમે મળી રહેશે.

બીજું- સન્નિધાનમ્ નિધાનમ્ તે શબ્દોમાંથી સંનિધાનની વ્યાખ્યા સંનિધિને બરાબર સમજીએ તો તેની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:-

‘ અવ્યવધાનેનોપસ્થિતિઃ સન્નિધિઃ । ’

[એટલે કે હાજરાહજૂર].

(શૈવ પરિભાષા, પૃષ્ઠ : ૨૦)

કેવળ વિચારણા રજૂ કરી છે.

*

*

*

લેખ+ વાંચ્યો, ઘણો સારો છે. તેમાં જે Making melody to the Lord with the heart- એમ જણાવ્યું છે તે આપણું ભક્તિભરનિઞ્ચરેણ હિયરણ છે.

તેમાં empathy નામનો નવો શબ્દ બનાવીને વાપર્યો છે તેનો અર્થ મૈત્રી થાય. ખરો શબ્દ sympathy છે, પણ તેનો અર્થ સાધારણ રીતે દુઃખીની દયા થાય છે, પણ જ્યારે સહચારનો ભાવ કેવળ શુદ્ધભાવ જ દર્શાવવો હોય તેને માટે નવો શબ્દ coin કરીને વાપર્યો છે.

* Refer: “Yogic powers and God Realisation,” Page: 77.

+ આ લેખ ગ્રાંથ નથી.

અ.

(૪૭)

મુંબઈ.

તા. ૧-૧૨-૬૮.

‘ઉવસગ્ગહર’-

સવિસ્તર વિવરણની ક્ષમલ તૈયાર પડી છે.....તેમાં

‘મત્તિબ્મરનિબ્મરેણ હિયણ’ નો અર્થ તદ્દન સાદો જ આપવામાં આવ્યો છે.

લક્ષિત એટલે આંતરપ્રીતિ, બીજે ઠેકાણે તેનો અર્થ સેવા, વિનય, ઉચિત પ્રતિપત્તિ - એમ જણાવાયો છે. તે સારો છે પણ શબ્દને યોગ્ય ન્યાય આપતો નથી. ‘માહાત્મ્ય જ્ઞાન યુક્ત સર્વથી ઉત્તમ અને સુદૃઢ સ્નેહ’ આવી કોઈ વ્યાખ્યા ન આપી શકાય ?

‘મત્તિબ્મર’ નો અર્થ લક્ષિતનો સમૂહ કુર્યો છે પણ લક્ષિતના સમૂહથી કઈ કઈ લાગણીઓ કે ઊર્મિઓ ઈષ્ટ છે તે કાંઈ જણાવાયું નથી. શ્રદ્ધા, સંવેગ, શુભ - અધ્યવસાય, લક્ષિત અને બહુમાન - એ પાંચને લક્ષિતના સમૂહરૂપે ન ગણાવી શકાય ? ‘મહાનિશીથ’માં આ પ્રમાણે પાંચનો સમૂહ પ્રાપ્ત થાય છે.

*

*

*

સ્વામી વિવેકાનંદ ‘હૃદય’ વિષે નીચે પ્રમાણે લખે છે:-

“હૃદય બુદ્ધિ ઉપર અતિક્રમણ કરીને જેને આપણે ‘અંતઃસ્કૃતિ’ કહીએ છીએ તે મેળવી લે છે. બુદ્ધિ એ કાર્ય કરાચર કરી શકતી નથી. અંતઃસ્કૃતિનું કારણ કેવળ જ્ઞાનોદ્ભાસિત હૃદય જ છે. બુદ્ધિશાળી હોવા છતાં હૃદય વગરનો માણસ કોઈ દિવસ આંતરસૂઝવાળો બની શકતો નથી. પ્રેમમય લક્ષિતવાળા પુરુષની તમામ ક્રિયાઓ હૃદયને જ અનુસરે છે. જેને બુદ્ધિ કદી પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી. અંતઃસ્કૃતિનું આણું ઉચ્ચતર સાધન બે કોઈએ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો તે હૃદય જ છે. જેવી રીતે બુદ્ધિ એ જ્ઞાનનું સાધન છે એવી રીતે હૃદય અંતઃસ્કૃતિનું સાધન છે.”

હૃદયપૂર્વક થયેલી લક્ષિતનું પરિણામ:- શ્રીમયણાસુંદરીને એ થયું કે ‘આજે જ શ્રીપાલ મહારાજ ઘેર પધારશે.’ આ પ્રમાણે માતૃશ્રીને કહે છે, ત્યાં જ શ્રીપાલ મહારાજ દાખલ થાય છે. આ આંતરસૂઝ અથવા intuition નો દાખલો છે.

‘ઉવસગ્ગહુર’માં ભક્તિથી ભરેલા હૃદયથી આંતરસૂઝવાળી યોધિની ભાગણી કરવામાં આવી છે. મન એમ કહે છે કે તે મળશે જ એટલે ભાગણી કરી છે.

સંભવ છે કે મૂળ વિવરણમાં ટીકાઓમાં દર્શાવ્યા સિવાયની વાત ઉમેરવી આપને યોગ્ય ન જણાય તો આવું સઘળું ટિપ્પણીમાં લેવામાં શો ધાંધો ?

‘ઉવસગ્ગહુર’-સ્તોત્રમાં શરીરના જે અવયવો દર્શાવ્યા છે તે સહેતુક હોવા સંભવ છે. એક અવયવ કંઠ અને બીજો હૃદય. કંઠ તે વૈખરીનો સૂચક છે અને હૃદય તે મધ્યમાનો સૂચક છે. મધ્યમા વાણીનું ઉપાદાન બુદ્ધિ છે તે અંતઃસંકલ્પમાન ક્રમવાળી અને જેના વર્ણોના રૂપની અભિવ્યક્તિ શ્રોત્રથી ગ્રાહ્ય નથી તેવી હોય છે.

‘મંત્રશબ્દરહસ્ય’માં જપના જે પાંચ પ્રકાર છે તેમાં ‘શાબ્દ’ અને ‘મૌન’ કુંઠમાં સમજવા અને ‘સાર્થ’ હૃદયમાં સમજવો - એવી મારી માન્યતા છે. ‘યોગશાસ્ત્ર’ અષ્ટમ - પ્રકાશ વિવરણ, પૃષ્ઠ ૧૭૬ ઉપર નીચે પ્રમાણે લખાયું છે:-

જપની વૈખરી અવસ્થામાં કુંઠમાં ક્રિયા રહે છે, તે પછી અધિક અભ્યાસથી મધ્યમા વાણીનો ઉદય થાય છે, તેથી કુંઠ નિરુદ્ધ થાય છે અને સુષુમ્ણા નાડીનું નીચેનું દ્વાર ક્રમશઃ ખુલ્લું થતું જાય છે.

મધ્યમાવાણીગત જપ ‘અજપાજપ’ પણ કહેવાય છે.

‘ઉવસગ્ગહુર’ વિષે વિચારતાં મને નીચે પ્રમાણે વિચાર આવ્યો છે:-

અવસ્થા	માર્ગ	યોગ	અર્થિ	આયતન	સ્થાન
બ્રહ્મત	ક્રિયા	મંત્ર	રુદ્ર	વાકુ	કુંઠથી બ્રમર સુધી
સુષુમ્ણિ	જ્ઞાન	લય	બ્રહ્મ	મન	નાભિ
સ્વપ્ન	ભક્તિ	હંઠ	વિષ્ણુ	પ્રાણ	હૃદય

‘ઉવસગ્ગહુર’-સ્તોત્રમાં ત્રણ માર્ગ દર્શાવ્યા છે અને જે સ્થાન પણ દર્શાવ્યાં છે પણ નાભિ વચ્ચે ધારી લેવાનું છે. અજપાજપ હૃદયમાં જ થાય

અને તે જ યોધિ અથવા અનાહત છે. હું યોધિને અનાહત સમજું છું અને તેની સ્તવમાં પ્રાંતે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.

ત્રણેય યોગનો સમન્વય અને તે ઉપરાંત તપ તથા વીર્યનો રાજયોગ:-

આ તો પ્રાથમિક વિચારણા છે પણ મને તો 'ઉવસગ્ગહુર' - સ્તોત્રમાં આર્ય યોગ દેખાય છે. વાકુની સાધના મંત્રયોગથી થાય. મનની સાધનાને લયયોગ કહે છે અને પ્રાણ જે દુઃસાધ્ય છે તેની સાધના હૃડયોગથી થાય છે.

હૃદય એ જ અનાહતચક્ર છે અને પ્રાણનો વાસ ત્યાં છે એટલે તે જો જતાય તો અનાહત અને અવ્યક્ત ઉર્ફે યોધિનો લાભ થાય અને આ કાર્ય પ્રેમથી - ભક્તિથી થાય માટે પ્રેમલક્ષણા - ભક્તિથી ભરપૂર હૃદય વડે માગણી કરવામાં આવી છે.

'ઉવસગ્ગહુર' - સૂત્ર પર વિચાર કરી 'પાસ' નામના મહામંત્રને અને 'ફુલિંગ' નામની પ્રવરવિધાને ન્યાય આપે તેવો અર્થ કરી આપ્યો છે. જરા સારો થયે તેની ફેર કોપી કરી આપને મોકલીશ. તે આપ વિચારી જોશો.

'સ્કુલિંગ વિદ્યા' એ છે કે જે 'વિવન્નલાયન્ના,'

'ફુલિંગનિદહસવ્વંગા' ને 'બુદ્ધિચ્છાયા', 'પત્તા પુળો લલ્લિ' કરે. +

'ઉવસગ્ગહુર' - સ્તોત્રનો સાર જે શબ્દમાં દર્શાવેલો હોય તો તે જે શબ્દો છે - 'સં' અને 'જં.' પાસં શબ્દનો સમગ્ર સ્તોત્રમાં ત્રણ વખત ઉપયોગ થયો છે. પહેલી ગાથામાં જે વખત અને એક વખત પાંચમી ગાથામાં.

જિણ શબ્દનો પ્રયોગ માત્ર એક વખત થયો છે અને તે પાંચમી ગાથામાં.

પણ બન્ને શબ્દો, સ્તોત્રમાં જે મંત્ર નિર્દિષ્ટ કર્યો છે તેમાં છે. 'નમિરુણ પાસ વિસહર વિસહ જિણ ફુલિંગ'.

પ્રથમ પાસ - સામીપ્ય દર્શાવે છે, ખીજો પાસ - શબ્દ પ્રદા છે. અને ત્રીજો પાસ - વિસહરવસહ છે. ઉત્કૃષ્ટ એર ઉતારનાર છે.

+ જુઓ : 'નમિરુણ - સ્તોત્ર;' ગાથા : ૨-૩.

ભ.

(૪૮)

(શવગંજ.)

તા. ૧૧-૬-૬૯.

આગલા પત્રમાં ‘ઉવસગ્ગહુરં’ વિષે જે વિચારો દર્શાવ્યા તે ઘણા અમૂલ્ય છે. તેના ઉપર વિશેષ ચિન્તન કરવાથી સાધનાનો માર્ગ સ્પષ્ટ થાય તેમ લાગે છે. ઝોધિ એટલે અનાહુત એ નવો વિચાર છે અને મંત્રશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સંગત લાગે છે. હૃદય એટલે અનાહુતચક્ર. પ્રાણનો વાસ ત્યાં છે અને તે જીતાય તો અનાહુતનાદની સિદ્ધિ થાય. અનાહુત દ્વારા અવ્યક્ત પમાય. તમારા પત્રમાં એક સ્થળે અનાહુતને ઝોધિ અને ખીજે સ્થળે અવ્યક્તના લાભને ઝોધિલાભ ઘટાવ્યો છે, તેથી તે ફરી વિચારી જોશો. ઝોધિ પછી સમાધિની સિદ્ધિ માટે અવ્યક્તની ઉપયોગિતા ગણાય એટલે ઝોધિની પ્રાર્થનામાં અનાહુતની પ્રાર્થના છે- એ પ્રથમ વિચાર યોગ્ય લાગે છે. જે કે આ વિષય અબ્જયો છે એટલે તેમાં કાંઈપણ અભિપ્રાય આપવો એ સાહુસ છે.

અ.

(૪૯)

તા. ૨૪-૧-૭૧.

‘ઉવસગ્ગહુરં’ માં કળ્પે ઘારેઈ-‘ સુષુપ્તિ દશામાં જે મંત્રને ધારણ કરવામાં આવે તો ’-એવો અર્થ થાય તે સહેજ આપની જાણ માટે.

‘સ્વાહવાદ રત્નાકર,’ ભાગ-૧; પૃષ્ઠ ૧૪૯, પંક્તિ-૧૬:-

‘ અર્થાકારો ગ્રાહ્યત્વેન પ્રતીયતે બોધાકારસ્તુ ગ્રાહ્યત્વેન । ’

ગ્રાહ્યવેદ્ય અર્થ તે ગ્રાહ્ય અને જ્ઞાનમાં થતો તેનો આકાર તે ગ્રાહક જાણવા.

સુષુપ્ત્યામાં જ્ઞાનને ગ્રાહ્ય આલંબન હોતું નથી. તેથી ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ નથી. સુષુપ્ત્યામાં અંતરંગ આલંબન હોય છે. તેમાં ગ્રાહ્ય, ગ્રાહક-આ જે શબ્દોના પ્રયોગ ઘટતો નથી - ગ્રહીતા કે ગ્રહણ સમાપત્તિને સ્પર્શ્યા પછી જ સારી રીતે જાણી શકાય. તે પહેલાં તર્કો ઊઠે પણ સુષુપ્ત્યામાં

પેસતાં તરફે શમી જાય. શંકા સમાધાન વગેરે જાંજળા ઇલા-પિંગલાની છે. સુષુપ્ત્તામાં શંકા ન હોવાથી - કારણ કે જ્ઞેય અર્થનો અંતરંગ સ્પષ્ટભાવ હોવાથી સમાધાનની જરૂર નથી. શંકા હોય તો સમાધાનની જરૂર છે. પણ શંકા જ ન હોય ત્યાં સમાધાન કેવું ?

‘સ્યાદ્વાદ રત્નાકર,’ - પૃષ્ઠ ૧૫૦ :-

‘સ્વવ્યતિરિક્તગ્રાહ્યગ્રાહકવિરહાત્ ।

બુદ્ધિઃ સ્વયમેવ આત્મસ્વરૂપપ્રકાશિકા પ્રકાશવત્ ॥ ’

આ નિર્મલ બુદ્ધિ છે.

પ્રમેય - ચંદ્ર, પ્રમાણુ એટલે સૂર્ય. પ્રમેય પ્રમાણુમાં અને પ્રમાણુ પ્રમાતામાં લીન થાય ત્યારે સુષુપ્તિ આવે. તે સુષુપ્ત્તારૂપ છે.

‘ઉવસગ્ગહર’ - પાંચમી ગાથામાં જિજ્ઞાસુ તરીકે સંબોધન કરાયું છે. પ્રમેય તરીકે જિન.

‘સંયુઓ ભક્તિભરનિભરેણ હિયણ’ - આનો અર્થ ‘લક્ષિતથી ભરપૂર સ્વને દશામાં ધ્યાન ધર્યું છે’ - આ પ્રમાણુ થાય એટલે કે ચંદ્ર એ પ્રમાણુ અથવા સૂર્યરૂપ ધ્યાનમાં લીન થાય અને ધ્યાન ધ્યાતામાં લીન થાય ત્યારે જે સુષુપ્તિદશા આવે, તે બુદ્ધિ નિર્મલ કરે છે - તેવી બુદ્ધિ અથવા યોધિ ભવોભવ મળે તેવી યાચના.

*

*

*

જૂનાં ટિપ્પણો મળતાં, આપશ્રીને જણાવ્યાં છે. ‘ઉવસગ્ગહર’ સ્વાધ્યાય તો પૂરે થઈ ગયો. તેમાં આમેજ કરવા જેવું લાગ્યું નહોતું.

*

*

*

આ પ્રમાણુ અર્થ કરાય તો એક જ ગાથામાં ત્રણ સંબોધન-મહાયસ ! દેવ ! પાસજિજ્ઞાસુ ! જે દૃશ્યમાન થાય છે તે સકારણુ જણાય છે. હાલના અર્થ ગિલકુલ સાધારણુ જણાય છે. ઉપર પ્રમાણુ અર્થ કરીએ તો મંત્રની ભૂમિકા સ્પષ્ટ અને વિશદ પ્રકારે ગ્રહણ થાય.

ભ.

(૫૦)

હુણાવા.

તા. ૧-૨-૭૧.

તા. ૨૬-૧-૭૧ ના પત્રમાં ‘વિચાર કણિકા’ મળી છે.

‘કંઠે ઘારેહ’ તથા ‘જિજ્ઞાસુ’ વગેરે શબ્દોની અર્થઘટના તંત્રાનુસારે કરી બતાવી તે યથાયોગ્ય લાગે છે. એટલું ઊંડાણ હોય તો જ તે સ્તોત્ર પ્રભાવક ગણાય. ઉપનિષદનો પાઠ, તેની ‘ઉવસગ્ગહુર’ના અર્થમાં ઘટના, એ તમારી આગવી પ્રતિભાનું પરિણામ છે. સ્તોત્ર ઉપરની આંતરિક લક્ષિતનું પણ તે કૃણ ગણાય. પાઠ વાંચીને ઘણા આનંદ થાય છે તથા ‘ઉવસગ્ગહુર’ના જાપમાં એક નવી પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. છેલ્લી ગાથામાં ‘મહાયસ’, ‘દેવ’ અને ‘જિજ્ઞાસુ’ એ ત્રણ વિશેષણોની સાર્થકતા અંગે વિશેષ વિવરણ લખી જણાવશો.

અ.

(૫૧)

તા. ૪-૨-૭૧.

વિષયરત્નું વિષ નિર્નાશ કરવું હોય તો અમૃત હોવું જ જોઈએ અને અમૃત ચંદ્ર વિના ક્યાંથી આવે? આવું અમૃત યતિઓ કલ્પના કરીને પાણીમાં સમાવિષ્ટ કરતા અને તે પાણીને કાલાપાણી કહેતા. તે કાલાપાણી વસ્તુતઃ કલા-પાનીય છે. આ સૂરિમંત્રમાં પણ આવે છે. અહીં કલા તે અમૃતકલા - ચંદ્રકલા.

આવા વિચારો આપની કૃપાના પરિણામે આવે છે; તેથી આપનો આભાર વારંવાર માનું છું.

વિવરણરૂપે ખીજી ‘વિચાર કણિકા’ આ સાથે છે; પણ આવી વસ્તુઓ રૂમરૂ જ ચર્ચા શકાય, મારી ભૂલો પણ નીકળી જાય.

અ.

(૫૨)

તા, ૪-૨-૭૧

इअ संथुओ महायस !
 भत्तिभरनिभरेण हिअएण ।
 ता देव ! दिज्ज बोहिं
 भवे भवे पास ! जिणचंद ! ॥ ५ ॥

—: વિચાર કણિકા :-

‘ઉવસગ્ગહુર’ની પાંચમી ગાથામાં ચાર સંબોધન છે:-

મહાયસ, દેવ, પાસ અને જિણચંદ.

મહાયસ-અનુગ્રહ કૃત્યકારી છે, એવી આપની કીર્તિ ફેલાઈ છે. તેથી તેથી હું મહાયસસ્વી !

દેવ - દેદિપ્યમાન - મહાજ્યોતિર્ધર - સૂર્યરૂપ.

[તંત્રલોકમાં પ્રમેય, પ્રમાણ, પ્રમાતા, પ્રમા વગેરેનું વર્ણન સંવિત્તચક્રમાં છે તે અહીં આ રીતે મળતું આવે છે:-

પ્રમેય એટલે ચંદ્ર - જ્ઞાનચંદ્ર, પ્રમાણ એટલે સૂર્ય - એ બંને મય એટલે કે પ્રમેય પ્રમાણમાં અને પ્રમાણ પ્રમાતા (ધ્યાતા) માં લીન થઈ જાય, ત્યારે સુષુપ્તિ આવે તે સુષુમ્ણા સ્વરૂપ છે.

ગ્રાહ્ય - ગ્રહકલાવ જાય ત્યારે જ સુષુમ્ણામાં સુસૂક્ષ્મધ્વનિ સાથે સંબંધ થાય.

અહીં ગ્રહણ દશમે દ્વારે પહોંચ્યાડવાનું આદિ જે આપણે જોલીએ છીએ તે ‘ગ્રહણ’ બાલજીવો માટે છે અથવા લૌકિક અર્થમાં છે. શાસ્ત્રીય અર્થો જુદા છે.

જે ગ્રહણ કરેલું હોય તે જ્યારે ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ અવસ્થાને ધ્યાનદ્વારા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે જ ‘પર’ કહેવાય છે.]

ઉપર કૌંસમાં ગ્રાહ્ય, ગ્રહણ, ગ્રાહક વિષે સમજૂતિ ઉપરથી પ્રતીતિ થશે કે જિણચંદ એ અહીં પ્રમેયરૂપે ચંદ્ર છે.

‘ભત્તિભરનિભરેણ હિઅણ તા દેવ ।’

આ ગ્રહણરૂપે સૂર્ય છે. આ બે જાય એટલે કે ચંદ્ર - સૂર્યમાં અને પ્રમાતા - ધ્યાતામાં લીન થાય એટલે કે ચંદ્રનાડી - અપાન એ સૂર્યનાડીમાં

-પ્રાણમાં લીન થાય એટલે સુષુમ્ણા ખુલ્લી થાય ત્યારે જ નિર્મલબુદ્ધિ થાય, નિર્મલબુદ્ધિ ઇંડા - પિંગલામાં ન હોય - ત્યાં તે ગ્રાહ્ય - ગ્રાહકભાવ હોય; ઇંડા - પિંગલામાં હોય ત્યારે ગ્રાહ્યસમાપત્તિ; ગ્રાહકસમાપત્તિ હોય, પણ તેથી પર એટલે સુષુમ્ણામાં પેઠા પછી ગ્રહીતૃસમાપત્તિ અને ગ્રહણસમાપત્તિ આવે. અહીં સુષુમ્ણા દશા છે.

અહીં દેવ તે સૂર્યરૂપ છે અને ગ્રહણવિધિ તે ‘મત્તિવ્હરનિવ્હરેણ હિઅણ’ છે.

પાસ = એ અંત્યમંગલ છે, અને તે જિજ્ઞાસા ને મુકરર કરે છે.

વિષય ગહન છે. ભાષામાં પૂરેપૂરો દર્શાવી શકાતો નથી.

ભ.

(૫૩)

તા. ૧૮-૧-૭૨.

એ દૃષ્ટિએ ‘નિક્ષેપા સહુ સરિખા’ ભાવોત્પત્તિ માટે ચાર નિક્ષેપનું તુલ્ય બળ પણ માનેલું છે. નમસ્કાર - મહામંત્રના પુસ્તકમાં નયવિચાર અંગે આનું સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. ‘પ્રતિમાશતક,’ શ્લોક ૩ ની સ્વોપસ દીકામાં આ અંગે વિસ્તારથી વિવેચન છે.

‘સન્નિધાનં નિધાનમ્’ એ વાક્યમાં ‘નિધાનમ્’ શબ્દથી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ એવો અર્થ તમે કાઢી બતાવ્યો તે ઘટી શકે છે. સ્મરણ કરનારના ઘટમાં - અંતરાત્મામાં પાર્શ્વનાથ પ્રભુરૂપી નિધાનનું સન્નિધાન થાય છે, એવો અર્થ કરવામાં હરકત જણાતી નથી એટલું જ નહીં તેથી અધિક ભાવભક્તિ અભિવ્યક્ત થાય છે. ગુણીનું પ્રત્યક્ષ માનસ - દર્શન કહી શકાય. અનુરાગ એટલે મધુર - ભક્તિ અને તે દ્વારા મહાસમાધિ પામી શકાય. આ અનુપેક્ષા સુંદર છે.

અ.

(૫૪)

તા. ૨૦-૫-૭૨.

‘ઉવસગ્ગહુર’ની પહેલી ગાથાનો મને આખી રાત વિચાર આવ્યો છે તે આપની પાસે રજૂ કરું છું.

તેમાં પહેલું પાસ છે તે શબ્દાકાર છે - ખીજું પાસ છે તે અર્થાકાર છે અને ત્રીજું અધ્યાકાર છે. તેનો યોધાકાર કમ્મઘણમુક્કં છે. આ

પ્રમાંણે શબ્દ, અર્થ અને પ્રત્યય પહેલી ગાથાના જે પાદમાં વ્યવસ્થિત કરાયા છે. આ રીતે સમજાએ તો પહેલો પાસ શબ્દકારે હોવાથી ઉપસર્ગોને હરે છે. તે પ્રકારે ગ્રહણ કરવામાં કોઈ બાધ નથી અને તેના જ ત્રણ સંબોધન છેલ્લા પાદમાં છે.

આ વિચાર આગલા વિચારોને પુષ્ટિ આપે છે, પણ તેની વિરુદ્ધ નથી.

આવો વિચાર ઓચિંતો દૃશ્યમાન થાય અને મનમાં ઘોળાયા જ કરે.

આપને યોગ્ય લાગે તો જણાવશો.

આ સ્તોત્રનો વિચાર નવેસરથી લખવો પડશે.

‘ઉવસર્ગહર’ સ્તોત્રમાં શબ્દ યુગલો તથા વિશિષ્ટ અર્થવાળા શબ્દો:-

ગાથાંક	શબ્દ યુગલો	ગાથાંક	વિશિષ્ટ અર્થવાળા શબ્દો
૧	ઉવસર્ગહરં, કમ્મઘણમુક્કં	૨	કંઠે
૧	પાસં પાસં	૨	મણુઓ
૧	મંગલ કલ્લાણ	૩	તુજ્ઞ
૨	વિસહર ફુલિંગ	૩	પણામો
૩	નર-તિરિપ્પુ	૪	તુહ
૩	દુક્ક-દોગચ્ચં	૪	સમ્મત્તે
૪	ચિંતામણિ કપ્પપાયવ	૫	મહાયસ
૪	અયરામરં	૫	હિયપ્પણ
૫	મર-નિચ્ચરેણ મવે મવે,	૫	બોહિં
૫	પાસ જિણચંદ		

અ.

(૫૫)

તા. ૪-૫-૭૩.

—: ‘ઉવસગ્ગહર’ : એક વિચાર :—

‘ઉવસગ્ગહર’-સ્તોત્ર ઉપર એક રાત્રે વિચાર આબ્યા પછી સવારે ઊઠીને ઉતારી લીધેલો ક્ષણ આ સાથે છે. તેમાં શબ્દ યુગલોનો મહિમા સમજવા જેવો છે.

ઉવસગ્ગહરં પાસં, પાસં વંદામિ કમ્મ - ઘણ - મુક્કં ।

વિસહર - વિસ - નિન્નાસં, મંગલ - કલ્લાણ - આવાસં ॥ ૧ ॥

ઉવસગ્ગહરં-‘ ઉવસર્ગ્ગ’ હરે તેવા નામમંત્ર - પાસ નામને.

કમ્મ - ઘણ - મુક્કં-ધનકર્મથી મુક્ત એવા - અરિહુંતદેવ શ્રીપાર્શ્વનાથને.

પાસં-પહેલો ‘ પાસ ’ અભિધાન છે.-નામ.

પાસં-બીજો ‘ પાસ ’ અભિધેય છે.-નામી.

અભિધાન ઉપસર્ગને હરે છે અને અભિધેય કર્મમલથી વિકલ છે. પવિત્ર આત્મા છે.

ઉપસર્ગ કયો ? તો કહે છે કે સર્પના વિષનો - તેનો નિર્નાશ કરે છે.

અભિધેય શું કરે ? તે પવિત્ર હોવાથી મંગલ કલ્લાણ નું આવાસ છે.

નામમંત્રનો પરિચય કરાવવા વિસહર - ફુલિંગ - મંતં - મંત્રનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. અહીં બે વિદ્યા દર્શાવી છે.

અભિધાનના કારણે વિષ ઉતારે તે વિસહર વિદ્યા. ફુલિંગ વિદ્યા તે સખત ત્રાસ આપતા રોગો, જેવા કે રક્તપિત્તના, મારા જેવાના હરપીસના રોગ માટેની વિદ્યા, તે મટાડી લાવણ્ય ઉત્પન્ન કરે.

“ નમિઝ્ઞ પાસ વિસહર વસહ જિણ ફુલિંગ । ”

તેથી નમિઝ્ઞ મંત્રમાં ‘ પાસ.....વિસહર વસહ ’ છે, એટલે કે સર્વ વિષોને ઉતારનારો છે અને જિણ જે અભિધેય તે ફુલિંગ વિદ્યા છે.

નર - તિરિણ્ણુ-નર અને તિર્યચ્ચ શબ્દ યુગલ.

દુક્કલ્લ - દોગઘ્ઘં - દુઃખ અને દૌર્ગલ્ય ”

ચિંતામણિ કણ્પપાયવ - ચિંતામણિ - કટ્પદ્રુમ ”

અચરામરં - અજર - અમર

શબ્દ યુગલ.

મર - નિમ્મરેણ - ભાર નિર્ભર

”

મવે મવે - ભવે ભવે

”

પાસ જિણચંદ - શરૂઆતમાં પાસ - અભિધાન અને પાસ - અભિધેય વ્યાખ્યા તે જ અંતમાં પાસ - અભિધાન અને જિણચંદ - અભિધેય સ્વરૂપે વ્યાખ્યા છે. નમિઝ્ઞ જિણ શબ્દો છે. તે જિન ચંદ્રરૂપે છે.

તે ઉપરાંત અનેક શબ્દો વિશિષ્ટ અર્થમાં છે. કળ્પે - સુષુપ્તિ દશા માટે છે. કળ્પે ધારેજ્ઞ જો સયા મણુઓ। મણુઓ - માંત્રિક માટે છે.

તુજ્ઞ (ત્રીજી ગાથા) અને તુહ (ચોથી ગાથા) - સામીપ્ય દર્શાવે છે. મધ્યમ ભાષાવડે આવું સામીપ્ય સધાય તો અભિધેય સાથે તુંકારે વાતચીત ચાલે.

પળામો - ભાવોલ્લાસથી કરતો પ્રકૃષ્ટ કોટિનો નમસ્કાર.

સમ્મત્તે - તારી આજ્ઞાના પાલનવાળું સમ્યક્ત્વ.

મહાયસ - અનુગ્રહ કૃત્ય કરનારા મહાયશસ્ત્રી કહેવાય.

હિયણ - સ્વપ્નદશાવડે.

બોહિં - અભિધાન અને અભિધેયનું રહસ્યજ્ઞાન.

પહેલી ગાથા - દ્વારગાથા છે. રોગનાશ (દેહનું સ્વાસ્થ્ય-મંગળ).

બીજી ગાથા - અભિધાનથી થતાં ભાવમંગળ અને અવિનાશક કલ્યાણના કૃળની છે.

ત્રીજી અને ચોથી ગાથા - અભિધેયથી થતા કૃળની છે.

પાંચમી ગાથા - ઉપસંહાર છે.

*

*

*

દેવ - શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાન.

ઋષિ - શ્રીભદ્રબાહુ સ્વામી.

છંદ - ગાહા છંદ.

બીજ - ઉપસર્ગહર અને મંગલ - કલ્યાણકર.

શક્તિ - સમ્યક્ત્વ - તુહ સમ્મત્તે લલ્લે.

વિનિયોગ - યોગ અને ક્ષેમના કાર્યો માટે.

[૪]

‘સકલાર્હત્’-સ્તોત્ર

ભ.

(૫૬)

તા. -

તમારા પોતાના શારીરિક સ્વાસ્થ્ય માટે બાહ્યપ્રવૃત્તિ ઓછી કરવાને વિચાર ઉચિત છે અને તે વિચાર પર દૃઢ રહેશો એવી આશા છે. શરીરની અનુકૂળતા અને ચિત્તની પ્રસન્નતા હોય, ત્યારે ‘સકલાર્હત્’ - સ્તોત્રના પ્રથમ બે શ્લોક ઉપર તમે આજ સુધી જે વિચાર્યું છે તે જુદા કાગળ ઉપર લખી મોકલવા અવસર જોશો.

આર્હનત્ય, પ્રણિદ્ધમહે, સમુપાસ્મહે વગેરે ઉપર તમારી સ્વયં સ્ફુરણાઓ થયેલી છે તેની નોંધ હોય તો તે અને ન હોય તો નવી તૈયાર કરીને અનુકૂળતાએ મોકલશો. આ અવસ્થામાં હુવે માનસિક શાંતિ મેળવવા વધુ લક્ષ્ય આપશો. મનને અતિ પ્રિય વિષયોમાં સમય પસાર થાય તેવી યોજના પૂર્વકનું જીવન ગોઠવશો.

卐

અ.

(૫૭)

તા. ૧૩-૧૦-૬૩

પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીતની યોગશાસ્ત્રમાં વિસ્તારથી વ્યાખ્યા મળે છે. તેવી જ રીતે આડકતરી રીતે નામ, આકૃતિ, દ્રવ્ય અને ભાવની દૃષ્ટાંતથી વ્યાખ્યા ‘સકલાર્હત્’માં પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તે દૃષ્ટિએ ઠીકાઓ રચાઈ નથી અને આપણું કેઈનું લક્ષ્ય ખેંચાતું નથી. ચારેક વર્ષ પહેલાં મેં ‘પં. શ્રીધુરંધરવિજયને આ કહ્યું હતું અને તેમને તે વિચાર બહુ ગમ્યો પણ કાંઈ સહકાર આપી શક્યા નહીં એટલે તે વાત ત્યાં જ શમી ગઈ. હું એમ માનું છું કે ‘સકલાર્હત્’ની પહેલી બે ગાથા દ્વારગાથા છે અને તે પ્રમાણે મથાળું બાંધીને દરેક શ્લોક અનુક્રમે તેના ઉદાહરણ તરીકે આપ્યો છે. ત્રીજો શ્લોક ‘નામ’ના ઉદાહરણ માટે, ચોથો શ્લોક ‘આકૃતિ’ના ઉદાહરણ માટે વગેરે. ‘તત્વાનુશાસન’માં અતુર્થ અધ્યાયના

દશમ શ્લોકમાં નામધ્યેય, સ્થાપનાધ્યેય, દ્રવ્યધ્યેય અને ભાવધ્યેય - એમ ધ્યેય ચાર પ્રકારનાં કહ્યાં છે.

આ પ્રકારે આપે જે પિંડસ્થધ્યેય, પદસ્થધ્યેય વગેરેનો ઉપરના ચાર સાથે સામ્ય છે તેવો વિચાર કર્યો તે પ્રસંશનીય છે.

‘સકલાર્હત્’ને આપણે કેવળ સ્તુતિ માનીએ છીએ પણ જે શ્લોકો ‘પ્રણિદધ્મહે’ અને ‘સમુપાસ્મહે’થી શરૂ થાય તે ધ્યાનના જ હોઈ શકે. સ્તુતિ તો તેના પેટામાં આવે. ધામધૂમ અને ધમાધમમાં આપણે એવા પડી ગયા છીએ કે ધ્યાનનો વિષય વેગળો થતો જાય છે. આપ જેવા પુનરુદ્ધાર નહીં કરો તો ધ્યાનની પ્રણાલિકા નષ્ટપ્રાય: થઈ ગઈ છે તે નષ્ટ થઈ જશે.

ભ.

(૫૮)

સ્થેશન : મોરીબેડા,

બેડા : તા. ૨૧-૫-૭૦

‘સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ’ તરીકે ‘આર્હનત્ય’ની ઘટના એ એક બાજુએ છે. બીજી અનેક દૃષ્ટિથી તેને જોઈ શકાય. ‘આર્હનત્ય’ એક શક્તિવિશેષ છે અને તે તીર્થકરોની આજ્ઞા કે જેનું પ્રભુત્વ સચ્ચરચર વિશ્વ પર સદાકાળ વર્તી રહ્યું છે. પ્રણિધાન તે શક્તિનું અને ઉપાસના તે વ્યક્તિની-એ રીતે પ્રથમ અને દ્વિતીય શ્લોકના વિષયોને પૃથક્પણે ઘટાવી શકાય.

સકલાઽર્હત્પ્રતિષ્ઠાનમધિષ્ઠાનં શિવશ્રિયઃ ।

મૂર્ધુવઃસ્વસ્ત્રયીશાનમાર્હનત્યં પ્રણિદધ્મહે ॥ ૧ ॥

નામાઽઽકૃતિદ્રવ્યભાવૈઃ પુનતસ્ત્રિજગજ્જનમ્ ।

ક્ષેત્રે કાલે ચ સર્વસ્મિન્નર્હતઃ સમુપાસ્મહે ॥ ૨ ॥

અર્થ:- “ સર્વ અરિહંતોમાં રહેલા, મોક્ષરૂપી લક્ષ્મીના કારણભૂત, પાતાળલોક, મનુષ્યલોક અને દેવલોક એ ત્રણેના સ્વામી એવા અરિહંતપણાનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.” (૧)

“ નામ - સ્થાપના - દ્રવ્ય અને ભાવ નિક્ષેપવડે ત્રણ જગતના લોકોને પવિત્ર કરનાર એવા, સર્વ ક્ષેત્રને વિશે અને સર્વ કાળને વિશે અરિહંતોને અમે સારી રીતે સેવીએ છીએ.” (૨)

ભ.

(૫૯)

લુણાવા.

તા. -

‘સકલાહૃત’ની પ્રથમ બે ગાથામાં જે વાત છે તે શ્રીઅમરચંદ્રસુ રિકૃત ‘શ્રીપદ્માનંદમહાકાવ્ય’ના મંગલાચરણમાં નીચે લખેલા શ્લોકમાં વર્ણવેલ છે.

ખીજાધાન, ખીજોદ્ભેદ તથા ખીજપોષણાદિવડે ‘યોગ’ અને ઉપદ્રવોથી રક્ષણ કરવા વડે ભગવાન ‘ક્ષેમ’ કરનારા છે. ખીજ એટલે સમ્યક્ત્વ-સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપ ‘યોગ’ અને રક્ષણરૂપ ક્ષેમ.

॥ શ્રીપદ્માનન્દમહાકાવ્યમ્ ॥

॥ પ્રથમઃ સર્ગઃ ॥

॥ અથ મહાલાચરણમ્ ॥

અર્હં નૌમિ સદાઽઽર્હન્ત્ય-કારણં સકલાર્હતામ્ ।

સ્વસ્તિશ્રીજયદં શ્રીમન્-મહાનન્દમહોદયમ્ ॥ ૧ ॥

[બધા અરિહંતોના આર્હન્ત્યના કારણરૂપ, કલ્યાણ, લક્ષ્મી અને જય આપનાર, ઐશ્વર્યયુક્ત મહાનંદ અને મહોદય(મોક્ષ) રૂપ ‘અર્હં’ ખીજમંત્રને હું સદા નમસ્કાર કરું છું.] (૧)

મુદાઽર્હામિ તદાર્હન્ત્યં, મૂ-ર્ભુવઃ-સ્વસ્ત્યેશ્વરમ્ ।

યદારાધ્ય ધ્રુવં જીવઃ, સ્યાદર્હન પરમેશ્વરઃ ॥ ૨ ॥

[પાતાલ, મર્ત્યલોક અને સ્વર્ગલોકના સ્વામી, અરિહંતોના આર્હન્ત્યને હું હૃષ્ણવડે પૂજું છું. જેને આરાધીને જીવ નિશ્ચિત અરિહંત-પરમેશ્વર થાય છે. (૨)]

અર્હન્તઃ સ્થાપના-નામ-દ્રવ્ય-ભાવૈશ્ચતુર્વિધાઃ ।

ચતુર્ગતિભવોદ્ભૂતં ભયં મિન્દન્તુ* ભાવિનામ્ ॥ ૩ ॥

[સ્થાપના-નામ-દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદોવડે ચાર પ્રકારના અરિહંતો આરગતિરૂપ સંસારથી ઉત્પન્ન થયેલા ભવ્યજીવોના ભયનો નાશ કરે. (૩)]

* પાઠાન્તર-‘નિમ્નન્તુ’ ।

અ.

(૬૦)

બામનગર.

તા. ૬-૬-૭૦

“પરમેશ્વર પાંચ શક્તિઓથી સહિત છે એમ કહેવાયું છે, તે સ્વતંત્ર હોવાથી તે તે શક્તિને મુખ્યપણે પ્રગટ કરતાં પાંચ પ્રકારે રહે છે. જ્યારે જ્ઞાન પ્રધાન હોય છે ત્યારે, શિવતત્ત્વ, જ્યારે આનંદ પ્રધાન હોય છે ત્યારે શક્તિતત્ત્વ, ઇચ્છા ળળવાન હોય છે ત્યારે સદાશિવતત્ત્વ (ઇચ્છાનું સ્વરૂપ જ્ઞાન અને ક્રિયાનું સમાનરૂપે હોવું તે છે), જ્ઞાનશક્તિનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે ઇશ્વરતત્ત્વ અને ક્રિયાશક્તિનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે વિદ્યાતત્ત્વ-એ પ્રમાણે.”

(તંત્રસાર; આહ્લિક-૮, પૃષ્ઠ : ૭૩-૭૪).*

અરિહંત ભગવંતો આર્હન્ટ્ય આદિ સકલ ગુણસંપદાના એક અપૂર્વ નિવાસ સ્થાન - આધારભૂત સ્થાન હોય છે. તેથી આર્હન્ટ્ય ગુણ છે અને અરિહંત ભગવંતો ગુણી છે. ‘ચિત્’ - અર્થાત્ જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે પરમેશ્વર શિવતત્ત્વ કહેવાય છે અને આનંદનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે તે શક્તિતત્ત્વ કહેવાય છે.

અહીં ‘સકલાર્હત્’ ના પ્રથમ રસોકના ળીજા પાદમાં ‘ચિત્’ અર્થાત્ જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય છે અને ત્રીજા પાદમાં આનંદનું પ્રાધાન્ય છે, તેથી તે શિવ અને શક્તિ-ઉભય સ્વરૂપ છે.

જીવોના કલ્યાણની યોગ્યતારૂપ લક્ષણવાળો ક્ષાયોપશમિકાદિરૂપ સ્વ - પરિણામ ભાવ જ ઉત્કૃષ્ટ કલ્યાણરૂપ કાર્ય પ્રત્યે સાક્ષાત્ અવ્યવહિત કારણ છે.

કલ્યાણ યોગ્યતારૂપ ક્ષાયોપશમિકાદિ ભાવરૂપ કાર્યના પ્રત્યે અર્હદ્-ભગવંતો કારણ છે, એટલે આ રીતે જીવોના ઉત્કૃષ્ટ કલ્યાણ પ્રત્યે અરિહંત ભગવંતો પરંપરાએ વ્યવહિત કારણ છે.

* તત્ત્વ પરમેશ્વર: પદ્મભિ: શક્તિભિ: નિર્ભર इत्युक्तम्, स स्वातन्त्र्यात् शक्ति तां तां मुख्यतया प्रकटयन् पद्मधा तिष्ठति । चित्प्राधान्ये शिवतत्त्वम्, आनन्दप्राधान्ये शक्तितत्त्वम्, इच्छाप्राधान्ये सदाशिवतत्त्वम् - (इच्छाया हि ज्ञान-क्रिययो: साम्यरूपाम्बुपगमात्मकत्वात्), ज्ञानशक्तिप्राधान्ये ईश्वरतत्त्वम्, क्रियाशक्तिप्राधान्ये विद्यातत्त्वम् इति ।

‘લઘુશાંતિ’માં જેમ ઝંકારરૂપ વાચકની પંચકર્તૃત્વશક્તિ દર્શાવી છે તેમ ‘સકલાર્હત’ના પ્રથમ શ્લોકમાં આર્હન્ત્યની પણ પંચકર્તૃત્વશક્તિ દર્શાવવામાં આવી છે. આને માટે આધાર મળતો નહોતો પણ આપશ્રીએ શ્રીઅમરચંદ્રસૂરિના ‘શ્રીપદ્માનંદ મહાકાવ્ય’ના ત્રણ શ્લોક લખી મોકલ્યા તેમાં તે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

‘આર્હન્ત્ય’ એટલે ‘અર્હ’ ના પંચકૃત્યો નીચે પ્રમાણે :-

૧. સ્વસ્તિ	= સ્વસ્તિ	} ‘સંતિકરં’માં ‘જયસિરીઠ્ઠ દાયારં’ કહ્યું છે.
૨. શ્રી	= પુષ્ટિ	
૩. જપ	= તુષ્ટિ	
૪. શ્રીમન્	= શિવ	
૫. મહાનંદ મહોદય	= શાંતિ.	

આ પ્રકારે શિવ, શાંતિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ અને સ્વસ્તિરૂપ પાંચ કૃત્યોની કર્તૃત્વશક્તિ ‘અર્હ’માં દર્શાવી છે.

‘આર્હન્ત્ય’ જ યોગ-ક્ષેમ કરનારો મહાધોધ છે. એને બાઈબલમાં Kind Light કહે છે. ‘આર્હન્ત્ય’ના શુભ અણુઓનો ધોધ સતત વહ્યા કરે છે. પરંતુ ન્યારે તેની અસર બ્રહ્માંડ ઉપર ઓછી થવા લાગે ત્યારે બીજાંધાન, બીજાંદુલેદ તથા બીજાંપોષણાદિ વડે ‘યોગ’ અને ઉપદ્રવોથી રક્ષણ કરવા વડે કોઈ ભવસ્થ તીર્થ કર ‘ક્ષેમ’ કરનારા થાય છે.

અ.

(૬૧)

તા. ૨૫/૨૬-૪-૭૧

‘સમુપાસ્મહે’- આનો અર્થ એવો પણ થાય કે ઉપાસનાના સઘળા પ્રકારો વડે સમુપાસના કરીએ છીએ. ઉપાસનાની સાત ભૂમિકા છે:- નામપરા, રૂપપરા, વિભૂતિપરા, શક્તિપરા, ગુણપરા, ભાવપરા અને સ્વરૂપપરા.

આ પ્રકારે ‘કલ્યાણ’ના ઉપાસના-અંકમાંથી મળ્યા છે અને મારી દષ્ટિએ ‘સકલાર્હત’નો એક એક શ્લોક તે દષ્ટિએ રચાયો જણાય છે. કર્તા પાસે આવી કોઈ પ્રણાલિકા મોજુદ હશે. પહેલા શ્રીઆદિનાથની સ્તુતિ

‘નામ’ ઉપર પ્રલેખ કરીને થઈ છે. બીજા શ્રીઅભુતનાથની સ્તુતિ ‘રૂપ’ વિષે પ્રકાશ પાડે છે વગેરે. આપ આ દૃષ્ટિએ વિચારશોભ.

અ.

(૬૨)

તા. ૭-૩-૧૯૭૩

‘પ્રણિદધ્મહે’ અને ‘સમુપાસ્મહે’ - આ શબ્દો સમજવા માટે તે સમયના શૈવપંથ સાથેનો વિવાદ સમજવો જોઈએ. આક્ષેપ એવો હતો કે (૧) જૈનો સમઘટિવાદમાં માને છે એટલે અનંત અરિહંતોની ઉપાસના કરી ન શકે. (૨) તેઓ કેનું શરણુ સ્વીકારે? (૩) તેથી તેમના દેવ યોગ - ક્ષેમ કરી શકતા નથી અને (૪) શક્તિહીન હોવાથી સર્જન કરી શકતા નથી.

આ ચાર આક્ષેપોના જવાબ બે પ્રલોકમાં અપાયા છે. પહેલો પ્રલોક નિશ્ચયનયનો છે અને બીજો પ્રલોક વ્યવહારનયનો છે.

‘પ્રણિદધ્મહે’ - ઘા એટલે શ્રદ્ધા રાખવી, વિશ્વાસ મૂકવો; તેથી તેનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ ‘શરણુ જઈએ છીએ’ - તેવો થાય.

‘સમુપાસ્મહે’ - અનંતની અર્થ વ્યવસ્થા અમે ચાર આયામ (Dimensions) માં કરીએ છીએ એટલે કે જે જગતને નામ અને રૂપમાં વિભક્ત કરાય છે, તેને અમે નામ, રૂપ, દિક્, કાલમાં વિભક્ત કરી સમ્યક્ ઉપાસના કરીએ છીએ. વસ્તુતઃ આપણે નામ, આકૃતિ, દ્રવ્ય, ભાવ, ક્ષેત્ર અને કાલ એ પ્રમાણે છમાં વિભક્ત કરી અનંતનો કોયડો સમ્યક્ રીતે ઉકેલીએ છીએ - એવી રીતે સમુપાસના કરીએ છીએ.

જે આર્હન્યને શરણુ જઈએ છીએ અથવા જેની અમે વિવિધતા સેવીએ છીએ તે સકલ (અનંત) અરિહંતોમાં પ્રતિષ્ઠિત છે અને તે મોક્ષશ્રી એટલે મોક્ષ અને પુરુષાર્થત્રિકતું નિવાસ - સ્થાન છે. તેથી તે યોગ - ક્ષેમ આપે છે. આ પ્રકારે શક્તિમત્ છે. ઉપરાંત તેમાં એ શક્તિ છે કે તે ત્રણેય લોક ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવે છે. આવા શક્તિમત્ અને શક્તિમય આર્હન્યની અમે વિવિધતા સેવીએ છીએ.

સમઘટિવાદની પ્રધાનતાવાળી આ આરાધનાથી, અનંત અરિહંતોની યોગરૂપે ઉપલબ્ધિ કરવી, વ્યવહારમાં અતિ કઠિન છે. તેથી નામ, આકૃતિ, દ્રવ્ય અને ભાવ - તે નિક્ષેપમાં અને દિક્કાલ અથવા ક્ષેત્રકાલમાં

અર્થ વ્યવસ્થા કરીને અરિહંત ભગવંતોની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે અર્થ વ્યવસ્થાના આધારે તેની સમ્યગ્ ઉપાસના થાય છે અને શ્રીઉપાધ્યાયજીની ભાષામાં તે તાદ્રીયધીનું (તે પ્રકારની બુદ્ધિનું) કારણ થાય છે. આથી સમજાશે કે તદ્રૂપપણાની બુદ્ધિ અમે ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ.

આ પ્રકારે અનંતતાને નાથવા માટે ચાર આયામ (Dimensions) નો ઉપયોગ થાય છે.

અ.

(૬૩)

તા. ૮-૪-૧૯૭૩

શિવ - શક્તિના આધારરૂપ આહુન્ત્ય:-

“શૈવ સંપ્રદાયમાં શિવ અને શક્તિ - એ પરમશિવ અર્થાત્ પરમતત્ત્વનાં એ રૂપ છે. શિવ ક્રૂટસ્થ તત્ત્વ છે અને શક્તિ પરિણામિની છે. વિવિધ વૈચિત્ર્યપૂર્ણ સંસારના રૂપમાં અભિવ્યક્ત શક્તિના આધારરૂપ અધિષ્ઠાન શિવ છે. શિવ અવ્યક્ત, અદૃશ્ય, સર્વગત તથા અચલ આત્મા છે. શક્તિ દૃશ્ય, ચલ તથા નામ - રૂપ દ્વારા વ્યક્ત સત્તા છે.”

(શિવાંક; પૃઠ : ૨૮૮).

જૈન સંપ્રદાયમાં આહુન્ત્ય એ પરમાત્મત્વ અર્થાત્ પરમ સિદ્ધતત્ત્વને - સત્ તત્ત્વને અનુસરતું ઋત તત્ત્વ છે, તે શિવતત્ત્વની જેમ ક્રૂટસ્થ નિત્ય તથા શક્તિતત્ત્વની જેમ પરિણામી પણ છે. તે સકલ અરિહંતોનું પ્રતિષ્ઠાન છે અને શિવ તથા શ્રી (શક્તિ) - શક્તિ તથા શક્તિમાનરૂપ ઐક્યના અધિષ્ઠાનરૂપ-આધાર હોવાથી કેવલાધિષ્ઠિત છે અને ત્રણેય લોકમાં ‘ભૂભુવ:સ્વ:’ માં અદ્વિતીય સામર્થ્યવાળું છે. આહુન્ત્ય એ શિવ સ્વરૂપે અવ્યક્ત, અદૃશ્ય, સકલ અર્હુદ્ગત તથા અચલ આત્મતત્ત્વ છે. તે શક્તિસ્વરૂપે અર્હુદ્ભગવંતોમાં દૃશ્ય, ચલ તથા નામ અને રૂપ દ્વારા વ્યક્ત સત્તા છે.

શિવનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે વ્યષ્ટિભાવનું ઉલ્લંઘન કરીને ઊંચું ઊઠવું પડે. આ વ્યષ્ટિભાવમાં વ્યવહારિક જીવન જે ઉપાધિયુક્ત છે, તેનું

જ્ઞાન રહે છે અને તે અજ્ઞાન અને દુઃખનું કારણ છે, શક્તિના ચરણમાં આત્મસમર્પણ કરવું તે શિવના સાક્ષાત્કારનું સાધન માનવામાં આવ્યું છે.

“અહીં આત્મસમર્પણનો અર્થ એ છે કે દેહાભિમાન અથવા અહં બુદ્ધિથી ઉપર ઊઠવું.”

(શિવાંક; પૃ : ૨૮૮).

આર્હતી શક્તિમય અરિહંત ભગવંતોના ચરણોની ઉપાસના કરવી - તેમના ચરણમાં આત્મસમર્પણ કરવું તે શિવરૂપ આર્હત્યના ધ્યાનનું શ્રેષ્ઠ સાધન માનવામાં આવ્યું છે. અહીં સમુપાસના એટલે આત્મૌપમ્યની બુદ્ધિ અથવા દેહાભિમાન ત્યાગવાની બુદ્ધિ છે.

અ.

(૬૪)

તા. ૮-૪-૧૯૭૩

‘ મંત્રરાજરહસ્ય ’ ના પ્રલોક ૮૪ નો અર્થ આ પ્રમાણે સમજુ’ છું:-

(૧) અરિહંત ભગવંત (૨) ગણધર (૩) દેવી વગેરે અથવા (૪) મન્ત્રના વર્ણો - આ ચારમાંથી કોઈ ધ્યેયનો નિર્ણય કરવો.

ધ્યેયેન - ધ્યેયવડે - ધ્યેય સાથે એટલે ધ્યેયનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવો અથવા તેની સાથે પ્રાણનું ઐક્ય સાધવું.

પ્રાણાનામૈક્યમ - પ્રાણોનું ઐક્ય એટલે પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન - એ પાંચ પ્રાણો, તેમનું ઐક્ય ધ્યેયવડે-ધ્યેય સાથે સાધવું અને તે ‘ સર્વત્રગ ’ કરવું એટલે પ્રલોક - ૮૧ માં જણાવ્યા પ્રમાણે વર્ણ, મંડલ અને તત્ત્વરૂપ જે ‘ સર્વત્ર ’ તેમાં આતપ્રોત થાય તે સર્વત્રગ.

આ વિષય આખો સ્વરોહ્યનો થયો અને તેટલા માટે જ સ્વરોહ્યનું ભાષાંતર કરી રાખ્યું. અમુક છૂટા છવાયા પ્રલોક સમજતા નથી એટલે તે સઘળું કાર્ય એમને એમ પડ્યું છે. +

આનો સંક્ષેપમાં અર્થ એ થાય કે પ્રાણોનો (પ્રાણ - અપાન - સમાન - ઉદાન અને વ્યાનનો) અરિહંત ભગવંતરૂપ ધ્યેયવડે:- ધ્યેય સાથે તેમના વર્ણ - રંગ પ્રમાણે, મંડલરૂપ આકૃતિ અનુસાર, પંચમહાભૂતના જે તત્ત્વમાં

+ શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ કૃત ‘ સ્વરોદય જ્ઞાન ’ નું ભાષાંતર વગેરે શેઠશ્રી અમૃતલાલ કાલીદાસ દોશીએ તૈયાર કરેલ છે; જે અપ્રકાશિત છે.

સ્વર ચાલતો હોય તે પ્રમાણે ધ્યાન સધાય તો એકત્વ પ્રાપ્ત થાય. દાખલા તરીકે શ્રવેતવણું, ભૂજલ મંડલ, જલતત્ત્વ એટલે સ્વર જ્યારે ૧૬ આંગળ ચાલતો હોય, તેની આકૃતિ ભૂ પ્રમાણે એટલે ચૌરસ હોય અથવા જલ પ્રમાણે ચંદ્રબીજ જેવી હોય - આ આકૃતિ દર્ષણ ઉપર ઉચ્છ્વાસ કરીને જોવાય છે. આ પ્રમાણે હોય ત્યારે ‘નમો અરિહંતાણું’ રૂપ ધ્યેયવડે - ધ્યેય સાથે પંચસમીર સાધવા.

આ પ્રમાણે આ સઘળો વિષય સ્વરોહયનો છે.

આવી તો ઘણી સારી સહેલી અને તાત્કાલિક કામ કરે તેવી છે, પરંતુ તેનો આમ્નાય નથી; તેથી અટવાઈએ છીએ.

ભ.

(૬૫)

લુણવા.

ચૈત્ર સુદ-૧૩

તા. ૧૫-૪-૭૩

સુશ્રાવક અમરતલાલભાઈ જોગ ધર્મલાલ.

તા. ૮ મીના લખેલા બન્ને પત્રો ગઈકાલે એટલે તા. ૧૪ના રોજ મળ્યા, એટલે ટપાલમાં મોડા નંખાયા હશે. કવર પર છાપ સ્પષ્ટ નથી.

બંને પત્રો વાંચી આનંદ થયો.

મુદિતાનંદજી હવે ત્યાં આવી ગયા હશે.

(૧) ‘સકલાર્હત્’ના જે શ્લોક ઉપર શૈવ-શાસ્ત્રના આધારે વિચારણા લખી તે બરાબર છે. શિવ અને શક્તિ એ પરમ શિવના જ બે Facets છે. આપણે તેને દ્રવ્ય-પર્યાય શબ્દથી ઓળખીએ છીએ. ગુણને પણ સહભાવીપર્યાય તરીકે ગણેલ છે અને તેનું જ નામ શક્તિ. ક્રમભાવીપર્યાય તેની અભિવ્યક્તિ છે. સંસાર અવસ્થામાં તે શક્તિ આવરણ સહિત છે, સિદ્ધ અવસ્થામાં નિરાવરણ છે. અરિહંત અવસ્થામાં જ્ઞાનાદિ ગુણો નિરાવરણ થયા છે, તેથી તીર્થ’કર નામકર્મની સર્વોત્કૃષ્ટ પુણ્યપ્રકૃતિ ઉદયમાં આવેલી છે. તે વડે તીર્થસ્થાપના અને જગદુદ્ધારનું કાર્ય થાય છે; માટે તેમનાં નામ - આકૃતિ - દ્રવ્ય અને ભાવ નિક્ષેપો દ્વારા તે તે અવસ્થાનાં ધ્યાન તથા બહુમાન - પૂજન વગેરે શુદ્ધ

શિવસ્વરૂપની સાથે અનુસંધાન કરી આપે છે; એ રીતે શૈવો જોડે સમન્વય થઈ શકે છે. વળી 'મંત્રરાજરહસ્ય' શ્લોક ૪૪૪ થી ૪૫૪ સુધીના ૧૧ શ્લોકોમાં જે વર્ણન કર્યું છે, તેમાં 'ચિન્દુનિમોડનાહતઃ સોડર્હન્।' (૪૪૩) તથા 'આયં હાન્તં વર્ણાઃ શરદિન્દુકલા-નમઃપ્રમવાઃ।' (૪૪૫) તથા 'નાદસ્ત્વાત્મા।' (૪૪૬) તથા 'અનાહતામિધદેવોડસૌ।' (૪૫૩) માં 'અર્હ' નું ધ્યાન અનાહતનાદરૂપે કરવાનું વર્ણવ્યું છે. શ્લોક (૪૩૩) માં પણ 'નાદોડર્હન્।' અને 'નાદાર્હદ્ધ્યાનાત્ સર્વગ્રહભૂત-શાન્તિરિહા।' એ રીતે આર્હન્ટ્યને નાદસ્વરૂપે વર્ણવ્યું છે, તે તમારા જોવામાં આવ્યું જ હશે. છતાં ફરીવાર તેને સૂક્ષ્મતાથી જોશો. 'સકલાર્હત્'ના પ્રથમ શ્લોકમાં 'આર્હન્ટ્ય'ની સ્તુતિ છે, તે આ અનાહતનાદસ્વરૂપ 'અર્હ' ની ઘટી શકે છે.

'અનાહતનાદ'ના સ્થાને આગમિક ભાષામાં 'અનાહતસમતા' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે અને તે સમતા એ જ મોક્ષનું પરમ કારણ છે. પંદર લેહ સિદ્ધમાં બાહ્યલિંગના લેહ છે, પણ અભ્યંતરલિંગ એક જ છે અને તે 'અનાહતસમતા' છે. 'અર્હત્' પંચપરમેષ્ઠિસ્વરૂપ છે, એ પણ એ જ વાતને સિદ્ધ કરે છે કે પાંચે પરમેષ્ઠિમાં પરમેષ્ઠિત્વ લાવનાર નાદ આ સમતા છે. 'ૐ' કાર ગાથા ૩૧૪-૩૧૫ ની જેમ 'અર્હ' કારને પણ પંચપરમેષ્ઠિસ્વરૂપ 'મંત્રરાજરહસ્ય'ની (૪૪૪) આદિ ઉપરોક્ત ગાથાઓમાં ઘટાવેલ છે. 'આયં હાન્તં શબ્દબ્રહ્મં' ઉર્ધ્વ-અધોરેક 'ર' કારથી રત્નત્રયી ગ્રહણ કરી છે. તે વડે રત્નત્રયને ધારણ કરનાર આચાર્ય-ઉપાધ્યાય - સાધુનું ગ્રહણ પણ થઈ શકે છે. ચંદ્રકલાને સિદ્ધ પદ અને બિન્દુને અનાહત - 'અર્હ' સ્વરૂપ કહેલ છે. એ રીતે 'અર્હ'ના ધ્યાનથી પાંચે પરમેષ્ઠિઓનું ધ્યાન થવા સાથે બધામાં અનુસ્યૂત અનાહત-પદનું ધ્યાન થાય છે અને તે જ આર્હન્ટ્યને સકલ અર્હંતોનું પ્રતિષ્ઠાન, શિવશ્રીનું અધિષ્ઠાન અને ત્રણ લોકનું પ્રભુત્વ ધરાવનાર શક્તિવિશેષ કહેલ છે. આ સાથે જુદા 'બુકપોસ્ટ'થી એક નાનકડો લેખ મોકલ્યો છે, તે જોશો. તેનું બધું લખાણ પ્રમાણભૂત છે એમ નહિ, પણ આ વિષયને સ્પર્શ કરતું હોવાથી જિજ્ઞાસાપૂર્તિ માટે મોકલ્યો છે, તેના ઉપર તમારો અભિપ્રાય જણાવશો.

(૨) 'ધ્યેયેન પ્રાણાનામૈક્યમ્' સંબંધી જે લખ્યું અને તેને માટે સ્વરોહયના અભ્યાસની આવશ્યકતા જણાવી તે બરોબર છે. વર્ણવેલું ધ્યાન

કરવાની પ્રક્રિયા આપણે ત્યાં જળવાઈ રહી છે. મંડલ - મુદ્રાદિ અને તત્ત્વ અંગે લક્ષ્ય દેખાતું નથી, તે વિકસાવવાની જરૂર ગણાય. પરંતુ તે પહેલાં મંત્રના વર્ણોને ધ્યેય બનાવી ધ્યાનમાં તેની સાથે પ્રાણેની એકતા કરવાનો પ્રયાસ અવશ્ય થઈ શકે. પ્રાણશબ્દથી પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ બળ, શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુષ્ય પણ લઈ શકાય. ત્રણ કરણ, ત્રણ યોગને પણ તેમાં - ધ્યેયમાં જોડી શકાય અને તે દ્વારા ધ્યાનસિદ્ધિના માર્ગે આગળ વધી શકાય. ખાસ કરીને ભક્તિ, આંતરપ્રીતિ, ગુણબહુમાન વગેરે કેળવવાની જરૂર રહે છે. એ વધે તો એકાગ્રતા સુલભ છે. ચિત્તની અંચળતા નિવારવા સાથે ચિત્તની અશુદ્ધિ ટાળવાની હોય છે અને તે ભક્તિ મૈત્રી, આદિ ભાવો વડે જ ટળી શકે છે અને તેમાં સ્વરોહય કે અન્ય કોઈ ધિજ્ઞાન ન મળે તો પણ સાધક સાધનામાં વિકાસ કરી શકે છે. એ દૃષ્ટિએ પ્રથમ પદનું લખાણ Complete ગણાય. એનો આધાર લઈને સાધનામાં સારી પ્રગતિ અને મન:સમાધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય. માત્ર તે દિશામાં રોજને રોજ પ્રયાસ કરતા રહેવું જોઈએ.

મંત્રબંધ - ધ્યાનાદિનો માર્ગ રાજમાર્ગ અને આ કેડીનો માર્ગ ગણી શકાય. - ‘તત્ત્વં તુ કેવલિગમ્યમ્ ।’

અ.

(૬૬)

તા. ૨૩-૪-૭૩

‘સકલાહત’ - એ શ્લોકો વિષે આપશ્રીએ વિવરણ લખી મોકલ્યું તે મંત્રયોગની દૃષ્ટિએ સુંદર અને યોગ્ય છે. પરંતુ અહીં મંત્રયોગનો વિષય નથી. ઉપરાંત પહેલા એ શ્લોકમાં જે કહે તેનું સમર્થન પછીના ૨૪ શ્લોકમાં આવવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ મેં અને શ્રીધુરંધરવિજયે (હાલ ધર્મધુરંધરસૂરિએ) ઘણા પ્રયાસ કર્યો હતો. તે વખતે શિવશક્તિની ફિલોસોફી હાથ લાગી નહોતી, હાલ લાગી એટલે બન્ને સામસામે રાખી આપશ્રીને લખી જણાવ્યું. આવી ફિલોસોફી મહાઅંધ કે જેની શરૂઆત કરવાની છે તેને અનુકૂળ છે.

‘અનાહતસમતા’ - આ શબ્દ કયાં પ્રાપ્ત થાય છે? કૃપા કરીને આધારભૂત અંધ જણાવશો.

ભ.

(૬૭)

લુણાવા.

કા. સુદ-૧૦

શક્તિ વિનાના શિવ શવ સમાન છે અને શક્તિની સાથે શિવનો અભેદ સંબંધ માન્યો છે. તેથી શૈવ પ્રક્રિયામાં કર્તૃત્વ અંગે વિવાદ રહેતો નથી. આપણે અરિહંત પરમાત્માનું 'માર્ગદેશકત્વ' રૂપ તીર્થકર્તૃત્વ સ્વીકાર્યું છે. તે તેમનું 'પરમગુરુપદ' સાબિત કરે છે, તેમનું દેવત્વ માર્ગદેશકત્વમાં નહિ પણ 'માર્ગરૂપતા'માં રહેલું છે. તેમનાં નામાદિ સ્વયંમાર્ગરૂપ છે અને તેઓ નામાદિથી કથંચિત્ અભિન્ન છે, તેથી તેમનું દેવત્વની પ્રાપ્તિમાં નૈમિત્તિક કર્તૃત્વ અબાધિત છે. સિદ્ધ પરમાત્માનું 'અવિનાશીપણું' સિદ્ધત્વની પ્રાપ્તિમાં પ્રેરક અને પ્રયોજક હોવાથી સિદ્ધ પરમાત્મા પણ પ્રેરક અને પ્રયોજક કર્તા છે જ. નયવાદની ગૂઢતામાં અટવાઈ જવાથી જ્યાં જે નયને આગળ કરવો જોઈએ તે નય આગળ કરવાને બદલે તેથી પ્રતિપક્ષ નયને આગળ કરવા જતાં ભક્તિમાં નિષ્ઠા પેદા થઈ શકતી નથી. સાક્ષેપવાદ વસ્તુને ચારે બાજુથી સમજવામાં સહાયક હોતો તે સહાયક બનવાને બદલે એક નયથી બીજા નયને ખોટો ઠરાવવામાં વપરાઈ રહ્યો છે. તેથી સંપૂર્ણ સત્ય હાથમાં આવતું નથી અને આંશિક સત્ય પ્રતિપક્ષ નયથી ખંડિત થઈ જાય છે. તેમાંથી બચવાનો ઉપાય પરમતત્ત્વની કૃપા સિવાય બીજાં એકે નથી. તે કૃપા ભક્તિ લભ્ય છે અને ભક્તિ ઇષ્ટની શક્તિ ઉપર શ્રદ્ધાની અપેક્ષા રાખે છે એટલે અધ્યાત્મમાર્ગમાં અંતે વિજય શ્રદ્ધાવાન અને નિષ્ઠાવાનનો છે, તર્કવાદીનો નથી - એમ સમજી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા વધારવાનો પ્રયત્ન આવકારદાયક છે. જે જે નયને (અપેક્ષાને) આગળ કરવાથી શ્રદ્ધા સ્થિર થાય તે તે નયને આગળ કરનાર સરળ પરિણામી જીવ જ આગળ વધી શકશે. મંત્રયોગ, લયયોગ કે રાજયોગ કોઈપણ યોગનું નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવન થશે તો અનુભૂતિની ભૂમિકા સુધી પહોંચી શકશે. એકવાર અનુભૂતિ થયા પછી બધા સંશયોનો આપોઆપ વિલય થઈ જશે. નામરૂપ શબ્દબ્રહ્મનો નિર્ણય આ દિશામાં એક જરૂરી અને સ્તુત્ય પગલું છે તે સત્ય છે.

卐

અ.

(૬૮)

તા. ૨૫-૧૨-૭૩

‘સકલાહત્’ - સ્તોત્રની પહેલી ગાથામાં ‘આહન્ટ્ય’ની જે યોગબાણ આપી છે અને જેનું ત્રણે ભુવન ઉપર ઈશિત્વ - પ્રભુત્વ સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે, તે ‘આહન્ટ્ય’નું પ્રણિધાન પણ એવી જ એક શક્તિ અર્પે છે કે જે ત્રિભુવનહિતકારિણી બને છે. ‘આહન્ટ્ય’ ઉપર તમે પણ સારું ચિન્તન કર્યું છે, તેથી તે દૃષ્ટિએ વિચારવાથી સમન્વય થઈ શકશે, એટલું જ નહિ પણ આપણી સાધનામાં પણ સારો વેગ પ્રાપ્ત કરી શકાશે. એ વિષયમાં ‘**ૐ અહં નમઃ** ।’ એ પૂર્ણ મંત્ર છે અને ટૂંકો હોવાથી ધ્યાન માટે ઘણો જ અનુકૂળ આવે તેમ છે. મંત્રશાસ્ત્ર મુજબ ‘સંબોધન, વિશેષણ અને દ્રાવણ’ એ ત્રણે અંગો તેમાં આવી બંધ છે તથા જૈન સિદ્ધાન્ત મુજબ ‘**ગુણપર્યાયવદ્દ્રવ્યમ** ।’ દ્રવ્યગુણપર્યાયથી અરિહંતનું ધ્યાન એ આત્માનું જ ધ્યાન છે, એ આપણે ત્યાં પ્રસિદ્ધ છે.

‘જો જાણદિ અરહંતે દ્રવ્વત્તગુણત્તપજ્જવત્તેહિં ।
સો જાણદિ અપ્પાણં મોહો સ્ખલુ જાદિ તસ્સ લયં ॥’

(પ્રવચનસાર; શ્લોક : ૮૦).

ભાષાંતર:-

‘જે અરિહંતને દ્રવ્યગુણપર્યાયથી બાણે છે તે આત્માને બાણે છે અને તેનો મોહ નાશ પામે છે.’

આહન્ટ્યનું સ્વરૂપ

સકલાહત્પ્રતિષ્ઠાનમ્ = સકલ અરિહંતોનું પ્રતિષ્ઠાન,

અધિષ્ઠાનં શિવશ્રિયઃ = સકલ સિદ્ધોનું અધિષ્ઠાન,

મૂર્ધુવઃસ્વસ્ત્રયીશાનમ્ = સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ-એ ત્રણે લોકના ઈશાન(સ્વામી).

એવા આહન્ટ્યનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ. અહીં આહન્ટ્ય એટલે અરિહંતોની આજ્ઞા અથવા જિનેશ્વરોનું શાસન કે જે સમગ્ર વિશ્વ ઉપર પાતાનું ઈશિત્વ - સ્વામિત્વ - આધિપત્ય - પ્રભુત્વ ધરાવે છે તે. આજ્ઞા એટલે વિશ્વનિયામકત્ત્વ - અહિંસા, સંયમ અને તપ.

આહ્નંત્ય સર્વ અરિહંતોમાં રહેલું છે અને તે આહ્નંત્યમાં જોમ મોક્ષલક્ષ્મી એક બાજુ રહેલી છે, તેમ બીજી બાજુ ત્રિભુવનનું સ્વામિત્વ પણ રહેલું છે. આહ્નંત્ય ત્રણે લોક ઉપર શાસન ચલાવે છે એનો અર્થ 'સર્વે જીવા ન હન્તવ્વા।' એવી પ્રભુની અહિંસાત્મક આજ્ઞા અને તે અર્થે સંયમ - તપનું પાલન કરવાની આજ્ઞા, સર્વનું હિત, મંગલ અને શિવ કરે છે. પ્રભુની આજ્ઞા અહિંસાનું યથાર્થ જ્ઞાન આપે છે અને તેનું યથાર્થ પાલન કરવાનું કુરમાન કરે છે આજ્ઞાલંગની શિક્ષા થાય છે અને તે આજ્ઞાનું પાલન કરે છે તેના યોગ - ક્ષેમનું પ્રભુ નિર્વહણુ પણુ કરે છે

અથવા

આજ્ઞા = Word, Law, Order, Principle, Theory and Practice.

સકલાર્હત્પ્રતિષ્ઠાનમ્ = સર્વ અરિહંતોમાં રહેલું,

અધિષ્ઠાનં શિવશ્રિયઃ = મોક્ષલક્ષ્મીનું અધિષ્ઠાન,

મૂર્ધ્નુવઃસ્વસ્ત્રયીશાનમ્ = સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલનું સ્વામિપણું.

સકલ અરિહંતોમાં આહ્નંત્ય રહેલું છે અને આહ્નંત્યમાં કૃણરૂપે એક બાજુ મોક્ષલક્ષ્મી અને બીજીરૂપે બીજી બાજુ ત્રણ ભુવનનું ઈશિત્વ રહેલું છે. ત્રણ ભુવનનું સ્વામિત્વ 'સર્વે જીવા ન હન્તવ્વા' ક્રોધપિણુ જીવ હણવા લાયક નથી એ આજ્ઞા દ્વારા - આ આજ્ઞા સર્વનું હિત કરનારી છે અને સર્વજીવો પર પ્રભુત્વ ધરાવનારી છે. આજ્ઞાનું પાલન કરે છે તેનું હિત, શિવ અને કુટ્યાણુ કરે છે અને એ આજ્ઞાનો ભંગ કરે છે તેનું અહિત, અશિવ અને અકુટ્યાણુ થાય છે - એ રીતે આજ્ઞાનું પ્રભુત્વ સકલ વિશ્વપર છવાયેલું છે. આજ્ઞાના પરિપૂર્ણ પાલનનું કૃણ સિદ્ધત્વ છે. આજ્ઞાના આંશિક પાલન અને આંશિક ભંગનું કૃણ સંસારિત્વ છે. એ રીતે ત્રિભુવનમાં આજ્ઞાનું સ્વામિત્વ અપ્રતિબદ્ધ છે અને આજ્ઞા આહ્નંત્ય સ્વરૂપ છે અને તે આહ્નંત્ય સકલ અરિહંતોમાં રહેલું છે.

અ.

(૬૯)

તા. ૨૫-૧૨-૭૩

'ધમ્મઘાતુ' અને 'સકલાર્હત્' -

'ધમ્મઘાતુ' શબ્દ - તે આધ્યાત્મિક અર્થમાં હોય તેમ લાગે છે.

આપણે ત્યાં ‘ધર્મખિન્દુ’ (શ્રીહરિભદ્રાચાર્યકૃત) ગ્રંથમાં છેલ્લા પ્રકરણમાં એક સૂત્ર આવે છે તેમાં ‘ધાતુ’ શબ્દ વાપર્યો છે. ત્યાં રાગ, દ્વેષ, મોહના ત્રિદોષને ભાવસન્નિપાત કહ્યો છે. સૂત્ર આ મુજબ છે:-

‘સત્સ્વેતેષુ ન યથાવસ્થિતં સુખં સ્વધાતુ-વૈષમ્યાત્ ।’
(ધર્મખિન્દુ; અધ્યાય-૮, સૂત્ર-૧૬).

મૂલાર્થ-“એ રાગ, દ્વેષ અને મોહ છતાં યથાર્થ સુખ ન થાય, કારણ કે આત્માની મૂલપ્રકૃતિનું વિષમપણું થાય છે” અર્થાત જ્યારે ત્રિદોષ હોય ત્યારે સ્વધાતુ - એટલે આત્માની મૂળ પ્રકૃતિના વિષમપણાથી યથાવસ્થિત સત્યસુખ મળી શકે નહિ. શરીરની સાત ધાતુઓને જેમ ધાતુ કહેવાય છે અને આયુર્વેદમાં વાત, પિત્ત અને કફને ધાતુ શબ્દથી સંબોધાય છે, તેમ આત્માના સ્વાભાવિક ગુણ-જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને પણ ‘ધાતુ’ શબ્દથી સંબોધેલ છે. ‘દઘાતિ ઇતિ ધાતુઃ ।’ જ્ઞાનદર્શનાદિ ગુણને ધારણ કરે - ટકાવે તે ધાતુ. તે ઉપરથી ‘ધમ્મધાતુ’ શબ્દ આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણપરક લઈ શકાય.

અથવા

‘આત્મૈવદર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણ્યથવા યતેઃ ।

યત્તદાત્મક ઇવૈષ શરીરમધિતિષ્ઠતિ ॥’

એ શ્રી ‘યોગશાસ્ત્ર’ ચોથા પ્રકાશના પહેલાં પ્રલોક પ્રમાણે ‘ધર્મધાતુ’થી ‘આત્મા’ શબ્દ લઈ શકાય - કેમકે તે ત્રણે ધાતુ (ગુણો)ને ધારણ કરે છે અને તદાકાર - તદ્રૂપ છે. આખું લખાણ વાંચતાં લાગ્યું છે કે આપણે જેને ‘આર્હન્ટ્ય’ શબ્દથી સંબોધીએ છીએ તેવી જ કોઈ વસ્તુને ‘ધર્મધાતુ’ શબ્દથી ઔદ્દોમાં ઓળખવામાં આવતી હોય. આ તો માત્ર અનુમાન છે.

*

*

*

ખાલુભાઈ વૈદ જણાવે છે - વસ્તુ સ્વભાવ તે જ ‘ધર્મ’ એટલે આત્મ - સ્વભાવનું પ્રગટ થવું તે જ ‘ધર્મધાતુ’ છે.

અ.

(૭૦)

મુંબઈ.

તા. ૨૬-૬-૭૪

‘સકલાહર્ત’-સ્તોત્ર આપશ્રી પાંચતત્ત્વ તથા નાદખિન્દુથી જે રીતે ઘટાવવા માગો છો તે સંલલિત હુશે પણ મને તે યોગ્ય જણાતું નથી. મારી

એક માન્યતા એવી છે કે સ્તોત્ર કે સ્તવને એક દ્વારગાથા હોય છે તેના શબ્દો લઈને જરા જુદી રીતે અર્થ કરીએ તો તે ધોરણસર અર્થનિર્ણય થયો ગણાય. આપ જે તસ્વો અને કલા, નાદ, ઊંદુનો વિચાર કરો છો તેની દ્વારગાથા મળે છે? જ્યારે હું તે સ્તોત્રને નામ, આકૃતિ, દ્રવ્ય અને ભાવથી ઘટાવવા માગું છું. સ્તોત્રમાં પહેલી ગાથા માંગલિક છે. કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય 'અર્હ' શબ્દોનો મંગલ તરીકે પ્રયોગ કરતા હતા આ સ્તોત્રમાં આર્હન્ટ્ય શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે રૂઢિ પ્રમાણે છે. બીજી ગાથાને દ્વારગાથા સમજું છું, તે પ્રમાણે દરેક ગાથા સમજવી.

ત્રીજી ગાથામાં નામનું પ્રાધાન્ય છે.

ચોથી ગાથામાં આકૃતિનું પ્રાધાન્ય છે.

પાંચમી ગાથામાં દ્રવ્યનું પ્રાધાન્ય છે. (દ્રવ્ય એટલે ગુણવાળા).

છઠ્ઠી ગાથામાં ભાવનું પ્રાધાન્ય છે. (ભાવ એટલે ગુણ).

આ પ્રમાણે દરેક ગાથાનું સમજવું. ૨૬ મી ગાથા 'ભાવ' માટે બરાબર ઘટાવી શકાતી નથી એટલે ૨૭ મી ગાથાને ઘટાવવી.

આ પ્રમાણે ઘટાવવામાં અર્થનિર્ણયની મારી ભૂલ હોય તે આપ સુધારી શકો છો; પણ રીતિ તો મેં દ્વારગાથામાં જોઈ છે તે જ હોવી જોઈએ - એવી મારી નમ્ર માન્યતા છે. આ પ્રમાણે જ હું 'લોગસ્સ', 'ઉવસગ્ગહર', 'લધુશાંતિ' ઘટાવું છું અને તે સઘળું આપ જાણો છો.

'ક્ષેત્ર' અને 'કાલ' ચોથો આયામ છે એટલે દરેક શ્લોકમાં તે ઘટાવવા જોઈએ.

અ.

(૭૧)

મુંબઈ.

તા. ૧૬-૧૦-૭૪

પૃથ્વી, પાણી વગેરે 'અષ્ટમૂર્તિ' ને શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે તેમના 'મહાદેવ - સ્તોત્ર' ના શ્લોક ૩૨ થી ૩૪ નીચે પ્રમાણે ઘટાવ્યા છે.

(૧) ક્ષિતિ	—	ક્ષાન્તિ,
(૨) જલ	--	શાંતિ - પ્રસન્નતા,
(૩) વાયુ-પવન	--	નિઃસંગતા,
(૪) તેજ-હુતાશન	--	યોગ,

(૫) યજ્ઞમાન	—	તપોદાનદયાનિધિ - આત્મા,
(૬) આકાશ	—	અલોપકત્વ - અલિપ્તાત્મા,
(૭) સોમ	—	સૌમ્યમૂર્તિ (વીતરાગ),
(૮) સૂર્ય	—	કેવલજ્ઞાન.

આપશ્રી આમાં ‘પંચતત્ત્વ’ વિષે વાંચીને ખુશી થશો તેમ ધારી લખી મોકલું છું.^૦

ભ.

(૭૨)

શ્રી શતા મહાવીરજી,
Post : Bijapur
Via Bali (Raj).
તા. -

‘આઠ્ઠિં સુરસંપદાં વિદધતે’-એ શ્લોકના ભાવને અનુસરતું લખાણ છે. સારું છે.

આત્મઋદ્ધિનું આકર્ષણ, મુક્તિ - સ્ત્રીનું વશીકરણ, વિષય - કપાયનું ઉચ્ચાટન, કુમાર્ગનું સ્તંભન, અનુભવનું મોહન, અષ્ટકર્મનું મારણ - એ વિચાર સારા છે.

‘અધ્યાત્મસાર’માં પ્રથમ શ્લોક અતિ મહત્ત્વનો છે. તેમાં ‘શિવશ્રીનું અધિષ્ઠાન’ અને ‘ભૂર્ભુવઃસ્વસ્ત્રથીશાન’ - એ બે વિશેષણો ત્રણ કાળ, ત્રણ લોકને આવરી લે છે.

‘ભૂર્ભુવઃસ્વઃ’ એ પદો ‘ગાયત્રી-મંત્ર’માં પણ દાખલ કરેલ છે તેથી ગાયત્રી ઉપરનાં વિવેચનો પણ અર્થ ખોલવામાં સહાયક બનશે. આર્હુન્ત્યનો

^૦ ક્ષિતિજલપવનહુતાશન - યજ્ઞમાનાકાશસોમસૂર્યાખ્યાઃ ।

इत्येऽतेष्टौ लोकेऽस्मिन्नर्हति ते गुणाः प्रोक्ताः ॥ ३२ ॥

ક્ષિતિરિત્યુચ્યતે ક્ષાન્તિઃ, જલં શાન્તિઃ પ્રસન્નતા ।

નિઃસન્નતા ભવેદ્ વાયુઃ, હુતાશો યોગ ઉચ્યતે ॥ ૩૩ ॥

યજ્ઞમાનો ભવેદાત્મા, તપોદાનદયાનિધિઃ ।

સોમમૂર્તિર્ભવેચ્છન્દ્રો જ્ઞાનમાદિત્યમુચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

પ્રભાવ સંસાર અને મોક્ષ બંને પર છે. સંસાર ઉપર આજ્ઞા આરાધન - વિરાધન કૃપાએ અને મોક્ષપર તેના મૂળરૂપે આર્હુન્ત્યનો પ્રભાવ છે, એમ વિચારી શકાય.

આર્હુન્ત્ય સકલ અરિહંતોમાં છે અને તે આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, સિદ્ધત્વ પણ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, બંને વચ્ચે તફાવત માત્ર દેહધારી અને દેહહાતીત અવસ્થાનો છે. શુદ્ધ આત્માની શક્તિરૂપે કોઈ તફાવત નથી. તો 'પ્રણિદધમ્હે' આર્હુન્ત્યનું પ્રણિધાન કેમ કર્યું? સિદ્ધત્વનું અધિષ્ઠાન આર્હુન્ત્યને કહ્યું અને એ રીતે સિદ્ધત્વને ગૌણપણે ગાણીને આર્હુન્ત્યનું વિશેષણું સ્થાપન કર્યું, તેનો જૈન દષ્ટિએ અને અન્ય દષ્ટિએ શો સમન્વય છે તે જણાવશો. 'ઋતં ચ સત્યં ચ' એ રીતે પરતત્વના બે પ્રકાર કહ્યા છે. તેમાં આર્હુન્ત્ય એ 'ઋત' અને સિદ્ધત્વ એ 'સત્ય' એમ માની શકાય? બંનેનો જૈનદષ્ટિએ શો સમન્વય છે?

: આર્હુન્ત્ય :-

આર્હુન્ત્ય એક ત્રિભુવનવ્યાપી શક્તિ વિશેષ છે અને તેને આધીન વિશ્વચક્ર ચાલી રહ્યું છે. પ્રાણી માત્રની આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિનું કાર્ય આર્હુન્ત્ય પ્રદર્શિત ધર્મચક્રના આધારે અનાદિ અનંત કાળ પર્યંત સતત ચાલી રહ્યું છે. તે પક્ષને સ્થાપન કરી હેતુ - દૃષ્ટાન્ત સાથે અરિહંત પ્રભુના ગુણગાન સિદ્ધ કરી શકાય છે. આર ભાવનામાં ધર્મસ્વાખ્યાત નામની ભાવનામાં તે વાતને વિકસાવી છે. 'ત્રિષષ્ટિ'ના મંગલાચરણમાં 'સકલાર્હત્પ્રતિષ્ઠાનમ્' - ૨લોક વડે તેનો જ મહિમા ગાયો છે. વેદોમાં ઓંકારની સ્તુતિ છે, આગમોમાં 'અર્હુ'કારની સ્તુતિ છે. સમગ્ર ઈશ્વરવાદ આર્હુન્ત્યના મહિમામાં સમાવી શકાય છે અને તે વધારે પ્રમાણભૂત થઈ શકે છે કારણ કે તેમાં ઈશ્વરવાદની સાથે ધર્મવાદ પણ સમન્વિત થઈ જાય છે.

'જૈનો ઈશ્વરને સ્વીકારતા નથી' - આવો જે આક્ષેપ અજ્ઞાણ વર્ગ તરફથી થઈ રહ્યો છે, તેનો સારામાં સારો સ્વીકાર જૈનોના સ્તુતિ-સ્તોત્ર સાહિત્ય વડે આપી શકાય છે અને તેને આગમ - અનુમાન - અનુભવ - પ્રમાણવડે સાબિત કરી શકાય એમ છે.

ભ.

(૭૩)

તા.

સકલાહૃત:-

‘સકલાહૃત’ એક સ્તોત્ર છે અને સ્તોત્રના નિયમ મુજબ દ્વારગાથા અને તેના આધારે અર્થનિર્ણય કરવાનો હોય છે અને એ રીતે તમે કરો છો તે યોગ્ય જ છે.

પ્રથમ ગાથામાં આહૃન્ત્યનું વર્ણન છે અને તે શાસ્ત્રરૂઢિ મુજબ મંગળ માટે છે એમ ગણીને ખીજી ગાથાને દ્વારગાથા કહી શકાય. એમાં કોઈ શાસ્ત્રીય બાધ નથી. એક એ દૃષ્ટિ છે. ખીજી દૃષ્ટિએ પ્રથમ ગાથામાં જે આહૃન્ત્ય છે, તેને મુખ્ય બનાવીને સમગ્ર સ્તોત્રમાં આહૃન્ત્યની જ સ્તુતિ છે અને તેને વિકસાવવા માટે નામાદિ નિક્ષેપનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે- એવી પણ એક કલ્પના થઈ શકે.

હવે જ્યારે પૃથ્વી આદિ તત્ત્વો અને નાદ, બિન્દુ, કલા આદિનો તાંત્રિક દૃષ્ટિએ આશ્રય લઈને એ જ સ્તુતિનો વિચાર કરવો હોય ત્યારે તેની ઘટના પણ કોઈ રીતે થઈ શકતી હોય તો તેમ કરવાથી સ્તુતિકર્તા મહાપુરુષની સર્વગામી પ્રતિભાની પ્રતીતિ થવા ઉપરાંત અનેક અર્થોથી ગંભીર એવી આ સ્તુતિ છે, એવો અતિ બહુમાનગર્ભિત ભાવ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજીએ સ્તુતિકારમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિને પોતાના આદર્શ તરીકે સ્થાપ્યા છે- એમ તેમના અનેક સ્થળોના નિર્દેશથી જણાઈ આવે છે. ‘ક સિદ્ધસેનસ્તુતયો મહાર્થાઃ’ એમ કહીને તેમણે ‘અયોગદ્વાત્રિંશિકા’માં શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિની સ્તુતિ કરી છે.

‘શ્રીવર્ધમાનદ્વાત્રિંશિકા’ની ૧૮ મી ગાથાથી ૨૨ મી ગાથામાં*

* તપઃ સંયમઃ સૂત્રતં બ્રહ્મ શૌચં,

મૃદુત્વાર્જવાકિંચનત્વાનિ મુક્તિઃ ।

ક્ષમૈવં યદુક્તો જયત્યેવ ધર્મઃ,

સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૧૮ ॥

જેમનો કહેલો તપ, સંયમ, સત્યવચન, બ્રહ્મચર્ય, અચૌર્યતા, નિરભિમાનીપણું, આર્જવ (સરલતા), અપરિગ્રહ, મુક્તિ (નિર્લોભતા) અને ક્ષમા - એ દશ પ્રકારનો યતિધર્મ જયવંત વર્તે છે, તે શ્રી જિનેન્દ્ર પ્રમુ એક જ મારી ગતિ થાઓ. (૧૮)

અહો વિષ્ટપાધારભૂતા ધરિત્રી,
નિરાલંબનાધારમુક્તા યદાસ્તે ।

અચિંત્યૈવ યદ્ધર્મશક્તિઃ પરા સા,
સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૧૯ ॥

અહો ! જે ભગવંતના ધર્મની શક્તિ અચિંત્ય અને ઉત્કૃષ્ટ છે કે જેનાથી ભુવનના આધારરૂપ આ પૃથ્વી આલંબન વગર અને આધાર વગર રહેલી છે, તે શ્રી જિનેન્દ્ર પરમાત્મા એક જ મારી ગતિ થાઓ. (૧૯)

ન ચાંમોધિરાપ્લાવયેદ્ ભૂતધાર્ત્રી,
સમાશ્વાસયત્યેવ કાલેઽમ્બુવાહઃ ।

યદુદ્ભૂતસદ્ધર્મસામ્રાજ્યવદયઃ,
સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૨૦ ॥

જે ભગવંતથી પ્રગટ થયેલા સદ્ધર્મના સામ્રાજ્યને વશ થયેલો સમુદ્ર આ પૃથ્વીને ડુબાવતો નથી અને મેઘ યોગ્ય કાળે આવ્યા કરે છે, તે શ્રી જિનેન્દ્ર પ્રભુ એક જ મારી ગતિ થાઓ. (૨૦)

ન તિર્યગ્ જ્વલત્યેવ યત્ જ્વાલજિહ્વો
યદૂર્ધ્વં ન વાતિ પ્રચંડો નમસ્વાન ।

સ જાગર્તિ યદ્ધર્મરાજપ્રતાપઃ,
સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥ ૨૧ ॥

જે ભગવંતના ધર્મરાજનો પ્રતાપ એવો જાગ્રત છે કે જેથી અગ્નિ તિર્છી પ્રવલિત થતો નથી અને પ્રચંડ વાયુ ઊર્ધ્વપણે વાતો નથી, તે શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવંત એક જ મારી ગતિ હો. (૨૧)

इमौ पुष्पदंतौ जगत्यत्र विश्वो -
- पकाराय दिष्टयोदयेते वहन्तौ ।

उरीकृत्य यत्पुर्यलोकोत्तमाह्नां,
स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ २२ ॥

જે લોકોત્તમ પ્રભુની આજ્ઞાને અંગીકાર કરી વહન કરતા એવા આ સૂર્ય અને ચંદ્ર આ જગતમાં વિશ્વના ઉપકારને માટે સુભાગ્યથી ઉદય પામે છે, તે એક જ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા મારી ગતિ થાઓ. (૨૨)

પ્રભુપ્રકાશિત દશવિધ ધર્મની સ્તુતિ કરતાં અનુક્રમે તેમણે તાંત્રિકદૃષ્ટિએ પાંચ તત્ત્વોને પણ આગળ કર્યા હોય અને તેને આડકતરી રીતે સ્તુતિમાં ગૂંથી લીધા હોય એવો ભાસ પ્રથમ દૃષ્ટિએ થઈ આવે છે. જો કે તે એક માત્ર કલ્પના જ છે, પણ ‘સકલાહૃત્’માં તેનું જ અનુકરણ થયું હોય તેના કહી શકાય નહિ - એમ બંને સ્તુતિને એક સાથે વિચારતાં અનુમાન થઈ શકે. ‘શ્રીવર્ધમાનદ્વાત્રિશિકા’ આ દૃષ્ટિએ તમે જાણો, જેનો પહેલો પ્રલોક - ‘સદા યોગસાત્મ્યાત્ સમુદ્ગતસામ્યઃ’ થી શરૂ થાય છે અને ૧૯ મો પ્રલોક ‘અહો વિષ્ટપાધારમૂતાધરિત્રી’ થી શરૂ થાય છે.

ધરિત્રી પૃથ્વીતત્ત્વ સૂચક અને પછીની ત્રણ - ચાર ગાથામાં અનુક્રમે જલતત્ત્વ, અગ્નિતત્ત્વ, વાયુતત્ત્વ, આકાશતત્ત્વ વાયક શબ્દો પણ આવે છે. આ સ્તુતિનો પાઠ હું ઘણાં વર્ષોથી કરું છું, તેના પહેલાં સંસ્કારના બળે ‘સકલાહૃત્’ - સ્તોત્રમાં પણ પૃથ્વી આદિ તત્ત્વોની ધારણા ગૂંથાયેલી હોય અને છેલ્લી આઠ ગાથામાં ‘બિન્દુનવક’નું ધ્યાન સ્તુતિકારને અભીષ્ટ હોય એ વિચાર સ્ફુરેલો છે અને તે કારણે તમને અગાઉના પત્રમાં જણાવ્યો હતો.

આના માટે સ્તુતિપાઠ દીર્ઘકાળ, નિરન્તર, સત્કારપૂર્વક કરાયેલ છે અને તેના આધારે વિચાર સ્ફુરેલ છે. તે સિવાય બીજો કોઈ આધાર મળ્યો છે એમ નહિ પણ ‘નવપદ’નું ધ્યાન ‘બિન્દુનવક’ સાથે સરખાવવાની જે એક કલ્પના છે, તેવી જ આ એક કલ્પના છે, એમ માનીને વિચારશો.

‘લોગસ્સ’ - સૂત્રના ધ્યાનને પણ ચક્રોમાં નામાદિનો ન્યાસ કરીને ધ્યાનની એક પ્રક્રિયા તરીકે ઘટાવવાનો પ્રયાસ છે, તેવો જ આ એક પ્રયાસ છે. મૂલાધાર અને સ્વાધિષ્ઠાનમાં પણ પ્રભુના નામનો ન્યાસ થઈ શકે છે. એ માટે તમે ‘શ્રી જિનપંચર’ - સ્તોત્રનું પ્રમાણ લખ્યું તે જોઈ લીધું છે અને તે પ્રમાણ તરીકે આપી શકાય.

૧. બિન્દુ, અધ્યન્ન, રોધિની, નાદ, નાદાન્ત, શક્તિ, વ્યાપિની, સમના અને ઉન્મતા-એ ‘બિન્દુનવક’ કહેવાય છે.

૨. નવપદ:- અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ.

બીજા પણુ તે જાતના પ્રમાણુ મળે તો મેળવી લેવા જરૂરી છે. શ્રી માનવિજય વાચકનું એક સ્તવન મળ્યું છે, તે આ સાથે બીજા પાના પર ઉતારીને મોકલ્યું છે. તેમાં પણુ પિંડમાં સમગ્ર બ્રહ્માંડ કેવી રીતે રહેલું છે, તેની ઘટના કરી છે. તેથી પૃથ્વી આદિ તત્ત્વો ધારવાની પ્રશ્નાલિકા પૂર્વાચાર્યોની પરંપરામાં ચાલી આવી છે—એ સિદ્ધ થાય છે.

ચિત્તને એક જગ્યાએ બાંધવું તે ધારણાનો અર્થ છે અને તે બાંધવા માટે શરીરમાં રહેલા ચક્રોનો ઉપયોગ પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવે છે.

ક સિદ્ધસેનસ્તુતયો મહાર્થા

અશિક્ષિતાઽઽલાપકલા ક ચૈષા ।

તથાપિ યૂથાધિપતેઃ પથિસ્થઃ,

સ્વલદ્રતિસ્તસ્ય શિશુર્ન શોચ્યઃ ॥ ૩ ॥

[કલિકાલસર્વજ્ઞશ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યવિરચિતા અયોગવ્યવચ્છેદ - દ્વાત્રિશિકા સ્તુતિઃ]

અર્થ—ગંભીર અર્થવાળી શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિની સ્તુતિઓ કયાં ? અને અભ્યાસ વિનાની બોલવાની મારી આ કળા કયાં ? તો પણુ મોટા હાથીઓનાં માર્ગ ઉપર ચાલનારું હાથીનું બચ્ચું સ્ખલના પામવા છતાં પણુ જેમ શોચનીય નથી, તેવી રીતે જો હું પણુ (સિદ્ધસેન જેવા મહાન આચાર્યોનું અનુકરણ કરવા જતાં સ્ખલના પામું તો પણુ) શોચનીય નથી.

*

*

*

ખાસ કરીને ‘સકલાર્દત્’—સ્તોત્રની પહેલી બે ગાથામાં અનુક્રમે ‘પ્રણિદધ્મહે’ અને ‘સમુપાસ્મહે’—એ બે શબ્દો વચ્ચે ભેદ રહેલો છે, તેને અંગેના વિવેચનની જરૂર છે; પ્રણિધાન ‘આર્દન્ત્ય’નું અને સમુપાસના ‘નામાદિ’ની કહી છે—તે ઉપરથી બન્ને વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ થાય છે.

—: અનાહતસમતા :—

[પત્ર ક્રમાંક-૬૫ (પૃષ્ઠ : ૭૪) અને પત્ર ક્રમાંક-૬૬ (પૃષ્ઠ : ૭૫)]

‘ અનાહતસમતા’નો ઉલ્લેખ ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિન્યજી મહારાજ કૃત ‘ અધ્યાત્મસાર’ના તૃતીય-પ્રબંધ ‘સમતાધિકાર’માં પ્રાપ્ત થાય છે, જે નીચે પ્રમાણે છે:—

લઘ્વે સ્વભાવે કણ્ઠસ્થ - સ્વર્ણન્યાયાઙ્ગમક્ષયે ।

રાગદ્વેષાનુપસ્થાનાત્, સમતા સ્યાદનાહતા ॥ ૭ ॥

જગજીવેષુ નો ભાતિ, દ્વૈવિધ્યં કર્મનિર્મિતમ્ ।

યદા શુદ્ધનયસ્થિત્યા, તદા સામ્યમનાહતમ્ ॥ ૮ ॥

સુવર્ણનું આભૂષણ ગળામાં જ હોવા છતાં જ્યારે તેના ‘હોવાના’ વિષયમાં (અસ્તિત્વની ખામતમાં) ભ્રમ થઈ જાય છે, ત્યારે જીવ અકળાઈ જાય છે, પણ જ્યારે ‘તે આભૂષણ તો ગળામાં જ રહેતું છે’- એવો ખ્યાલ આવી જાય છે, ત્યારે તે ભ્રમ ભાંગી જતા ફરી જીવ સ્વભાવમાં આવી જાય છે. અહીં વસ્તુતઃ આભૂષણ ગયું જ ન હતું છતાં ખોવાયાના ભ્રમનો ક્ષય થતા તે અરતિ ટળી ગઈ અને સ્વભાવની પ્રાપ્તિ થઈ.

આ જ રીતે બાહ્ય - પદાર્થમાં ઇષ્ટાનિષ્ટની બ્રાન્તિનો જ્યારે ક્ષય થઈ જાય છે ત્યારે પછી રાગ - રોષનાં તોફાનો જગતાં નથી. ત્યાં ‘અનાહતસમતા’ અર્થાત્ અપ્રતિહત (અખ્યાધિત) સમતાની અનુભૂતિ થાય છે. (૭)

સામાન્યતઃ જીવને સંસારના જીવોમાં, કુમે સર્જેલા ઉચ્ચ - નીચપણાનાં સારાનરસાપણાનાં એવા અનેક દ્વૈવિધ્ય ભાસતા હોય છે પરંતુ જ્યારે શુદ્ધનિશ્ચય દષ્ટિથી દરેક જીવ તેને શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ દેખાવા લાગે છે, ત્યારે એ દ્વૈવિધ્યનું ભાન રહેતું નથી અને એ વખતે તે જીવને ‘અનાહતસામ્ય’ અર્થાત્ અપ્રતિહત (અખ્યાધિત) સમતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૮)

[૫]

લઘુશાન્તિ*

અ.

(૭૪)

તા. -

‘લઘુશાન્તિ’ના વિવરણનો પ્રયાસ આપને સ્તુત્ય લાગ્યો તે મારાં અહોભાગ્ય. મને લાગે છે કે તાંત્રિક-પ્રક્રિયાનો તેમાં સ્ફોટ થયો છે, એવો બીજો કોઈ સ્થળે જોવામાં આવ્યો નથી. તેમાં જે વિધાનો મેં કર્યાં છે તેના આધારો આપ્યા છે; પણ તે બારીકાઈથી તપાસવાની જરૂર છે. વિધાનો નીચે પ્રમાણે છે:-

૧. ‘ઐકાર’૩૫ શાન્તિજિનનું નામ પંચકૃત્યકારી છે.
૨. છ શ્લોક સુધીમાં કૃત્યોનો નિર્દેશ છે.
૩. મહાકાવ્ય શું છે?
૪. તેના કેવળ ઉચ્ચારથી દેવીઓ સહાય કરે છે.
૫. દેવીઓના ભક્તોના આઠ પ્રકારો.
૬. તે તે ભક્તો માટે શું શું કરે છે તેની વિગતો.
૭. મંત્ર-પ્રયોગનો હેતુ.
૮. શિવ, શાન્તિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ અને સ્વસ્તિ-એનો પાંચ કૃત્યો સાથે સંબંધ.
૯. તે માટેના મંત્ર બે ખંડમાં વિભક્ત છે.
૧૦. પહેલો ખંડ શાન્તિનાથ ભગવાન માટે છે અને બીજો ખંડ પાર્શ્વનાથ ભગવાન માટે છે.

* ‘લઘુશાન્તિ’ના સંદર્ભમાં જુઓ: ‘શ્રી-બ્રાહ્મ-પ્રતિક્રમણ-સૂત્ર, પ્રબોધટીકા,’ ભાગ-૨; ‘શાન્તિ-સ્તવ:’ (લઘુશાન્તિ)-(૫૪ ૪૬૪ થી ૫૪૯).

૧૧. મંત્રને સ્તવમાં કેવી રીતે વિદ્લિંબિત કરેલ છે-તેનો સવિસ્તર સ્કેટ.
 ૧૨. 'યથાયોગં', 'ભાવયતિ' અને 'શાન્તિપદ'ના વિશિષ્ટ અર્થો.
 આ સઘળાં વિધાનો તપાસી, જોવા જેવાં છે.

અ.

(૭૫)

તા.

-

‘લઘુશાન્તિ’માં શાન્તરસની વિચારણા:—

‘બુદ્ધિપ્રકાશ’-એપ્રિલ ૧૯૬૮, પૃષ્ઠ : ૧૨૬-

‘રસ અને ધ્વનિ’ના શીર્ષક નીચે ‘શાન્ત-રસ’ વિષે નગીનદાસ પારેખનું આઠમું લખાણ:-

“જેઓ શાન્તને નવમા રસ તરીકે સ્વીકારે છે તેઓ એના સ્થાયીભાવ શમ છે એમ કહે છે. તપ, અભ્યાસાદિ એના વિભાવો છે. કામક્રોધાદિનો અભાવ એના અનુભાવો છે અને ધૃતિ, મતિ આદિ એના વ્યભિચારી-ભાવો છે - એમ કહે છે.”

(મૈત્રી, સ્નેહ અને વાત્સલ્યને રતિમાં સમાવી શકાય. આ પ્રમાણે આગળ ઉપર તે લખાણમાં છે).

શમ-રસમાં મતિ કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ તે ‘હેયપક્ષ ઓફ યોગ’માં આપ્યું છે અને ત્યાં ‘શાકુન્તલ’માંથી દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે.

અ.

(૭૬)

તા. ૧૧-૫-૬૮

લઘુશાન્ત

“ ભક્તાનાં જન્તૂનાં, શુભાવહે ! નિત્યમુચ્ચતે ! દેવિ ! !

સમ્યગ્દષ્ટીનાં ધૃતિ-રતિ-મતિ-બુદ્ધિ-પ્રદાનાય ॥ ૧૦ ॥”

‘લઘુશાન્તિ’ના પ્રલોક-૧૦ માં દેવીના વિશેષણ તરીકે સમ્યગ્દષ્ટિઓને ‘ધૃતિ-રતિ-મતિ-બુદ્ધિ’નું પ્રદાન કરવાને ઉદ્યતતમ કહી છે. સાધારણ રીતે ‘ધૃતિ’થી ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય, ‘રતિ’થી હૃદય,

‘મતિ’ થી વિચારશક્તિ અને ‘બુદ્ધિ’ થી ખરું - ખોટું નિર્ણય કરવાની શક્તિ - એ પ્રમાણે અર્થ કરાય છે, પણ તેથી કાંઈ સમન્વતું નથી. વિશેષણની વિશિષ્ટતા પકડાય તેવો અર્થ થવો જોઈ એ. આ બાબત બહુ વિચાર ઘણા વખતથી થાય છે પરંતુ કાંઈ ધ્યાનમાં આવતું ન હતું. હમણાં ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ વાંચતાં તેમાં ‘શાન્ત-રસ’ વિષેના લેખમાં ધૃતિ-મતિને શાન્તરસના વ્યભિચારી-ભાવો કહ્યા છે અને તે રહસ્યનો સ્ફોટ કરે છે:-

‘ધૃતિ’ એટલે વિષમ-સંજોગોમાં પણ હરેડી ન બન્ય તેવી સમ્યગ્દૃષ્ટિ - ભક્તની સ્વસ્થતા.

‘રતિ’ એટલે મૈત્રી, સ્નેહ અને વાતસલ્ય.

‘મતિ’ એટલે વિષમ-સંજોગોમાં મદદ કરે તેવી વિચાર-શક્તિ.

‘બુદ્ધિ’ એટલે મૈત્રી, સ્નેહ અને વાતસલ્ય વધારે તેવી શક્તિ.

સમ્યગ્દૃષ્ટિને દેવી જે ઉપરના સંચારીભાવોનું પ્રદાન કરે તો તેમાંથી નિષ્પન્ન થતો સ્થાયીભાવ જે ‘શમ’ છે તે કેઈ દિવસ તે પામે. આ દૃષ્ટિએ દેવીને સંબોધિત વિશેષણ સમન્વય તો એક નવો પ્રકાશ પડે છે.

ભ.

(૭૭)

ગઢસીવાણા.

વૈશાખ વદ-૩

તા. ૧૧-૫-૬૮ નો પત્ર આજે મળ્યો છે. ‘ધૃતિ - રતિ - મતિ - બુદ્ધિ’ ના વિશેષ અર્થો બાણી આનંદ થયો.

‘કાવ્યાનુશાસન’માં ‘શાન્ત - રસ’ના સંચારીભાવ તરીકે ‘ધૃતિ - મતિ - બુદ્ધિ - નિવેદાદિ’ને ગણાવ્યા છે, એટલે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ના લેખકે જે વર્ણન કર્યું છે, તે યથાર્થ છે. ‘કાવ્યાનુશાસન’માં ‘રતિ’ શબ્દ પ્રાયઃ નથી. શૃંગારના સ્થાયીભાવમાં ‘રતિ’નો ઉલ્લેખ છે. ત્યાં ‘કાવ્યાનુશાસન’ હોય તો જોશો.

‘શાન્ત - રસ’ માટેનું સૂત્ર નીચે મુજબ છે:-

‘વૈરાગ્યાદિવિભાવો યમાદ્યનુભાવો ધૃત્યાદિવ્યભિચારી શમઃ શાન્તઃ ।’

‘શ્રીનવકાર – મંત્રમાં નવરસો’ એ નામનું એક પ્રકરણ ‘પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર’ એ પુસ્તકની અંતર્ગત લખ્યું છે, તે પુસ્તક ત્યાં હોય તો જ્ઞેશો અને એમાં કરેલ લખાણમાં કાંઈ સૂચવવા યોગ્ય હોય તો સૂચવશો.

પ્રથમપદનો જાપ અને ધ્યાન શરૂ કર્યા હશે.

‘સ્વરૂપ’, ‘અભિધેય’, ‘તાત્પર્ય’ અને ‘તત્ત્વની’ની સાથે ‘ક્ષેમ’ અને ‘યોગ’ પણ ઉમેરી શકાય, ‘ક્ષેમ’ માટે ‘પાપ – પ્રણાશ’ અને ‘યોગ’ માટે ‘શ્રેષ્ઠ મંગળનો લાભ’ – વિચારી શકાય.

‘તત્ત્વ’ માટે ‘અરિહંત અને અલેહ’ જેમ વિચારી શકાય તેમ ‘અરિહંત અને જ્ઞાનાદિ ગુણો’ તથા ‘સિદ્ધાદિ પરમેષ્ઠિઓનો અલેહ’ વિચારીને પછી ‘આત્માનો અલેહ’ વિચારવા વિશેષ દૃઢતા અને સ્થિરતા ઉત્પન્ન કરી શકાય.

[૬]

‘અજિત - શાન્તિ - સ્તવ’*

એક વિચારણા

અ.

(૭૮)

તા. ૪-૧૧-૬૮

વાંચન મર્યાદિત હોવાથી હાલ તો ‘અજિત - શાન્તિ - સ્તવ’ વાંચી વિચારીને ‘શાન્તિ - સમાધિ-વર’ની માગણી કરતો હતો.

પ્રસ્તુત સ્તવમાં વિષાદરૂપી ગદને પ્રશાન્ત કરવા અને પ્રમોદને ઉત્પન્ન કરવા મહાત્મા નંદિપેણના કવિ - હૃદયે, દેવ - વધૂઓને ભક્તિવશ અને ભક્તિ - સંનિવિષ્ટ કરીને તેમનું નૃત્ય અને ગાન અમર - ગાથાઓમાં ઉતાર્યું, તેમાં પહેલાં આઠ ગાથામાં જુદી જુદી રીતે પ્રણામ કરીને મહાત્માએ ‘મમ સંતિ - સમાહિ - વરં દિસડ’ ની માગણી કરી છે. તે મૂળ આલાપક છે. પછી તો ભક્ત - કવિના આવેશની અવધિ આવે છે અને તેનું માધુર્ય સ્તવમાં ઠેકઠેકાણે પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રસ્તુત-સ્તવ સ્નેહ અને આસક્તિથી ભરપૂર છે. ભક્તિની સ્નેહ - અવસ્થામાં તેના પેટા - વિભાગ દગ્ગચિનું આખ્યાન ગાથા ૬ અને ૧૧ માં મળે છે. તેમાં પુરુષોત્તમ અજિતનાથ તથા શાન્તિનાથનું વિગ્રહસ્વરૂપ ગદ્યપદ્યમય કૃતિથી સુંદર રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે તથા તેના પેટા - વિભાગ સ્મૃતિગાથા ૧૦ તથા ૧૨ થી કાવ્યમય રીતે તથા સંક્ષેપથી દર્શાવવામાં આવેલ છે.

અન્ય પેટા - વિભાગો જુદી જુદી રીતે આખા સ્તવમાં કાવ્ય-સંગીત અને નૃત્યની મનોહર ગૂંથણી વડે સુંદર રીતે આલેખવામાં આવ્યા છે. ભક્તિનું આવું વિવિધ રિંગ-રાગિણી યુક્ત ચિત્ર ભાગ્યે જ અન્ય સ્થળે પ્રાપ્ત થાય છે. મારા ધારવા પ્રમાણે ક્યાંયે પ્રાપ્ત થતું નથી.

* ‘અજિત - શાન્તિ - સ્તવ’ ના સંદર્ભમાં જુઓ : ‘શ્રી-બ્રાહ્મ-પ્રતિક્રમણ-સૂત્ર, પ્રમોધટીકા’, ભાગ-૩; (પૃષ્ઠ : ૨૯૬ થી ૫૪૬).

‘અનિત - શાન્તિ - સ્તવ’ પર વિચાર કરતાં માલૂમ પડે છે કે જે તીર્થંકરોની સાથે પ્રાર્થના કરવાનું આ પહેલું અને છેલ્લું સ્તવ દેખાય છે. ઋગ્વેદમાં જોડકાં દેવોની પ્રાર્થના છે. તેમાં મિત્રાવરણોની ઋચાઓ પ્રખ્યાત છે. ઐત્તોમાં પણ પ્રજાપારમિતા વિષે સ્તવો હોવાનું સાંભળ્યું છે. ‘અનિત - શાન્તિ - સ્તવ’ એ ભક્તિના પ્રણામ સંવેદનવાળું સ્તવ છે. જ્યારે ત્યાર પછી ‘લઘુ - શાન્તિ’, ‘બૃહચ્છાન્તિ’ અને ‘સંતિકર’ એ સ્તવો વિશિષ્ટ કાર્યો માટે છે. ‘લઘુશાન્તિ’માં જનહિત માટે સમ્યગ્દષ્ટિ દેવીઓની સ્તુતિ કરવામાં આવી, જ્યારે ‘બૃહચ્છાન્તિ’માં દિક્પાલ અને લોકપાલની પણ સ્તુતિ કરવામાં આવી અને ‘સંતિકર’માં વીરો અને જોગિણીઓનો આશ્રય લેવાયો. આ પ્રકારે ‘અઘોઽઘો ગજ્જયં પદમુપગતા સ્તોકમથવા, વિવેકભ્રષ્ટાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુખઃ।’ - જેવું રૂપાંતર આપણી ભક્તિની ભાવનામાં આસ્તે આસ્તે પેસી ગયું છે - તેથી નિષ્ઠા નબળી પડી.

આવા વિષમ સંજોગોમાં અસ્થિ અને મજબૂત સુધી પહોંચે તેવી દૃઢતામાં ભક્તિ માટેનો પ્રયાસ અતીવ દુષ્કર છે, પરંતુ આપના આશીર્વાદથી સઘળું શક્ય છે.

[૭]

સિદ્ધચક્ર — નવપદ્મ

અ.

(૭૯)

તા. —

‘સિદ્ધચક્ર’ની પાંચ વ્યાખ્યા જે ‘બૃહસ્પતિ’ ટીકામાં મળે છે તે આ સાથે આપને મોકલું છું. તેમાં ‘નવપદ્મ’ની વાત જણાતી નથી. ‘બૃહસ્પતિ’ ટીકામાં ‘સિદ્ધચક્ર’ને ‘તત્ત્વ’ કહ્યું અને ‘તત્ત્વ’ એટલે ‘પચાસવર્ણો’ જ્યારે રત્નશેખરસૂરિએ ‘તત્ત્વ’ એટલે ‘નવપદ્મ’ કહ્યાં. આ લેહ તો જૂના ‘સિદ્ધચક્ર’ના પદ મળે તો સમજાય. ‘વ્યાખ્યાન — ટીકા’માં એક સિદ્ધચક્રનું યંત્ર છે. તેમાં ‘નવપદ્મ’ નથી. તેમાં ‘પરમાક્ષર’ ઉપર જ ભાર છે. હાલમાં પ્રચલિત પદોમાં ‘પરમાક્ષર’ નથી. આ વિષે મેં મુનિ શ્રીયશોવિજયજીને પૂછ્યું તો તે કહે કે ‘પરમાક્ષર’ નથી — તે સત્ય છે.

અ હૈ ના શ્લોકો હવે આવે છે — તે સમજવા માટે આ સઘળું જરૂરી છે.

‘અનાહત’ અને ‘અવ્યક્ત’ની આરાધના માટે ખીજ કોઈ આધાર — ગ્રંથો મળે ખરા ? હું જૈન — ગ્રંથો વિચારી રહ્યો છું, જૈનેતર તો પુષ્કળ મળે છે; તેમાં ખાસ કરીને ‘તંત્રાલોક’ તથા ‘સ્વચ્છદ — તંત્ર’ છે.

અ.

(૮૦)

તા. ૧૨-૧૦-૬૨

શ્રીરત્નશેખરસૂરિએ ‘તત્ત્વ’ એટલે ‘નવમંડળોમાં પ્રથમ મંડળ’ — એવું કહ્યું છે; તેમ આપ ધારો છો પણ તે માટે આધાર આપશોજી.

‘નમસ્કાર સ્વાધ્યાય’, પ્રાકૃત-વિભાગ; પૃષ્ઠ ૪૬૬, શ્લોક-૧૬૧ માં ‘પચનવમં પરં તત્ત્વં’ લખ્યું છે. વ્યાખ્યામાં ‘इति एतत् पदानां नवकं परमतत्त्वं वर्तते’ — આ પ્રમાણે સમજ આપી છે. આથી એમ ધારવાને

કારણ મળે છે કે 'નવપદ્' એટલે 'પરમતત્ત્વ', આ હુક્રીકત પ્રલોક-૧૯૨ માં જરા વિસ્તારથી જણાવવામાં આવી છે.

જેમ બાર પ્રલોકના વિવરણમાં 'પાંચ-પંચક' મેં દર્શાવ્યાં તેમ અહીં 'નવ-નવક' દર્શાવવાની મારી ઈચ્છા છે, પરંતુ 'ચાર-નવક' મળે છે, તે આ પ્રમાણે:—

(૧) વાચક - કલા - નવકમ્, (૨) અનુભવકલા - નવકમ્, (૩) બિન્દુ - નવકમ્ અથવા મંત્રાવયવ - નવકમ્, (૪) પદ - નવકમ્ ।

બીજાં 'પાંચ - નવક' મળતાં નથી. આપને 'નવક - મંડળ' મળ્યાં હોય તો તે કયાં કયાં છે તે કૃપા કરી જણાવશો.

શ્રીરત્નશેખરસૂરિ પ્રલોક - ૧૯૫ માં ફરીને જણાવે છે કે :-

'હૈતૈઃ નવમિઃ પદૈઃ સિદ્ધં - નિષ્પન્નં યદેતત્ શ્રીસિદ્ધચક્રમ્ ।'
'નમસ્કાર સ્વાધ્યાય,' પ્રાકૃત - વિભાગ, પૃષ્ઠ - ૩૩૫, પર જેને 'મૂળમંત્ર' કહેલ છે તેને આપ 'પરમાક્ષર' કહો છે. ઉપરાંત 'ધ્યાનવિચાર'માં જે વ્યાખ્યા 'પરમાક્ષર'ની છે તે પ્રમાણે 'પરમાક્ષર' મંત્રમાં નથી. ઝૂં હ્રીં ઝૂં ઝૂં 'એકત્ર-અક્ષરો' છે - 'જોડાક્ષરો,' 'કૂટાક્ષરો' છે અથવા 'મૂલમંત્ર' છે.

અ, આ, હ, ઈ વગેરે જે સ્વરો છે તેના ઉપર 'કલા', 'બિન્દુ' અને 'નાદ' મૂકવામાં આવે તો 'પરમાક્ષરો' કહેવાય. પરંતુ તે પ્રમાણે કયાંયે દેખાતું નથી અને શ્રીયશો વિજયજીએ તથા શ્રીધુર ધરવિજયજીએ તે કબૂલ કર્યું છે.

'અનાહત' - 'અવ્યક્ત' - શ્રી 'સિદ્ધચક્ર'ના મૂળભૂત - સિદ્ધાન્તો આ બે શબ્દોમાં છે એટલે આપણે ત્યાં તેનો પુષ્કળ વિચાર થયો હશે. છતાં હજી હાથ લાગતો નથી.

ભ.

(૮૧)

પાટણ.

આસો વહી-૩

તા. ૧૨-૧૦-૬૨ નો પત્ર મળ્યો.

'एयं च परमतत्तं परमरहस्सं परमपयं परमपयत्थं' વગેરે વિશેષણો 'નવપદો'ને ઉદ્દેશીને છે પણ 'સિદ્ધચક્ર'-ચંત્રને ઉદ્દેશીને નથી.

‘નવપદો’ એ જિનશાસનનું સર્વસ્વ છે - એમ જ્યારે કહેવામાં આવ્યું છે ત્યારે દેવ, ગુરુ, અને ધર્મ - એ તત્ત્વો તેમાં સમાવેશ પામ્યાં છે, એ અર્થમાં કહ્યું છે; ‘યંત્ર’ કે ‘પરમાક્ષરો’ની દૃષ્ટિથી નહીં.

‘અવ્યક્ત’ કે ‘અનાહુત’ સંબંધી વિશેષ માહિતી તાંત્રિક-ગ્રંથોમાંથી મળવી સંભવિત નથી.

‘સિદ્ધચક્ર’નાં ‘નવ - મંડળ’; ‘સિદ્ધચક્રબૃહત્પૂજનવિધિ’ની છપાયેલી પ્રતમાં પ્રાયઃ સ્પષ્ટ કર્યાં છે:-

૧. પ્રથમ ૐ ક્રીં અર્હંતું	૨. નવપદોનું
૩. અષ્ટવર્ગોનું	૪. ૪૮ લખિંધપદોનું
૫. ગુરુપાદુકાઓનું	૬. જ્યાદિ દેવીઓનું
૭. ૧૮ અધિષ્ઠાયકોનું	૮. વિદ્યાદેવીઓનું
૯. યક્ષ - યક્ષિણીઓનું	

તે પછી બહારના વલયોમાં વીર, દિક્પાલ વગેરે છે, પણ મંડળમાં અભ્યંતર આ નવ ગણાય છે.

‘एतैः नवपदैः सिद्धम्’ લખ્યું છે - ત્યાં બધાં મંડળોમાં ‘નવપદ - મંડળ’ની પ્રધાનતા - શ્રેષ્ઠતા બતાવવા માટે સમજાય છે. પૂજ્યમંડળોમાં પ્રધાન - મંડળ તે છે.

‘સિરિસિરિવાલકહા’માં ચંત્રોદ્ધાર, યંત્રાલેખન, યંત્રપૂજન, વગેરે વિસ્તારથી બતાવ્યાં છે, પણ વધુ મહિમા અરિહંતાદિ નવપદો અને તેના ધ્યાનનો વર્ણવ્યો છે. એનાથી સિદ્ધ થયેલ હોવાના કારણે ‘સિદ્ધચક્ર’ મહિમાવંતુ છે; પરંતુ આ ઉપદેશ - શૈલી છે; આગમ - શૈલી છે. યોગ - શૈલી અને મત્ર - શૈલીની દૃષ્ટિથી ‘સિદ્ધચક્ર’ના યંત્રનો પ્રભાવ પણ તેટલો જ છે - એ શોધી કાઢવાનું રહે છે અને તે ‘તંત્ર’ વગેરેના ગ્રંથો જોવાથી જ મળી આવે.

અ.

(૮૨)

તા. ૧૭-૧૦-૬૨

‘યોગશાસ્ત્ર’ અષ્ટમ - પ્રકાશના શ્લોક : ૧૮ થી ૨૮ ‘અર્હં’ વિષે હોવાથી ‘સિદ્ધચક્ર’ની વૈજ્ઞાનિક સમજૂતિની જરૂર છે. આ સમજૂતિ

માટે સાહિત્ય હુશે પણ હાલ ઉપલબ્ધ નથી. તેથી, 'સિદ્ધચક્ર'નાં યંત્રો એકઠાં કરીને તેના ઐતિહાસિક સુધારા વધારાની નોંધ કરવી જોઈએ. મેં આપને લખ્યું તેમ 'વ્યાખ્યાન-ટીકા'માં 'સિદ્ધચક્ર' વિષે રલોકો છે તેમાં 'નવપદ્મ'નો નિર્દેશ નથી. તેમ જ શાસ્ત્રકાર ભગવંતે 'યોગશાસ્ત્ર'માં કે 'બૃહદ્વ્યાસ'માં જે સમજ આપી છે તેમાં કયાંય 'નવપદ્મ' નથી.

રલોક ૧૮ થી ૨૮ આ તેમ જ આગળના ૧૨ રલોકો માતૃકા-સંસ્મરણના-એક વિભાગ જ છે. 'વ્યાખ્યાન-ટીકા'માં 'સિદ્ધચક્ર'ને માતૃકાથી આકૃત કરેલ છે અને પં. શ્રીધુરંધરવિજયનું આ બાબત મેં ધ્યાન ખેંચ્યું, ત્યારે 'બૃહદ્વ્યાસ'ની નવી આવૃત્તિ છપાતી હતી, તેમાં 'વ્યાખ્યાન-ટીકા'ના રલોકો અમારી પાસેથી લઈને આમેજ કર્યા હતા.

*

*

*

'નવપદ્મ'ની સમજૂતિ જે આમ્નાયદ્વારા ચાલી આવતી હુશે. તેને અન્યાર્થ કરી શ્રીરત્નશેખરસૂરિએ જૈન-સમાજ ઉપર મહત્તમ ઉપકાર કર્યો છે. આને માટે તાંત્રિક-વિધિ પણ આવા પ્રકારનાં પદો આપે છે જેને 'કારણ' કહે છે.

卐

અ.

(૮૩)

તા. -

આપના પત્રનો ઉત્તર આપ્યો, પરંતુ તેમાં 'નવ-મંડળ'ની હુકીકત વિચારણા ઉપર રાખેલી. હવે એમ જણાય છે કે 'સિદ્ધચક્ર'માં ફોંકારના સાડાત્રણ વલય પછી જે બાહ્ય-વલયો છે તે સઘળા પાછળથી ઉમેરાયા છે. તેના માટે 'વ્યાખ્યાન-ટીકા'માં ઉલ્લેખ નથી અને વિધિ-વિધાન જે પાછળનું છે તે આવા ઉમેરાને અનુકૂળ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ 'નવ-વલય' જે આપ જણાવો છો તે સુસંગત નથી આ દૃષ્ટિએ વિચારી જોશો.

卐

અ.

(૮૪)

તા. ૧૫-૬-૭૩

'યોગશાસ્ત્ર' અષ્ટમ-પ્રકાશના રલોક ૧૮ થી ૨૭ માં 'અર્હં' વિષે સુંદર પ્રક્રિયા છે પરંતુ તે સમગ્ર સમજવા માટે આપણે 'સિદ્ધચક્ર'

યંત્રને સંપૂર્ણ સમજવું જોઈએ. હાલનાં યંત્રોમાં સમજ્યા વિના ભપકો વધારી દીધો છે. પણ જૂનાં યંત્રો તપાસવા જોઈએ, યંત્ર જે ઘાટરૂપે છે તે વસ્તુતઃ ધ્યાતાની 'ઘટાવસ્થા'નું સૂચક છે. 'હુકયોગ - પ્રહીપિકા' પ્રમાણે ધ્યાતાની ચાર સ્થિતિ છે. તેમાં પહેલી 'આરંભાવસ્થા' અને બીજી 'ઘટાવસ્થા'. આ અવસ્થામાં ડુંભકનો પ્રયોગ છે અને તે બરોબર ન સમજાય ત્યાં સુધી આપણને જૈન-પ્રક્રિયા હાથમાં આવે નહિ. 'છાશ' શું છે તે આપણે સમજતા નથી એટલે 'પાણી' વલોવી માખણ કાઢવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ.

'વૈરાગ્ય-કલ્પલતા'માં ઉપાધ્યાય શ્રીચશોવિજ્જના ધ્યાન વિષે ઘણા પ્રલોક વાંચ્યા પણ કયાંય તેની પ્રક્રિયા દર્શાવી હોય તેમ જણાતું નથી. કદાચ આપણને તે દષ્ટિ સાંપડી નથી.

'ગિન્દુ-નવક' - 'ગિન્દુ' એકલું જ 'વાચ્ય' માટે છે અને ખાડીના બધા 'વાચક' માટે છે એટલે 'વાચક'નો વિચાર 'પદાર્થ-લેહન'ની દષ્ટિએ ગોઠવી શકાય, પણ આપણા લોકો આ બધું કેમ સમજે? 'યોગશાસ્ત્ર' અષ્ટમ - પ્રકાશનું પુસ્તક ઘણાંને મોકલ્યું તે ઉપરથી આપને કોઈ પ્રશ્ન પૂછતા હોય તો ભલે પણ મને તો કોઈ પૂછતું નથી. તે દેખાડી આપે છે કે આપણા સાધુ - સાધ્વીઓ માટે આ વિષય તદ્દન નવો છે. 'ગિન્દુ' એ 'વાચ્યનું પિંડીભૂત - સ્વરૂપ' છે અને તેમાંથી જે 'વાચકની કલાઓ' ઉદ્ભવે છે - તે માટે 'નવપદ' ગોઠવવામાં વાંધો ન આવે. 'ગિન્દુ-નવક'ની કલાઓ માટે ટાઈમ ઘણો ઓછો હોવાથી એક એક વસ્તુ માટે એક એક દિવસ ગોઠવી નવ-દિવસ નક્કી કરવા પડ્યા. તે દિવસે તે 'કલા' ઉપર જ ધ્યાન એકાગ્ર કરવું.

‘ચૈત્યવંદન’-સૂત્ર અનુષ્ઠાન : યોગક્રિયા

અ.

(૮૫)

તા. - ૧૯૬૨

બ્યારે કોઈ શ્રદ્ધાવાળો, આરાધક ‘અરિહંત - ચેહયાણં કરેમિ કાઉસ્સગ્ગં’ ઇત્યાદિ ‘ચૈત્યવંદન’-સૂત્રનું યથાવિધિ (શુદ્ધ) ઉચ્ચારણ કરે છે, ત્યારે તેના શુદ્ધ - ઉચ્ચારણથી ‘ચૈત્યવંદન’ સૂત્રના પઠોનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે.

સ્વર (ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત), સંપદા (વિશ્રાન્નિ-સ્થાન), માત્રા (હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત) આદિના નિયમપૂર્વક શુદ્ધ - વર્ણોનું સ્પષ્ટ - ઉચ્ચારણ કરવું તે ‘યથાવિધિ ઉચ્ચારણ’ અથવા ‘વર્ણયોગ’ છે. ‘વર્ણયોગ’નું ફલ યથાર્થ પદ-જ્ઞાન છે માટે ‘ચૈત્યવંદન’-સૂત્રના પાઠ સમયે ‘વર્ણયોગ’ થવો જોઈએ તેથી સૂત્રનાં પઠોનું જ્ઞાન યથાર્થ થાય.

જે વ્યક્તિ ‘અર્થ’, ‘આલંબન’ - એ બંને યોગથી શૂન્ય થઈને ‘સ્થાન’ તથા ‘વર્ણયોગ’થી પણ શૂન્ય છે, તેનું અનુષ્ઠાન કાયિક-ચેષ્ટામાત્ર છે અર્થાત્ નિષ્ફલ છે અથવા તે મૃષાવાદરૂપ હોવાથી વિપરીતફલ દેવાવાળું છે. આ કારણે યોગ્ય અધિકારીઓને પણ ‘ચૈત્યવંદન’-સૂત્ર શીખવવાનું છે.

જે અનુષ્ઠાન નિષ્ફલ અથવા અનિષ્ટ ફલદાયક છે, તે અસદ્અનુષ્ઠાન છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે:- (૧) અનનુષ્ઠાન, (૨) ગરાનુષ્ઠાન, (૩) વિષાનુષ્ઠાન. ‘ચૈત્યવંદન’માં પણ આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ કે તે ક્યારે અને કયા પ્રકારે અસદ્અનુષ્ઠાનનું રૂપ ધારણ કરે છે?

જે ‘ચૈત્યવંદન - ક્રિયા’માં ‘અર્થ’ કે ‘આલંબન’ યોગ ન હોય, સુચિ ન હોય તેમજ ‘સ્થાન’, ‘વર્ણ’ યોગનો આદર પણ ન હોય તે ક્રિયા સંમૂર્ચિમ - જીવની પ્રવૃત્તિની જેમ માનસિક ઉપયોગ - શૂન્ય હોવાના કારણે નિષ્ફલ છે. આ નિષ્ફલ - ક્રિયા ‘અનનુષ્ઠાન’ છે - તેમ સમજવું જોઈએ.

આ પ્રકારે 'ચૈત્યવંદન' કરવાના સમયે પણ—

‘ ઠાળેણં મોળેણં જ્ઞાળેણં અપ્પાણં વોસિરામિ । ’

આ પદોથી 'સ્થાન', 'મૌન' અને 'ધ્યાન' આદિની પ્રતિજ્ઞા કરાય છે. આવી પ્રતિજ્ઞા કર્યા છતાં 'સ્થાન', 'વર્ણ' આદિ યોગનો જો ભંગ કરવામાં આવે તો તે 'ચૈત્યવંદન' મહામૃષાવાદ હોવાથી નિષ્ફલ છે; એટલું જ નહિ પણ કર્મબંધનું કારણ છે. તેથી અનિષ્ટ ફલદાયક હોવાથી 'અનનુષ્ઠાન' છે.

'સ્થાન', 'વર્ણ' આદિ યોગોનો સંબંધ હોય તો પણ જો 'ચૈત્યવંદન' સ્વર્ગ આદિ પારલૌકિક-સુખના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે તો તે 'ગરાનુષ્ઠાન' છે અને ધન, કીર્તિ આદિ ઐહિક-સુખની ઇચ્છાથી કરવામાં આવે તો તે 'વિષાનુષ્ઠાન' છે. 'ગરાનુષ્ઠાન' તથા 'વિષાનુષ્ઠાન' મૃષાવાદરૂપ છે કારણ કે પારલૌકિક અને ઐહિક સુખની કામનાથી કરવામાં આવે તેમાં મોક્ષની પ્રતિજ્ઞાનો સ્પષ્ટ ભંગ છે. આ પ્રકારના 'અનનુષ્ઠાન', 'ગરાનુષ્ઠાન', 'વિષાનુષ્ઠાન'—એ ત્રણે 'ચૈત્યવંદન'માં હોય છે—આ કારણે યોગ્ય અધિકારીઓને જ 'ચૈત્યવંદન' શીખવવાનું શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે. આ 'ચૈત્યવંદન'ના ઉદાહરણથી અન્ય સકલ ક્રિયાઓમાં 'સદ્નુષ્ઠાન' અને 'અસદ્નુષ્ઠાન'નું રૂપ ઘટાવી લેવું જોઈએ.

‘સ્થાન’ આદિ ઉક્ત પાંચ યોગોનો અધિકારી કોણ ?

દેશ-ચારિત્રવાળાને તથા સર્વ-ચારિત્રવાળાને આ 'સ્થાન' આદિ યોગ અવશ્ય હોય છે. ચારિત્રવાળામાં જ યોગનો સંભવ હોવાથી જે ચારિત્રરહિત અર્થાત્ અપુનર્બન્ધક અને સમ્યક્દૃષ્ટિ હોય તેમાં તે યોગ ખીજમાત્ર છે—એમ કોઈ આચાર્યો માને છે.

યોગ ક્રિયારૂપ હોય કે જ્ઞાનરૂપ પરંતુ તે ચારિત્ર-મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમથી અથવા શિથિલતાથી અવશ્ય પ્રકટે છે. તેથી ચારિત્રી યોગનો અધિકારી છે. આ કારણે જ ગ્રંથકાર શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે સ્વયં 'યોગગિન્દુ'માં 'અધ્યાત્મ', 'ભાવના', 'ધ્યાન', 'સમતા' અને 'વૃત્તિસંક્ષય'—આ પાંચ યોગોની સંપત્તિ ચારિત્રમાં જ માની છે. તેથી એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે ચારિત્રમાં જો યોગનો સંભવ હોય તો નિશ્ચયદૃષ્ટિથી જે ચારિત્રહીન હોય અને માત્ર વ્યવહારથી શ્રાવક અને સાધુની ક્રિયા કરવાવાળા હોય તેઓને તે ક્રિયાથી શું લાભ થાય? તેનો ગ્રંથકારે નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો છે:—

વ્યવહારમાત્રથી જે ક્રિયા અપુનર્બન્ધક અને સમ્યક્દૃષ્ટિ દ્વારા કરાય છે તે યોગ નહિ પણ યોગનું કારણ હોવાથી યોગનું બીજામાત્ર છે. જે અપુનર્બન્ધક તથા સમ્યક્દૃષ્ટિ નથી પરંતુ સકૃદ્બન્ધક અથવા દ્વિર્બન્ધક આદિ છે તેની વ્યાવહારિક ક્રિયા પણ યોગબીજરૂપ ન હોવાથી યોગભાસ અર્થાત્ મિથ્યા યોગમાત્ર છે. ‘અધ્યાત્મ’ આદિ ઉક્ત યોગનો સમાવેશ ‘સ્થાન’ આદિ યોગોમાં આ પ્રમાણે છે:—

‘અધ્યાત્મ’ના અનેક પ્રકાર છે. ‘દેવસેવારૂપ અધ્યાત્મ’નો સમાવેશ ‘સ્થાનયોગ’માં, ‘જપરૂપ અધ્યાત્મ’નો સમાવેશ ‘ઊર્ણયોગ’માં અને ‘તત્ત્વચિંતનરૂપ અધ્યાત્મ’નો સમાવેશ ‘અર્થયોગ’માં થાય છે. ‘ભાવના’નો પણ સમાવેશ ઉક્ત ત્રણે યોગમાં અર્થાત્ ‘ઊર્ણયોગ’, ‘સ્થાનયોગ’ અને ‘અર્થયોગ’માં સમજવો જોઈએ. ‘ધ્યાન’નો સમાવેશ ‘આલંબન-યોગ’માં અને ‘સમત્તા’ તથા ‘વૃત્તિસંક્ષય’નો સમાવેશ ‘અનાલંબન-યોગ’માં થાય છે.

* * *

ઉત્સાહથી, નિશ્ચયથી, ધૈર્યથી, સંતોષથી, તત્ત્વનું જ્ઞાન થવાથી અને જનપદનો ત્યાગ કરવાથી — એ છ અર્થોવડે યોગ સિદ્ધ થાય છે.*

* * *

યોગ સિવાય કોઈ પણ મનુષ્યની ઉત્ક્રાન્તિ થઈ જ શકતી નથી કારણ કે માનસિક ચંચલતાના કારણે તેની સર્વ-શક્તિઓ એક વિષય ઉપર એકાત્રત થયા વગર ભિન્ન-ભિન્ન વિષયોને ગ્રહણ કરે છે તેથી ક્ષીણ થાય છે અને નષ્ટ થાય છે.

યોગનો દેહ એકાગ્રતા છે. તેનો આત્મા અહંત્વ અને મમત્વનો ત્યાગ છે. જેમાં કેવળ એકાગ્રતા સાધવામાં આવે તે ‘વ્યવહારિક-યોગ’ છે અને જેમાં એકાગ્રતાની સાથે અહંત્વ, મમત્વના ત્યાગનો સંબંધ કરવામાં આવે છે તે ‘પારમાર્થિક-યોગ’ છે.

મહર્ષિ પતંજલિએ વિચાર્યું કે ઉપાસના કરવાવાળા સર્વ લોકોનું સાધ્ય એક છે, છતાં તેઓ ઉપાસનાની ભિન્નતા અને ઉપાસનામાં ઉપયોગી

*ઉત્સાહાન્નિશ્ચયાદ્ધૈર્યાત્સન્તોષાત્તત્ત્વદર્શનાત્ ।

મુનેર્જનપદત્યાગાત્ ષડ્ભિર્યોગઃ પ્રસિદ્ધવતિ ॥

થાય તેવા પ્રતીકોની ચિત્રતાના વ્યામોહમાં અજ્ઞાનવશ થઈ આપસ-
આપસમાં લડી મરે છે અને આવા ધર્મના ઝગડામાં લોકો પોતાનું સાધ્ય
ભૂલી જાય છે. લોકોને આ અજ્ઞાનથી હુકાવી સત્પથ ઉપર લાવવા માટે
તેમણે કહ્યું કે તમારું દિલ જેમાં લાગે તેનું તમે ધ્યાન કરો:—

યથાભિમદ્ધયાનાદ્વા ।

(‘પાતંજલ યોગસૂત્ર’, અધ્યાય-૧, સૂત્ર-૩૬).

જેવું પ્રતીક તમને પસંદ આવે તેવા પ્રતીકની ઉપાસના કરો. પરંતુ કોઈ
રીતે તમે તમારું મન એકાગ્ર અને સ્થિર કરો અને તે દ્વારા પરમાત્મ-
ચિંતનના સાચા પાત્ર બનો. આ ઉદ્ધારતાની મૂર્તિસ્વરૂપ મતભેદસહિષ્ણુ
આદેશ દ્વારા પાતંજલિએ સર્વે ઉપાસકોને યોગમાર્ગમાં સ્થાન આપ્યું
અને તેમ કરીને ધર્મને નામે થતો ઝગડો નાબૂદ કરવાનો તેઓને સાચો
માર્ગ બતાવ્યો. તેમની આ દૃષ્ટિ-વિશાળતા અને ગુણગ્રાહી આચાર્યો
ઉપર પણ પડી અને તેઓ મતભેદ - સહિષ્ણુતાના મર્મનો ભેદ સમજ્યા.

[૯]

કાયોત્સર્ગ*

ભ.

(૮૬)

(શિવગંજ.)

તા. ૧૧-૬-૬૯

‘કાયોત્સર્ગ’ વિષે મુખ્ય સાહિત્ય ‘હારિભદ્રીય ટીકાવાણું આવશ્યક-સૂત્ર : કાયોત્સર્ગ-અધ્યયન’ છે. તદુપરાંત ૧૨ પ્રકારના તપનું વર્ણન ‘તત્વાર્થ’ : ભાષ્ય-ટીકાઓ’માં તથા શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય કૃત ‘યોગશાસ્ત્ર : ચતુર્થ-પ્રકાશ’માં અને ઊંચે પછી ‘તપના અધિકાર’માં મળશે. એક બે જગ્યાએ જોશો એટલે બધે એકસરખું જોવા મળશે. મારી નોટમાં ‘કાયોત્સર્ગ’ અંગે બે ત્રણ નોંધો હુતી તે ઉતારીને જોવા માટે આ સાથે મોકલી છે; ઠીક લાગે તો તેની નકલ કરાવીને બાલુભાઈને મોકલી શકશો.

અ.

(૮૭)

તા. ૧૪-૬-૬૯

આપશ્રીએ જે સાહિત્ય દર્શાવ્યું તે તો ધાર્મિક પ્રાયશ્ચિતની દૃષ્ટિએ છે. પરંતુ અહીં તો યોગ અથવા નૈસર્ગિક ઉપચારની દૃષ્ટિએ માગણી કરાય છે. હવે ડૉક્ટરોની માન્યતા થઈ શકે છે કે ૫૦% જેટલા રોગો ‘Tension’ અથવા ‘તનાવ’થી થાય છે. આપણે તેને ગુજરાતીમાં ‘તંગદશા’ કહી શકીએ. આ ‘તનાવ’નો ઉપાય સાધારણ રીતે ‘શબાસન’ છે અને ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય ‘કાયોત્સર્ગ’ છે એટલે તે જો વિધિસર કરાય તો સાધુ સંતોમાં રોગ ૫૦% ઓછા થઈ જાય.

જૈન માન્યતા છે કે ‘કાયોત્સર્ગ’થી દેહની અને બુદ્ધિની જડતા ઓછી થાય છે. તો જડતા કેવી રીતે ઓછી થાય છે? તે વિષે ઉપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજયજી ‘અર્હુદ્ગીતા’માં લખે છે કે:-

* વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે જુઓ : ‘જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ’ તરફથી જ પ્રકાશિત ‘કાયોત્સર્ગ’ધ્યાન’.

‘વાતોદયાદ્ભવેચ્ચિત્તે જડતાઽસ્થિરતા મયમ્।’ (૧૭૪)

વાતના ઉદયથી ચિત્તમાં જડતા, અસ્થિરતા અને ભય પેદા થાય છે.

આ પ્રલોકમાં વાતથી ચિત્તમાં જડતા, અસ્થિરતા અને ભય - એવી રીતે ત્રણ પરિણામો દર્શાવ્યા - તેથી સમજાય છે કે વાતના પ્રકોપથી જે જડતાનો દોષ શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેનો ઉપાય ‘કાયોત્સર્ગ’ હોઈ શકે.

ઉપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજયજી ‘અર્હુદ્ગીતા’માં જ શરૂઆતમાં લખે છે કે:-

‘વાતં વિજયતે જ્ઞાનં, દર્શનં પિત્તવારણમ્।’ (૬૧૫)

‘જ્ઞાન’થી ‘વાત’ની શુદ્ધિ થાય અને ‘દર્શન’થી ‘પિત્ત’ની શુદ્ધિ થાય. પછી જણાવે છે કે ‘આરિત્ર’થી ‘કફ’નો નાશ કરાય છે.

આવું આવું શોધવું જોઈએ અને તે વ્યવસ્થિત રીતે દાખલા દલીલથી સમજાવાય તો કદાચ આયુર્વેદના અધિકારીઓ કબૂલ કરે.

ભ.

(૮૮)

શિવગંજ.

સુદ-૧૧

આપણે ત્યાં ‘કાયોત્સર્ગ’ જેમ પ્રાયશ્ચિત માટે છે તેમ ‘ષડાવશ્યક’માં એક સ્વતંત્ર અધ્યયન પણ છે. તથા છ પ્રકારના અભ્યંતર - તપમાં ધ્યાન પછી ‘કાયોત્સર્ગ’ને ઊંચું સ્થાન છે એટલે તે ધ્યાનની, જ એક વિશેષ ભૂમિકા છે. તીર્થ’કરો દીક્ષા લીધા બાદ છન્નસ્થ અવસ્થામાં ઘણા કાળ ‘કાયોત્સર્ગ’માં જ નિર્ગમન કરે છે. ‘કાયોત્સર્ગ’ને કર્મ - નિર્જરાનું અસાધારણ કારણ માન્યું છે. તે સૂતાં સૂતાં, ખેડાં ખેડાં અને ઊભા ઊભા - એમ ત્રણે રીતે કરી શકાય છે. ઉપસર્ગ વખતે વિશેષે કરીને તેનું અવલંબન લેવાનું કહ્યું છે. સોળ આગાર અને ઓગણીસ દોષોનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. કર્મક્ષયની દૃષ્ટિએ તે કરવામાં આવે તો કર્મક્ષય ઉપરાંત આનુબંધિક રીતે શારીરિક, માનસિક આદિ લાભો પણ થાય જ છે. કેવળ શારીરિક કે માનસિક દૃષ્ટિએ કરવાથી - અધ્યાત્મિક - લાભ મળતો નથી અને ભૌતિકલાભ સંદિગ્ધ રહે છે.

‘અર્હુદ્ગીતા’માં ‘વાત’, ‘પિત્ત’ અને ‘કફ’નો પ્રકોપ અનુક્રમે ‘જ્ઞાન’, ‘દર્શન’ અને ‘ચારિત્ર’વડે દૂર કરાય છે - એ વાત માર્મિક છે.

બનારસીદાસની નવરસ સંબંધી વાત પણ સુંદર છે શૃંગારાદિ તે જ રસો જ્યારે ‘Personal’ મટીને ‘Cosmic’ અને ત્યારે ‘શાંતરસ’માં પરિણમી જાય છે. વ્યક્તિગત સુખ-દુઃખ જ્યારે હર્ષ-શોકમાં પરિણમે છે ત્યારે સમષ્ટિગત તે સુખ-દુઃખનો વિચાર ‘ઉત્સાહ’ અને ‘કરુણ’રસમાં પલટાઈ જાય છે.

‘ઝોધિ’ અંગે ‘અનાહત’ અને ‘અવ્યકત’-જન્નેમાં તેનો પ્રયોગ પણ થઈ શકે- એ ખુલાસો બાણીને આનંદ થયો.

અ.

(૮૯)

તા. ૧૮-૬-૭૩

‘કાયોત્સર્ગ’-મારા લાંબા વખત થયાં ચાલતા સ્વાધ્યાયને અંગે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે ધ્યાન માટેના અનેક સાધનોમાં ઉચ્ચતમ કોઈ હોય તો તે ‘કાયોત્સર્ગ’ છે.

તેનું સ્વરૂપ ‘તાવ કાયં ઠાણેણં મોણેણં જ્ઞાણેણં’ થી દર્શાવ્યું છે; એટલે કે જે મુદ્રાએ ‘કાયોત્સર્ગ’ કરાય તે કાયમ રાખવી, વાણીનું ઉચ્ચારણ અંધ, મન એકાગ્ર રાખવું અથવા ‘કાયગુપ્તિ’, ‘વાગ્ગુપ્તિ’, અને ‘મનોગુપ્તિ’.

આચાર્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિ કહે છે કે ‘કાયોત્સર્ગ’ એટલે પ્રવૃત્તિમાં સલગ્ન કાયનો પરિત્યાગ.*

યોગ ત્રણ કહ્યા છે - કાય, બચન અને મન. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો એક જ કાય-યોગ છે. મન તો મન્યમાણુ થાય ત્યારે અને ભાષા ભાષ્યમાણુ થાય ત્યારે એટલે બીજા બે તો તેને આધારે છે. આ કારણે તો જે આગારો - ૧. ઉચ્છ્વાસ, ૨. નિશ્વાસ, ૩. ખાંસી, ૪. છીંક, ૫. બગાસું, ૬. ઓડકાર, ૭. વાહૂટ, ૮. જમરી, ૯. પિત્તની મૂર્છા, ૧૦. સૂક્ષ્મ

* ‘આવશ્યક-સૂત્ર’ : હારિભદ્રીય - જ્ઞાન - ગાથા - ૭૭૬

‘વ્યાપારવતઃ કાયસ્વ પરિત્યાગમિતિ ભાવઃ ૧.’

અંગસંચાર, ૧૧. સૂક્ષ્મ કક્ષસંચાર અને ૧૨. સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિસંચાર - આ બધા કાયાના છે અથવા વધારે સ્પષ્ટતાથી કહીએ તો પ્રાણુના છે. જેટલા સંચાર છે તે સઘળા પ્રાણુને આભારી છે. તે પ્રાણુ એટલે પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદ્દાન અને વ્યાન.

પરંતુ આવો કયાંયે આધાર મળતો નથી. મારી કલ્પના છે કે પાંચ સમીરને કાળૂમાં રાખતાં શીખીએ તો 'કાયોત્સર્ગ' સારો થાય.

'પંચપરમેષ્ઠિ મંત્રરાજ ધ્યાનમાલા'માં તો ત્રીજી ઢાળ આખી પ્રાણુ-વિજય માટે છે. તેમાં આવી ચર્ચા છે. તેથી સ્વાસ્થ્ય સારું રહે છે. તેવી પણ ચર્ચા છે.

આવી રીતે પ્રાણુનો જય કરતાં આવડે તો 'કાયોત્સર્ગ' ઉચ્ચ કોટિનો થાય.

ભ.

(૯૦)

લુણાવા.

તા. ૩-૭-૭૩

'જિનમુદ્રા' એટલે 'કાયોત્સર્ગ-મુદ્રા'. જિનેશ્વરો જે મુદ્રાએ નિર્વાણ પામ્યા તે મુદ્રા. તે બે પ્રકારની - એક 'પન્નાસન' અને બીજી 'કાયોત્સર્ગ-ઊભી મુદ્રા'. બન્ને પગ આગળથી ચાર આંગળ અને પાછળથી ચાર આંગળથી સહજ એછું અંતર હોય તે રીતે રાખી બન્ને બાહુ પ્રસારીને થતી મુદ્રા તે 'કાયોત્સર્ગ' મુદ્રા છે. જે હાલ આપણે 'કાયોત્સર્ગ' વખતે કરીએ જ છીએ. વિશેષમાં તે 'કાયોત્સર્ગ' વખતે ધ્યાન ષટચક્રો ઉપર હોવું જોઈએ - એમ કહે છે તેમાં પણ બાધ જેવું નથી. આપણે ત્યાં ધ્યેય તરીકે પાપક્ષય, કર્મક્ષય, દુઃખક્ષય, ઔષધલાભ, ચિત્તસમાધિ વગેરે કહેલ છે અને તે જે પ્રકારના ધ્યાનથી સિદ્ધ થાય તે ધ્યાન વિહિત છે. કાલગણના માટે 'પાયસમા ઝસાસા' એ સૂત્રથી 'નવકાર' યા 'લોગસ્સ'ના પાદો ગણવાની પ્રણાલિકા છે. 'કાયોત્સર્ગ'માં ૧૬ આગરો-જેમાં એકવચનાંત-૯ અને બહુવચનાંત-૩ તથા ચાર આંગતુક આગરો પણ 'અન્નત્ય' - સૂત્રમાં કહ્યા મુજબ-રાખીએ છીએ અને બીજી બધી મન-વચન-કાયાથી થતી ક્રિયાઓના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ.

અ.

(૯૧)

તા. ૧૦-૮-૭૩

‘કાયોત્સર્ગ’ :-

૧. જે પગ વચ્ચેનું અંતર ‘ગ્જિનમુદ્રા’ના નિયત માપ અનુસાર - મુનિશ્રી તથા જૈન, યુવાન હોવાથી રાખી શકે છે. પરંતુ મારે તો અંતર આંગળ નવ આંગળ અને પાછળ ચાર આંગળ - એ પ્રમાણે રાખવું પડે છે. આ રીતે કરવાથી ત્રણેય સહેલાઈથી ૨૦ થી ૨૫ મિનિટ નિષ્પ્રકંપ ઊભા રહી શકીએ છીએ. ત્રણેય જણા રાતના સૌ સૌને ઠેકાણે કરીએ છીએ. નિષ્પ્રકંપ - એટલું જ નહિ પણ કોઈપણ આધારનો લાભ લીધા વિના ઊભા રહી શકીએ છીએ. ધ્યાન કોઈને લાગતું નથી પણ તે વિષે પ્રયત્ન ચાલુ છે. અમારો હાલ પ્રયાસ તો નિષ્પ્રકંપ ઊભા રહેવાનો છે.

અમારો આ પ્રયાસ આ મહિનાની શરૂઆતથી છે. હું ૨૦ મિનિટ નિષ્પ્રકંપ ઊભો રહી શકું છું.

૨. અમોને વાયુઓ સમ થતા જણાય છે. તેથી પેટ સારું આવે છે.

ભ.

(૯૨)

લુણાવા.

તા. ૧૩-૯-૭૩

‘કાયોત્સર્ગ’ અંગેનો પ્રયોગ ચાલુ હશે.

તે પ્રયોગ જેમ ઊભા ઊભા થઈ શકે તેમ બેઠાં બેઠાં પણ થઈ શકે કે કેમ ? આ બાબતમાં શ્રી ધીરજલાલ ટોકરશી શાહુના પુસ્તક ઉપરથી એક ફકરો ઉતારીને લખ્યો છે. ‘યોગીગુરુ’ ગ્રંથ હોય તો જોશો.

શ્રી ધીરજલાલ ટોકરશી શાહુના ‘મંત્ર દિવાકર’ નામના પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૧૦૪ ઉપર સ્વામી શ્રી નિગમાનંદ સરસ્વતીએ ‘યોગીગુરુ’ નામના ગ્રંથમાં ‘મનને સ્થિર કરવાનો એક અનુભૂત ઉપાય’ બતાવેલો છે. તે પાઠકોની બાજુ મારે અહીં રજૂ કરીએ છીએ. ત્યાર પછીના પેરેગ્રાફમાં લખ્યું છે કે :-

“જેને જે આસનનો અભ્યાસ કરવો હોય તે આસન લગાવીને મસ્તક, ગરદન, પીઠ અને ઉદરને બરાબર સીધું રાખી શરીરને સીધું

બનાવે. પછી નાભિમંડલમાં ડુંટી ઉપર દૃષ્ટિ સ્થિર કરે. તે વખતે આંખનું મટકું પણ ન મારે. નાભિસ્થાનમાં દૃષ્ટિ અને મન રાખવાથી નિઃશ્વાસ ધીમેધીમે જેટલો ઓછો થતો જશે તેટલું જ મન સ્થિર થતું જશે. આ રીતે થોડા દિવસ અભ્યાસ કરવાથી મન સ્થિર થઈ જશે. મનને સ્થિર કરવા માટે આવો સરળ ઉપાય ખીજો કોઈ નથી.”

ભ.

(૯૩)

લુણાવા.

તા. ૨૦-૯-૭૩

‘કાયોત્સર્ગ’ અંગેની હકીકત જાણીને આનંદ થયો.

હિસ્સારની પત્રિકા હુંજ વાંચવી બાકી છે. શિબિર માટે એટલે દૂર જવાની શક્યતા ઓછી છે. હાંલ તો ત્યાંના સાહિત્યમાત્રથી સંતોષ માનશો. મારી દૃષ્ટિએ તે લોકો હુંજ પ્રાથમિક ગણાય - આ વિષય દીર્ઘકાલીન અભ્યાસ માંગે છે, વળી યોગાભ્યાસમાં પ્રગતિ માટે અધિકારી જીવો મળવા દુર્લભ. મુમુક્ષુવૃત્તિ તીવ્ર ન હોય ત્યાં સુધી આંતરિક પ્રગતિ ન થઈ શકે. આપણે ત્યાં પરંપરાગત આરોધના છે. તેમાં પ્રાણ પૂરી શકાય તે માટે નવું જે કાંઈ માર્ગદર્શન ઉપયોગી નીવડે તેનો લાભ લઈ શકાય જેથી Side track ન થવાય. પૂર્વપુરુષોએ જે માર્ગ ચાલીને માર્ગદર્શન કર્યું હોય, તે આધારભૂત ગણાય અને તે માર્ગ વિકાસ કરવો સુલભ બને. આ અંગે જે કાંઈ નવું સાહિત્ય મળે તે જોવા માટે મોકલતા રહેશો. કેટલુંક તો કેવળ પ્રચાર માટે પણ હોય છે.

આપણે ત્યાં શ્રી ઉપધાન તપ આદિ અનુષ્ઠાનો વખતે રોજ ૧૦૦ ‘લોગસ્સ’નો ‘કાયોત્સર્ગ’ કરવાનું વિધાન છે. તેમાં બધા તો નહિ પણ કોઈ કોઈ જિજ્ઞાસુ સાધક એવા મળે છે કે ઉપધાન પૂરાં ગઈ ગયા બાદ પણ તે ‘કાયોત્સર્ગ’ ચાલુ રાખે છે અને પછી તેમાં આનંદ અનુભવવાથી ચાવત્ ૫૦૦ ‘લોગસ્સ’ના ‘કાયોત્સર્ગ’ સુધી પણ પહોંચે છે અને તેને નિત્યના અનુષ્ઠાનમાં ગોઠવી દે છે. હુમણાં જ રાજનગરમાં એક મુનિ કાળ કરી ગયા - તે રોજ ૫૦૦ ‘લોગસ્સ’નો ‘કાયોત્સર્ગ’ નિયમિત કરતા હતા, છેલ્લે શરીરને કેન્સરનું દર્દ થયું, તેમાં પણ સમાધિ અસ્ખલિત રહી, દેહાધ્યાસથી પર થઈ શક્યા હતા. એવા ખીજા પણ કેટલાક દાખલા

છે, જે 'કાયોત્સર્ગ'થી થતા કાયદાના પ્રત્યક્ષ પુરાવા રૂપ લેખી શકાય. તેરાપંથી શિબિરોમાં તેઓ જે રીતે માર્ગદર્શન આપતા હોય તે બાણી લેવું જરૂરી છે. તેમાં જે નક્કર વાત હોય તે બ્રહ્મણ કરવી અને 'પાયસમા ઝસાસા'ની ગણતરીની મુખ્યતા છે. ધ્યેય વિષયનો કોઈ નિયમ નથી - એમ પણ 'શ્રી લલિતવિસ્તરા'માં જણાવ્યું છે. મન, વચન અને કાયાના યોગની સ્થિરતા અને જ્ઞાન, દર્શન અને ઉપયોગની વિશુદ્ધિને પણ ધ્યેય તરીકે લઈ શકાય છે.

'લલિતવિસ્તરા'નું તે સ્થળ જોવાથી સ્પષ્ટ થશે.

અ.

(૯૪)

તા. ૭-૧૦-૭૩

હમણાં હું 'કાયોત્સર્ગ' રાત્રે ૧૦ વાગ્યા પછી કરું છું. અર્ધો કલાક બરાબર નિશ્ચલ ઊભો રહું છું. કર્ણમાં જે 'નાદ'નું શ્રવણ થાય છે તે ઉપર વધારે ધ્યાન બંધ છે. તે સ્થિરતા આપે છે, પણ સંકલ્પ-વિકલ્પો સાવ બંધ થતા નથી.

ઊભા રહેવામાં આગળથી ચાર આંગળ જેટલા નજીક અંગૂઠા રાખી શકતો નથી. કુદરતી ઊભું રહેવાય તેમ ઊભો રહું છું તો પગના અંગૂઠા ઓછામાં ઓછા સાત ઈંચ દૂર રહે છે અને પાછળની એડી તેથી ઓછી દૂર રહે છે. આમ ઊભો રહું છું તો બન્ને પગ ઉપર સમતુલાએ ભાર રહે છે, નહિતર ભાર ઓછો-અધિકો થાય છે એટલે શરીર જરા-જરા અસ્થિર થઈ જાય છે.

'લય-યોગ' માટે સાડાત્રણ વલયનું ધ્યાન શુદ્ધ સાધન છે. તે વિષે વિશેષ ધ્યાનમાં આવશે તો જણાવીશ.

ચક્રોનું ધ્યાન ગૃહસ્થી માટે નથી એવું કોઈ સ્થળે વાંચ્યું નથી. પરંતુ તે ચક્ર-લેહન તો ત્યારે જ કરી શકે કે જ્યારે તે બ્રહ્મચર્ય પાળતો હોય.

અ.

(૯૫)

તા. ૧૨-૧૦-૭૩

આજ રોજ મને ૮૦મું વર્ષ ખેસે છે એટલે પ્રાતઃકાલમાં ઊઠીને દેવગુરુને વંદન કરતાં આપત્રીને પણ વંદન કર્યાં છે.

મને જીવનનો સાર આચાર જણાયો છે અને તેનો સાર 'કાયોત્સર્ગ' જણાયો છે. તેમાં પ્રગતિ થાય અને મારા આત્માનું શુભ થાય તેવી આપની આશિષ માગું છું.

ભ.

(૯૬)

લુણાવા.

તા. ૧૭-૧૦-૭૩

દેવગુરુભક્તિકારક સુશ્રાવક શ્રીઅમરતલાલભાઈ જોગ ધર્મલાલ.

તમારો તા. ૧૨-૧૦-૭૩ નો લખેલો પત્ર આજ રોજ મળ્યો છે. નૂતનવર્ષ તમને ધર્મ આરાધનામાં વૃદ્ધિકારક બને એ જ શુભાભિલાષા.

માનવજીવનનો સાર સદાચાર અને તેનો સાર પ્રાયશ્ચિત, વિનય, વૈયાવચ્ચાદિ સાથે સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, કાયોત્સર્ગ વગેરે અભ્યંતર-તપ છે. એવો તમારો નિર્ણય પ્રશંસનીય છે. સદાચારમાં અહિંસા, સંયમનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તપમાં સર્વ-શ્રેષ્ઠ અંતર્ગત છે.

‘एतद् विद्याजन्मबीजं, तत् पारमेश्वरम् ।’

એમ ‘શ્રી લલિતવિસ્તરા’ ગ્રંથમાં ‘અન્નત્થ - સૂત્ર’ની ટીકા પ્રસંગે પૂ. શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજે ફરમાવ્યું છે. જુઓ : (લલિતવિસ્તરા, હિન્દી-અનુવાદ-પૃષ્ઠ ૩૩૯).

‘કાયોત્સર્ગ’માં વિશિષ્ટ પ્રકારના ધ્યેયોનું ધ્યાન થાય છે તે ‘વિદ્યાજન્મબીજ’ અર્થાત્ ‘વિવેક ઉત્પત્તિનું કારણ’ છે અને તે ‘પારમેશ્વર’ એટલે ‘પરમેશ્વરપ્રણીત’ છે. વિશિષ્ટ ધ્યેય તરીકે તીર્થ-સ્થાપક ભગવાનના ગુણો, તેમણે પ્રકાશિત કરેલા જીવાદિ તત્ત્વો, સ્થાન-વર્ણુ-અર્થ-આલંબન અથવા પોતાના દોષોની પ્રતિપક્ષ ભાવનાઓ વગેરે ગણાવેલ છે. ઉપલક્ષણથી કોઈપણ વિશિષ્ટ ધ્યેયનું ધ્યાન કરી શકાય છે. ‘કાયોત્સર્ગ’ દ્વારા મન, વચન અને કાયાના યોગોનું સ્થૈર્ય અને તે દ્વારા દેહાધ્યાસના ત્યાગ અર્થે હાલ જે તમારો પ્રયત્ન ચાલુ છે, તે પણ તેમાં ગ્રહણ કરી શકાય. પ્રચલિતમાં પંચમંગલ મહાશ્રુતસ્કંધ આરાધનાર્થ અથવા દુઃખક્ષય-કર્મક્ષય નિમિત્ત ૧૦-૨૦-૪૦-૧૦૦ ‘લોગસ્સ’ પર્યંતનો ‘કાયોત્સર્ગ’ કરાય છે.

ભ.

(૯૭)

લુણાવા.

તા. ૧૩-૧૧-૭૩

‘કાયોત્સર્ગ’ની સાધના ચાલુ હશે.

જેમ ઊભા ઊભા તેમ બેઠાં બેઠાં પણ ‘કાયોત્સર્ગ’ મુદ્રાએ નાભિ-કેન્દ્ર પર રહેલા ૮ રુચક પ્રદેશોનું એક ચિત્તે ધ્યાન થઈ શકે અને તેનાથી પણ તેવો જ લાભ થઈ શકે.

અ.

(૯૮)

તા. ૧૯-૧૧-૭૩

હું હમણાં સામાયિકમાં ‘કાયોત્સર્ગ’ કરું છું. પહેલાં પંદર મિનિટ ‘નમો અરિહંતાણં’ની દશ માળા પછી એક માળા ‘સરસ્વતી-મંત્ર’ની કરું છું અને ત્યાર પછી લગભગ ૩૩ મિનિટ નિશ્ચલ આસને ધ્યાન કરું છું. તેમાં કર્ણ ઉપર ધ્યાન રાખવાથી ‘નાદ’ અહુ સુંદર રીતે શ્રવણ થાય છે અને તેથી વિકલ્પો ઓછા થઈ જાય છે. મને તો વિકલ્પોનો નાશ કરવાનું તે અમોઘ શસ્ત્ર જણાય છે.

આપશ્રી આમાં કાંઈ દોરવાણી આપી શકો તે માટે વિગતવાર લખી જણાવ્યું છે.

ભ.

(૯૯)

બેડા. તા. ૩૦-૬-૭૫

જેઠ વ. દાર સોમવાર.

‘લલિતવિસ્તાર’ મૂળ તથા પંચિકા અને તેના પરંવિવરણ ‘પરમતેજ’, ભાગ ૧-૨ બેવાથી ‘અરિહંત ચેહયાણં’ તથા ‘અન્નત્થ-સૂત્ર’નું વિસ્તારથી વર્ણન મળશે. તેમાં વંદન-પૂજન-સત્કાર-સન્માનાદિ તથા શ્રધા-મેઘાદિ પદાર્થો ઉપર સારું સ્પષ્ટીકરણ છે અને ‘કાયોત્સર્ગ’ ઉપર ‘અન્નત્થ-સૂત્ર’ના વિવેચનમાં વિસ્તારથી માહિતી આપી છે. વળી એક સ્થળે વાંચવામાં આવ્યું છે કે - ‘પાદ વડે પ્રાણનું ભક્ષણ થાય છે અને

પ્રાણ વડે મનનું ભક્ષણ થાય છે અને મન વડે કાળનું ભક્ષણ થાય છે’- તેથી ‘પાયસમા ઝસાસા’ કહીને શાસ્ત્રકારોએ ‘કાયોત્સર્ગ’માં સંપૂર્ણ ‘લય-યોગ’નો સમાવેશ કર્યો છે. ‘ધ્યાનવિચાર’માં પણ ‘લય’ અને ‘પરમલય’નો વિચાર કર્યો છે. ત્યાં ‘ભાવથી લય’-‘અર્હદાદિચતુઃ-શરણરૂપશ્ચેતસો નિવેશઃ ।’ અને ‘પરમલય’-‘આત્મન્યેવાત્માનં લીનં પદ્યતીત્યેવં રૂપઃ । - એ રીતે વ્યાખ્યાઓ કરી છે. ‘પાયસમા ઝસાસા’ માનીને ‘કાયોત્સર્ગ’માં ‘લોગસ્સ’- સૂત્રનું સ્મરણ કરવાથી ‘પરમલય’ સુધી પહોંચી શકાય છે. તેથી તે ‘પાયસમા ઝસાસા’નો ‘આર્ષ-પ્રયોગ’ ઘણો ગંભીર સાબીત થાય છે. બાહ્ય-પ્રાણની સાથે તેનો સંબંધ જોડવાનો પ્રયાસ કરવાનો રહેતો નથી. માત્ર ‘કાયોત્સર્ગ’ મુદ્રાએ રહીને પાદોનું સ્મરણ કરવાથી પ્રાણ, મન અને કાળ ઉપર સ્વયમેવ પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

[૧૦]

મંત્ર

અ.

(૧૦૦)

તા. ૨-૧-૧૯૬૦

‘નમસ્કારમંત્ર’માં ‘મંત્ર’ શબ્દનો અર્થ વિચારીએ :-

‘મંત્ર’ તે છે કે જે મનન કરવાથી રક્ષણ કરે છે અથવા જાપ કરવાથી ક્ષણથી થાય છે - અર્થક્રિયાકારી થાય છે. ‘નમસ્કારમંત્ર’માં સકલ અર્થક્રિયાકારિત્વનું સામર્થ્ય છે અને તેથી તે ‘પરમમંત્ર’ છે. એવા ‘મંત્રકલ્પો’ છે કે જેનું અર્થક્રિયાકારિત્વ અમુક અંશે ક્ષણથી હોય પરંતુ એક સાથે અને સંપૂર્ણ પ્રકારે ક્ષણથી હોય તેવો તો ‘નમસ્કારમંત્ર’ જ છે.

આપણે ઉપર શાબ્દિક-અર્થ વિચાર્યા; પરંતુ પરમાર્થની (નિશ્ચયની) દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો (૧) મંત્ર, (૨) દેવતા અને (૩) ગુરુ - આ ત્રણેનું ઐક્ય છે. આ કારણે ‘મંત્રશાસ્ત્રો’માં મંત્રને સાધારણ - શબ્દની માફક કેવળ સામાન્ય - અર્થનો ઓધક નથી માન્યો કે જે પ્રાપ્ત થવાથી ‘મંત્ર’નું કાર્ય સમાપ્ત થાય. પરંતુ ‘મંત્ર’ને સમસ્ત શબ્દ અને અર્થના મૂલરૂપ માન્યો છે ‘નમસ્કારમંત્ર’ લખિષ - અક્ષરરૂપે ‘ચૈતન્યસ્વરૂપ પરમાત્મા’ છે. આ કારણે તે અતિ આવશ્યક છે કે આરાધકના ચિત્તમાં ‘મંત્ર’ પ્રત્યે ‘સાધારણ સદ્ભાવ’ ન રહેવો જોઈએ; પરંતુ ‘બ્રહ્મભાવ’ જાગૃત થવો જોઈએ - જેથી ‘મંત્ર’ લખિષ - અક્ષરરૂપે અથવા ચૈતન્યરૂપે સ્ફુરિત થાય અને આરાધક તેમાં લીન રહે.

ઉપર્યુક્ત ‘મંત્રદેવતા’ અને ‘ગુરુ’નું ઐક્ય શ્રી પરમેશ્વર પરમેષ્ઠી અરિહંતદેવમાં જ લાધશે. તેથી ‘નમસ્કારમંત્ર’ના પાંચ-અધ્યયનો અરિહંતદેવની આરાધનાના પણ ઓધક છે, તો તે દૃષ્ટિએ ઘટાવી શકાય.

અ.

(૧૦૧)

તા. ૨૧-૬-૬૮

આપણામાં 'મંત્ર'ની ત્રણ પ્રથા ચાલુ હોય તેમ જણાય છે, તે ત્રણ પ્રથા આ પ્રમાણે છે:-

(૧) સુમુનિ-નિર્મિત મંત્રવાદ, (૨) દેવાધિષ્ઠિત મંત્રવાદ અને (૩) મંત્રાત્મક દેવતાવાદ.

(૧) સુમુનિ-નિર્મિત મંત્રવાદ:- સત્ય-સંકલ્પતા અને ઉત્કૃષ્ટ-તપના પ્રભાવથી તેમના શબ્દોને 'મંત્ર'નું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ ગણધર ભગવંતોનાં સૂત્રો 'મંત્રાત્મક' છે.

(૨) દેવાધિષ્ઠિત મંત્રવાદ:- જે દેવતાને આશ્રયીને 'મંત્ર' પ્રણીત થયો હોય તેના વિધિપૂર્વક પ્રયોગના સામર્થ્યથી સિદ્ધાન્તને અનુસરતા પુરુષને તે અનુગૃહીત કરે છે.

(૩) મંત્રાત્મક દેવતાવાદ:- 'પવિત્ર-પદ'નું સમાલંબન લઈને વિધિપૂર્વક (એટલે કે નાડી-પવન-સંયોગના પરિજ્ઞાનથી કે પંચ-સમીરના ઉત્થાનની પ્રક્રિયાથી) જે કરાય તે 'અનાહુત-દેવ'રૂપે અનુગૃહીત કરે છે.

શાસ્ત્રકાર ભગવંતે 'યોગશાસ્ત્ર'ના અષ્ટમ-પ્રકાશમાં પહેલી અને ત્રીજી પ્રથાનો ઉપયોગ કર્યો છે. 'પ્રવચનસાર'ના પવિત્ર-પદો આલંબન માટે ઉદ્ધૃત કરીને પહેલી પ્રથા સ્વીકારી છે અને 'પદમયી-દેવતા'નો અવતરણિકાઓમાં પાંચ-છ વખત પ્રયોગ કરીને ત્રીજી પ્રથા સ્વીકારી છે.

જે કોઈ શાસ્ત્રની રચના કરે તે પહેલી પ્રથાને જરૂર અનુસરે એટલે બીજી અને ત્રીજી પ્રથામાંથી ત્રીજી પ્રથાને મુખ્ય ગણી છે અને બીજી ગૌણ છે. આ કારણે શાસ્ત્રકાર ભગવંત ત્રીજી પ્રથાનું સમર્થન કરે છે. એવું જે મેં પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું તે યથાર્થ છે-તેમ માનું છું.

આપશ્રી જાગૃત રહી મારા ઉપર ચોકી રાખો છો તે માટે આભાર માનું છું. જે આપે વિગતવાર આ વિષયને ચર્ચો ન હોત તો મારે ઊંડાણથી વિચાર કરવાનો વખત આવત નહીં. મારી સમજમાં ભૂલ હોય તો આપ દાખવી શકો તેટલા માટે વિગતે જવાબ આપ્યો છે.

અપરિણત આત્માના વર્ગમાંથી નીકળવાનો પ્રયાસ છે અને આપશ્રી
જેવા ગુરુ તેમાં મદદ કરતા રહેશે તેવી શ્રદ્ધા છે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિના 'ષોડશકો' વાંચી જઈશ.

[૧૧]

અનાહુતનાદ

અ.

(૧૦૨)

તા. ૧૩-૧૦-૬૩

નાદાનુસંધાનની પ્રક્રિયા સાધનારા પુરુષોનો આપને ભોટો થયો છે તે જાણી આનંદ થયો છે. મારી પાસે 'અનાહુતશબ્દશાસ્ત્ર' છે જેનો મેં અનુવાદના વિવરણમાં ઉપયોગ કર્યો છે. તેની એક નકલ આપને મોકલું છું કદાચ તેઓને ઉપયોગી થાય. આપ તે જરૂર વાંચી જશો. તે અનાહુતનાદના પાંચ પ્રકાર દર્શાવે છે અને તેની સમજૂતી આપે છે. તેની પણ એક છૂટી નકલ કરાવી અભ્યાસ માટે હવે પછી મોકલી આપીશ. બીજા એક દિગંબર સાહિત્યમાંથી 'અમૃતાશીતિ' નામના ૮૦ શ્લોક મળ્યા છે, કાલે જ મળ્યા છે; તેનો અભ્યાસ કરી રહ્યો છું. તેની નકલ કરાવી આપને મોકલી આપીશ.

અ.

(૧૦૩)

તા. ૧૨-૧૨-૬૩

પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું ચિત્ર તથા તેનું પ્લાસ્ટીકનું ખોખું અનુકૂળતાવાળા થાય છે- તે જાણી આનંદ. તે તૈયાર કરાવીને જ હું ત્યાંથી નીકળ્યો હતો પણ મારા ભાઈએ ત્યાં આવવામાં વિલંબ કર્યો. 'અનાહુતશબ્દશાસ્ત્ર' તથા શ્રીશંકરાચાર્યની 'યોગતારાવલી'ના કારણે હવે એક પુસ્તક લખવા જેટલો મસાલો તૈયાર થઈ ગયો છે. પરંતુ હજી યોગશાસ્ત્ર : અષ્ટમ - પ્રકાશ'ના જ વિચારો ચાલે છે.

મંત્રરાજ અર્હંકાર અને મંત્રાધિપ અર્હંકાર - આ બંને એક જ બીજાક્ષરના બે પાસા છે. સ્થૂલક્રિયા માટે અર્હંકાર છે અને સૂક્ષ્મક્રિયા માટે અર્હંકાર છે. સ્થૂલક્રિયાથી પરતત્ત્વયોજન થાય પણ સૂક્ષ્મક્રિયાથી શિવશ્રીયોજન થાય. સ્થૂલક્રિયા કર્યા વગર સૂક્ષ્મક્રિયા થઈ શકતી નથી

એટલે ‘જ્ઞાનાર્ણવ’માં જે શ્લોકો નથી તે ‘યોગશાસ્ત્ર’માં ખાસ આપ્યા છે. ‘જ્ઞાનાર્ણવ’ એ રીતે અધૂરો છે. આ બંને પ્રક્રિયાઓ મંત્રયોગની સાધના માટે દીક્ષા પ્રદાનરૂપ છે. આ કારણે જ ‘યોગશાસ્ત્ર : અષ્ટમ-પ્રકાશ’ શરૂ થતાં તે પ્રક્રિયાઓ આપવામાં આવી છે. માતૃકા-સંસ્મરણ વિના પરતત્ત્વ-યોજન પણ ન થઈ શકે તે માટે તે સૌથી પહેલાં આપ્યું. આ સઘળું કવિરાજના પુસ્તકમાંથી છૂટું છવાયું મળી આવે છે અને તેનું સંકલન કરી રહ્યો છું. આ વસ્તુનો નિર્ણય થઈ જાય તો સિદ્ધચક્રની આરાધના માટે એક સખળ શાસ્ત્ર હાથ લાગે. આ પૂરું થયે બીજું કામ હાથમાં લઈશ એટલે આપ જે ‘યોગ અંગે સમ-વય’નું લખો છો તે ખોળે પડ્યું છે.

સિદ્ધચક્રની આરાધના માટે ‘અનાહુતશાસ્ત્ર’ બહુ ઉપયોગી છે.

બ.

(૧૦૪)

જેડા.

આષાઢ વદ ૧૩

‘પ્રણવાડનાહતોદ્ભૂત’— એ જે શ્લોક, તમે જણાવ્યું તે પ્રમાણે ‘તત્ત્વાર્થદીપક’માંથી જ મળ્યા છે.

‘શ્રીસિદ્ધચક્રબૃહત્પૂજન’માં ‘ૐ ક્ષ્રી’ સ્ફુટાડનાહતમૂલમંત્ર’— એ શ્લોકથી સિદ્ધચક્ર-ચંત્રોદ્ધાર બતાવ્યાં છે, ત્યાં ‘અર્હ’ને જે અનાહુત કહેલ છે એટલે ‘ૐ અર્હ’ મંત્રમાં પણ અનાહુતના સ્થાને ‘અર્હ’ સમજાય છે. ત્રણ અક્ષરનો આ મંત્ર અનાહુતમાં પ્રવેશ કરવા માટે સરળમાં સરળ સાધન બની જાય છે - એમ અનુભવથી સમજાય છે.

અ.

(૧૦૫)

તા. ૧૪-૧૨-૬૬

‘અનાહુતનું સ્વરૂપ’, લેખક ‘અભ્યાસી’-પૃષ્ઠ ૪૬ ઉપર ‘ૐ ક્ષ્રી’ અર્હ’ એ સિદ્ધચક્રનો મૂલમંત્ર છે - આ પ્રમાણે લખે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આ વાજબી નથી. સિદ્ધચક્રમાં અર્હ - બે રેફવાળો છે અને તેની વિશિષ્ટ પ્રક્રિયા ‘યોગશાસ્ત્ર : અષ્ટમ-પ્રકાશ’માં શ્લોક ૬ થી ૧૭ મા

નહીં પણ શ્લોક ૧૮ થી ૨૮ માં આપી છે અને તેમાં કેવળ અનાહત નથી પણ અનાહત, પ્રાણચાર અને લક્ષ્યમાંથી અલક્ષ્યમાં જવાનું ધ્યાન છે.

અ.

(૧૦૬)

તા. ૨૨/૨૫-૨-૬૬

‘સંગીતોપનિષદ્ સારોદ્ધાર’-આ ગ્રંથ હુમણાં ગાયકવાડ એ.રિચ્ચેન્ટલ સિરિઝમાં છપાયો છે અને પ્રકાશિત થયો છે. તેના કર્તા જૈન વાચનાચાર્ય શ્રી સુધાકલશ નામે હર્ષપુરીય ગચ્છના આચાર્ય છે. ગ્રંથ તેમના પોતાના ‘સંગીતોપનિષદ્’ નામના બૃહદ્ગ્રન્થના સારરૂપે છે. મૂળ ગ્રંથ મળતો નથી પણ આ મુનિ શ્રીપુણ્યવિજયજીને પ્રાપ્ત થયો તે સાર ડૉ. સાંડેસરાને આપી છપાવ્યો છે. ગ્રંથ સંગીત વિષે પ્રકાંડ વિદ્વતાપૂર્ણ માહિતી આપે છે પણ તેમાં ‘નાદ’નું પ્રથમ-પ્રકરણ છે, જેના ૩૦ શ્લોક છે. પિતાના શુક્રથી અને માતાના શોષિતથી ગર્ભનેા સંભવ થાય છે. તેમ શિવરૂપ પિતા અને શક્તિરૂપ માતાના સમાગમથી જે પંચભૂતમય પિંડ થાય છે તે ‘નાદ’ છે; તે પંચવિધ છે:- (૧) અતિસૂક્ષ્મ, (૨) સૂક્ષ્મ, (૩) પુષ્ટ, (૪) અપુષ્ટ અને (૫) કૃત્રિમ.

શબ્દના પાંચ પ્રકાર છે:- (૧) આહત, (૨) અનાહત, (૩) દંડાહત, (૪) કરાહત અને (૫) અવઘાતજ.

આ પ્રમાણે થોડોક ભાગ પણ ‘નાદ’ સમજવા માટે બહુ ઉપયોગી છે. તેમાં પૃષ્ઠ-૪ ની પાદનોંધમાં આઠ શ્લોક આપ્યા છે તે ‘નાદ’ની-ઉત્પત્તિ માટે બહુ ઉપયોગી છે.

તેવા જ શ્લોકરૂપે દુહાઓ ‘ગોરક્ષ - યોગ - મંજરી’ નામની પુસ્તિકામાં મળે છે; તેમાં પૃષ્ઠ-૪૧ પર કહ્યું છે કે:-

“તવ અપાન વાયુ આપૈ થિર રહૈ,
મૂલબન્ધ કોઈ યોગી લહૈ ॥

પ્રાણ અપાન નાદ બિન્દુ હોઈ,
મૂલબન્ધ એકતા હોઈ ॥

તવ હી યોગી સિદ્ધિ કો પાવૈ,
ઈચ્છા ધરૈ સોહી બાન આવૈ ॥

અપાન પ્રાણુ જવ એકૈ હોઈ,
 બા ઘટ મલમૂત્ર નહિ કોઈ ॥
 ખુદા હોય જવાન સમાન,
 બે અન્ધ રાખે વાયુ અપાન ॥
 અપાન વાયુ ઊર્ધ્વ કૌ આવૈ,
 અગ્નિ મંડલમૈ જય સમાવૈ ॥
 અગ્નિ શિખા જવ દીરઘ હોઈ,
 તવ હી અનહુદ પરગટ હોઈ ॥
 શબ્દ અનહુદ ધ્વનિ હૈ તહાં હી,
 દીપક બલૈ અખંડિત જહાં હી ॥
 જામૈ મન પતંગ લય પાવૈ,
 શંભુ પરમપદ ચહ કહાવૈ ॥”

આવું ઘણું સાહિત્ય છૂટું છવાયું છે તે વાંચીને ‘અનાહુતનાદ’ વિષે બે નિબંધ લખાય તો તે વસ્તુનો પ્રકાશ પાડે.

ભ.

(૧૦૭)

શિવગંજ.

તા. ૧૭-૫-૬૯

‘શક્તિસંચાર’ અને ‘સ્પર્શદીક્ષા’-એ હકીકત હોવા છતાં તે માટે Opening with complete faith to transmission is a difficult task for the adults. બાળકના જેવી નિ:શંક શ્રદ્ધા, જે બાલ્યાવસ્થા વટાવી ગયા હોય તેમાં કેવી રીતે પ્રકટી શકે? વળી પોતાની બાલ બીજી વ્યક્તિને સોંપવી તેના કરતાં પોતાની અંદર રહેલ ‘અનાહુત’ અને ‘અવ્યક્ત’ ને સોંપવી અને તે Surrender માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું શું ખોટું? સાધનાની તે દિશા બિનબેખમી અને થોડા વિલંબે પણ અવશ્ય સ્વાધીનપણે કૃણ આપનારી સમજાય છે. મંત્રરાજ, અનાહુત અને અવ્યક્ત એ ત્રણનો ‘અષ્ટમ-પ્રકાશ’ની ટીકામાં ‘અર્હ’ના ધ્યાનની પ્રક્રિયા વખતે ઉદ્દેશ્ય મળે છે. જાપ જ્યારે ભાષ્ય, ઉપાંશુ અને માનસની ભૂમિકા વટાવીને અજપામાં જાય છે ત્યારે ‘અનાહુત’ અને તેના

ફળરૂપે 'અવ્યક્ત'ની અનુભૂતિ કરાવે છે. આ પ્રક્રિયા રાજમાર્ગ લાગે છે. શક્તિપાતાદિ વ્યક્તિવિશેષ માટે ઉપકારી હશે. જપસાધના પ્રત્યેક અધિકારી માટે આત્મતત્ત્વ સુધી ક્રમશઃ પહોંચવા માટે સહીસલામત રાજમાર્ગ સમગ્ર છે.

અ.

(૧૦૮)

તા. ૧૭-૫-૭૩

'અનાહત'—આ શબ્દ બહુ વિચારણા માંગે છે. જેમ 'યોગમીમાંસા'માં વાયુ શબ્દનો પ્રયોગ જ્યાં જ્યાં થતો હતો, તે તપાસીને તેના ઘણા અર્થો કરી બતાવ્યા તેમ આ 'અનાહત'નું પણ છે. મને યાદ છે ત્યાં સુધી આર્થર એવેલોને તેના 'શક્તિ અને શાક્ત'માં અગર 'સર્પન્ત-પાવર'માં આને અમુક અંશે ચર્ચા છે. પરંતુ આપણે વિશેષ ચર્ચા દાખલા-દલીલ સાથે રજૂ કરીએ તો તેને કાંઈક ન્યાય આપ્યો કહેવાય.

જૈન-વાહમયમાં 'અનાહત' શબ્દનો પ્રયોગ પ્રથમ દિગંબરોએ કર્યો છે. તેવી રીતે પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજી તેમના 'નિબંધ-નિચય' ગ્રંથમાં લખે છે એટલે દિગંબરોનું સાહિત્ય પહેલાં તપાસવું જોઈએ.

'નિબંધ—નિચય' પૃષ્ઠ ૫૪ માં તેઓશ્રી જણાવે છે કે દિગંબર ભટ્ટારક શ્રી દેવસેનસૂરિએ 'ભાવસંગ્રહ' નામના ગ્રંથમાં લગભગ ૪૦ ગાથાઓમાં સિદ્ધચક્રના ચંત્રની તથા તેના પૂજનની ચર્ચા કરી છે. આ ગ્રંથ હજી મને હાથ લાગ્યો નથી.

'અમૃતાશીતિ'—આ તથા 'અનાહત-શબ્દ-શાસ્ત્ર' મારી પાસે છે તે તથા 'દિગંબરોનું અમૃતાશીતિ' વગેરે પદો તપાસીએ ત્યારે આ શબ્દ પૂર્ણ રીતે સમગ્ર.

ભ.

(૧૦૯)

તા. -

અનાહતનાદ*

[*આ ત્રણાણ સ્વતંત્ર લાગે છે. એક કાગળ પર નોંધ કરેલી તેમાંથી નકલ કરી છે. કોઈ પુસ્તકમાંથી મળી આવેલા મુદ્દાઓરૂપે આ લખાણ હોવાનો

સંભવ છે. ક્યાંથી લીધું છે?—તે મૂળ કાગળમાં લખ્યું કે નોધ્યું નથી. તેના પર તારીખ પણ નથી છતાં પણ ‘અનાહત’ માટે ઉપયોગી માહિતી હોવાને કારણે તે અહીં સંકલિત કરેલ છે.]

સર્વ પ્રાણીઓમાં જીવનરૂપે જે પરિસ્કુરણા થાય છે તે ‘નાદ’ છે.

‘નાદ’ના પર્યાયવાચક શબ્દો પ્રાણ, જીવ અને ઘોષ છે. કાંસાનો ઘંટ વગાડવાથી પાછળથી રણકાર ચાલુ રહે છે તે ‘નાદ’ છે.

‘ભાવથી નાદ’ શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થતો—વાર્જિત્રના અવાજ જેવો છે અને તે સ્વયં સંભળાય છે.

‘પરમાર્થથી નાદ’ શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થતાં જુદાં જુદાં વાર્જિત્રના અવાજો જેવો છે અને તે સ્વયં સંભળાય છે.

(કારણ) ‘નાદ’ અવ્યક્ત ધ્વનિરૂપે છે અને તે (કાર્ય) નાદરૂપે આઠ પ્રકારે દર્શાવાય છે; જેમ કે:—

(૧) ઘોષ, (૨) રાવ, (૩) સ્વન, (૪) શબ્દ, (૫) સ્ફોટ, (૬) ધ્વનિ, (૭) ઝંકાર અને (૮) ધ્વંકાર.

(કારણ) ‘નાદ’ સર્વ શબ્દની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ વર્ણ છે અને તે શબ્દપ્રદાનસ્વરૂપ છે. ‘નાદ’ હંસરૂપ છે એટલે કે પ્રાણના આન્તર્જલ્પરૂપ છે.

‘નાદ’ ક્રિયાશક્તિ-પ્રધાન છે અને તેનું કાર્ય અપાન-વાયુ દ્વારા તથા ઇંડાનાડી દ્વારા થાય છે.

‘નાદ’—અનાહત-ધ્વનિરૂપ છે, તે ‘બ્રમરનાદ’ની જેમ શંખિની નાડીમાંથી ઊઠે છે.

શબ્દ ‘નાદાત્મક’ છે એટલે કે શબ્દનું ઉચ્ચારણ માત્ર ‘નાદ’ દ્વારા થાય છે. કંઠનું દ્વાર સાંકડું કરી ઉચ્ચારણ કરવાથી ‘નાદ’ની ઉત્પત્તિ થાય છે. ‘નાદ’ની જે અતિસૂક્ષ્મ ઉપરની અવસ્થા છે તે શૂન્યતુલ્ય હોવાથી ‘ગિંદુ’ કહેવાય છે.

મન અને ચિત્તનો ‘લય’ ‘નાદમાં’ થાય છે એટલે ‘લયયોગ’ ‘નાદપ્રધાન’ છે. ‘નાદ’ જેવો ‘લય’ નથી.

‘નાદ’નું ‘અનુસંધાન’ કરવાથી વાસના ક્ષીણ થાય છે અને કર્મના બંધનો તૂટે છે.

અ.

(૧૧૦)

તા. —

શંખિનીનો દેવ ચંદ્રમાં છે,

શંખિની નાડી ડાબા કાનની નીચેથી પસાર થાય છે.

શંખિની — ગાંધારી અને સરસ્વતી નાડીઓ વચ્ચેથી પસાર થાય છે.

શંખિની એ ચાંદ્રીકલા છે અને અમૃત વર્ષાવે છે.

શંખિની કુંઠકૂપમાંથી પસાર થઈ કાન નીચેથી બળ્ય છે.

શંખિની મૂલાધારથી નીકળી ગાંધારી અને સરસ્વતી નાડીઓ વચ્ચેથી સુષુમ્ણાની બાજુમાં પસાર થઈ, કુંઠકૂપમાંથી પસાર થઈ, ડાબા કાનની ઓટ નીચેથી થઈ ઉપર બળ્ય છે. તે ચાંદ્રીકલા છે અને અમૃત વર્ષાવે છે. અત્રસારને મસ્તિષ્કમાં પહોંચાડે છે.

કण्ठकूपोद्भवा नाडी शङ्खिनी आख्या तु अधोमुखी, P. 444

शङ्खिनी चैव गान्धारी तदनन्तरयोः स्थिते

(સુષુમ્ણા અને સરસ્વતી વચ્ચે શંખિની તથા ગાંધારી છે.)

गांधारी અને સરસ્વતી વચ્ચે. .... P. 506

आसव्यकर्णान्तमूर्ध्वगा शंखिनी भवति P. 526

‘નાદાનુસંધાન’ — ઇતરો આને ‘માનસ-યજ્ઞ’ કહે છે.

(પાશુપતપ્રહોપનિષત્). Y. U. P. 230

हंसः— सोऽहम् — આ પ્રકારે વારંવાર જલ્પન કરવાનું જે ભાવનાનું સાધન તે ‘નાદાનુસંધાન’ કહેવાય છે અને તે જ ‘માનસ-યજ્ઞ’ છે.

श्विन्दु = मन.   नाद = बुद्धि.

કુંડલિનીમાંથી ‘નાદ’ ઉત્પન્ન થાય છે.

વૈષ્ણરીરૂપે ‘નાદ’ને ‘સ્વર’ કહેવામાં આવે છે.

(યોગશિષ્યોપનિષત્). P. 432

‘યોગ’ ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવવું હોય તેણે ‘નાદાનુસંધાન’ કરવું જોઈએ. .... P. 484

*

*

*

પ્રહ્લરંધ્રમધિ આસન પુરી ખાવું,
અનહુદતાન બળસી ॥ માહુરો ૦ ॥ ૨ ॥

('આનંદધન પદસંગ્રહ' ; પદ- ૬).

* * *

ઉપજી ધુનિ અજપાકી અનહુદ,
જીત નગારે વારી;

ઝડી સદા આનંદધન ખરખત,
બિન મોરે એક તારી ॥ અબધૂં ॥ ૫ ॥

('આનંદધન પદસંગ્રહ' ; પદ - ૨૦).

* * *

નાદપ્રલ્હની ઉપાસના (શિવપુરાણ)

બધા સૂઈ જાય ત્યારે રાત્રે બત્તી ઠારીને આસનસ્થ થવું. તર્જની આંગળીથી બન્ને કાન ઘડીભર દબાવીને બંધ રાખવા. એ અવસ્થામાં અગ્નિ પ્રેરિત શબ્દ સંભળાવા લાગે છે. એથી સંધ્યા પછી ખાધેલું અન્ન તરત પચી જાય છે. બધા રોગો અને જ્વર જગેરે ઉપદ્રવો જલદી નાશ પામે છે. પ્રતિદિન બે ઘડી સુષી આમ કરવાથી કાળ તથા મૃત્યુ પર વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. ડાહ્યા માણસે નિરંતર એનું અનુસંધાન રાખવું.

[૧૨]

નાડી - શુદ્ધિ

અ.

(૧૧૧)

તા. ૧૨-૧૦-૬૬

‘રાજયોગ’-‘જ્ઞાનયોગ’ની સાધના માટે અનેક માર્ગો નિર્દેષ્ટ કરાયા છે. તે પૈકી એક માર્ગ ‘નાડી-શુદ્ધિ’નો છે. આ માર્ગે યથાવિધિ પ્રયાણ કરવાથી સાધક દેહનું આરોગ્ય જાળવી શકે છે અને ધારણા પ્રમાણે સિદ્ધિઓ સહેલાઈથી હાંસલ કરી શકે છે.

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે - તેમના ‘યોગશાસ્ત્ર’ના પંચમ-પ્રકાશમાં ‘નાડી-શોધન’ કરવાની રીત ચાર શ્લોક (૨૫૬ થી ૨૫૯) દ્વારા દર્શાવી છે. આ પ્રકારે વિશુદ્ધિ કરવાથી વિરલ પુરુષો લાભ-અલાભ, સુખ-દુઃખ, જીવિત-મરણ આદિ જાણી શકે છે. આ પ્રક્રિયા વડે વાયુથી પેદા થતું સર્વ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પરંતુ આપણા ઉદ્દેશ માટે તેનાથી જુદા પ્રકારની ‘નાડી-શુદ્ધિ’ વિચારવાની છે.

પટક્રિયા વિના અને કેવળ પ્રાણાયામના વિધિસર પ્રયોગથી ‘નાડી-શુદ્ધિ’ થાય છે - તેમ ઇતરોમાં કેવળ ‘વશિષ્ઠ-સંહિતા’ના ‘યોગકાંડ’માં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

(‘યોગમીમાંસા’; વર્ષ-૮, અંક-૧, પૃષ્ઠ-૧, પ્રસ્તાવના).

તદુપરાંત ‘વશિષ્ઠ-સંહિતા’ના ‘યોગકાંડ’ના બીજા અધ્યાયના શ્લોક: ૬૮-૬૯ થી સખીજ - પ્રણાયામનો નિર્દેશ થયો છે.

(‘યોગમીમાંસા’; વર્ષ-૮, અંક-૩, પૃષ્ઠ-૩૩૬).

આરોગ્ય માટે ‘નાડી-શુદ્ધિ’ની પ્રક્રિયા સખીજ જ હોવી જોઈએ-તેવું કાંઈ નથી. તે નિર્બીજ હોઈ શકે છે. આવી એક પ્રક્રિયા ‘મલશોધક અથવા લોભવિલોભ પ્રાણાયામ’ના શીર્ષક નીચે ‘વિશ્વવંદ્ય કિરણાવલિ’ના ત્રીજા ભાગના આઠમા પ્રકરણમાં પૃષ્ઠ ૪૦૫ થી ૪૧૧ સુધીમાં આપી છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

“નાડીઓની શુદ્ધિ કરવા અર્થે જે ‘મલરોધક અથવા લોમવિલોમ પ્રાણુયામ’ને પ્રોધે છે; તે વિષે વર્ણન કરીશું,

આ પ્રક્રિયા નૃસિંહાચાર્યના ‘સિદ્ધાંત-સિંધુ’ ગ્રંથમાંથી લેવામાં આવી છે:-

પન્નાસનપૂર્વક ઝેસવું.

- (૧) જમણા હાથના અંગૂઠાથી જમણું નસકોરું દાખવું. ડાબા નસકોરામાંથી વાયુને ફેફસાં પૂરેપૂરાં ખાલી થાય ત્યાંસુધી ધીરે ધીરે બહાર કાઢવો. પછી ડાબાં નસકોરાંથી વાયુ ભરવો. અનામિકા અને કનિષ્ઠકાથી તે નસકોરું બંધ કરવું.
- (૨) જમણાં નસકોરા પરથી અંગૂઠા ઉઠાવી લઈને તે છિદ્રદ્વારા વાયુને ધીરે ધીરે બહાર કાઢવો. વાયુ લેતી વખતે સમય લાગે તેના કરતાં બહાર કાઢવામાં સમય બમણો લેવો.
- (૩) પુનઃ જમણાં નસકોરાથી તે જ પ્રમાણે વાયુને પૂરવો.
- (૪) ડાબા છિદ્ર ઉપરથી અનામિકા અને કનિષ્ઠકા ઉઠાવી લઈને તે વાયુને બહાર કાઢવો પછી ડાબાથી પૂરવો અને જમણાથી કાઢવો તથા પુનઃ જમણાથી પૂરવો અને ડાબાથી કાઢવો.

આ પ્રમાણે ચાર પદકથી એક ‘લોમવિલોમ શ્વાસોચ્છ્વાસ’ની પ્રક્રિયા થાય. આવી રીતે અટક્યા વગર ધીરે ધીરે પણ વારાફરતી વ્યવસ્થિત રીતે પુનઃ પુનઃ ‘લોમવિલોમ’ - ‘પૂરક-રેચક’ દશ વખત કરીને અટકવું. થોડો આરામ લેવો.

આવા પાંચ દશક સુધી એકાંતરા વધારીને પહોંચવું. આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે દિવસમાં ત્રણ વખત કરવાથી અનેક રોગો નાબુદ થાય છે અને સંપૂર્ણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.”

ઉપર્યુક્ત પ્રક્રિયા સખીજ અને કુંભકવાળી પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તેમાં જરૂર પૂરતો ફેરફાર કરીને અહીં ઉપર સાર આપવામાં આવ્યો છે.

આવા ફેરફાર કરવાનો તે ગ્રંથમાં એક સ્થળે નિર્દેશ છે. પરંતુ કુંભક સહિત ‘લોમવિલોમ’ - ‘પૂરક-રેચક’થી શરીરની અત્યંત શુદ્ધિ થાય છે એટલું જ નહિ પણ આરોગ્યનું ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષણ થાય છે.

પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રીય ભાષામાં કહીએ: જમણા છિદ્ર દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવતા વાયુથી કરોડરજ્જુની જમણી બાજુએ સખળ-વિદ્યુતનો પ્રવાહ (Positive Electric Current) ચાલે છે અને ડાબા છિદ્ર દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવતાં વાયુથી કરોડરજ્જુની ડાબી બાજુએ નિર્બળ-વિદ્યુતનો પ્રવાહ (Negative Electric Current) વહે છે.

‘રસશાસ્ત્ર’ની પરિભાષામાં કહીએ તો જમણા છિદ્ર દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવતાં વાયુમાંથી ‘પુરુષતત્ત્વ’નો શરીરમાં અધિક સંચય થાય છે અને ડાબા છિદ્ર દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવતા વાયુથી ‘સ્ત્રીતત્ત્વ’નો અધિક સંચય થાય છે.

‘સૂર્યતત્ત્વ’ અને ‘ચંદ્રતત્ત્વ’ અથવા ‘સખળ-વિદ્યુત-પ્રવાહ’ અને ‘નિર્બળ-વિદ્યુત-પ્રવાહ’ અથવા ‘પુરુષતત્ત્વ’ અને ‘સ્ત્રીતત્ત્વ’નો શરીરમાં જે પ્રમાણમાં સંચય થાય છે તે પ્રમાણમાં શરીરમાં આરોગ્યનો આધાર હોય છે. ‘સૂર્યતત્ત્વ’ જેમને અધિક હોય છે અને ‘ચંદ્રતત્ત્વ’ ઓછું હોય છે તેમને ઉષ્ણતાના વિવિધ વ્યાધિઓ થાય છે અને ‘ચંદ્રતત્ત્વ’ જેમને અધિક હોય છે અને ‘સૂર્યતત્ત્વ’ ઓછું હોય છે તેમને શૈત્યના વિવિધ વ્યાધિઓ હોય છે. બન્ને તત્ત્વો શરીરમાં જ્યારે સમાનપણે વ્યાપી રહેલાં હોય છે ત્યારે મનુષ્ય ઉત્તમ આરોગ્યનો અનુભવ કરે છે.

આ પ્રમાણે કુદરતી જ યોગ્ય સમયે સૂર્ય-ચંદ્ર તત્ત્વોના ફેરફાર થયા કરે છે. પરંતુ રોગીને નિયમિત સમયે નાડીઓ અહલાતી નથી. તેથી ‘લોભવિલોભ’ પ્રક્રિયા તેઓ માટે ઇષ્ટ છે.

“લાંબા શ્વાસના અમત્કારિક પરિણામો”-આ શીર્ષક નીચે ‘અખંડ-આનંદ’ના ૩૧ જુલાઈ, ૧૯૬૮ ના અંકમાં પૃષ્ઠ ૧૬૬-૧૬૭ ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે શ્રી ચીમનલાલ બાપાલાલ પરીખે ‘લોભવિલોભ’ પ્રક્રિયા કર્યા વિના કેવળ લાંબા શ્વાસથી અનેક દવાઓથી નહીં સુધરેલું આરોગ્ય સુધાર્યું હતું અને અપરંપાર લાભ ઉઠાવ્યા હતા.

[૧૩]

સાહ્લાદ દેવતા—કુંડલિની

અ.

(૧૧૨)

તા. ૧૦-૯-૬૮

શ્રીસિંહુતિલકસૂરિણ 'લઘુનમસ્કાર-ચક્ર'માં મંગલાચરણના પ્રથમ-શ્લોકમાં તથા અન્ય સ્થળે પણ 'સાહ્લાદ દેવતા'-શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે. તેઓ પોતાની ઘણી ખરી કૃતિઓના અંતે 'સાહ્લાદ-દેવતા'ની કૃપાનો ઉલ્લેખ કરે છે:-

સંયતગુણત્રયોદશ(૧૩૨૭)વર્ષે દિપાલિકાપર્વસદ્દિવસે ।

સાહ્લાદદેવતોજ્જ્વલમનસા પૂર્તિ મયેદમાનીતમ્ ॥

('મંત્રરાજરહસ્ય' ; શ્લોક-૬૨૫).

અર્થ:- સંવત્ ૧૩૨૭ ની દિપાવલીના શુભ દિવસે 'સાહ્લાદ દેવતા' દ્વારા ઉજ્જ્વલ થયેલા મનથી મારા વડે આ ('મંત્રરાજરહસ્ય') પૂર્ણ કરાયું.

નત્વા વિબુધચન્દ્રાચર્યં યશોદેવં મુનિં ગુરુમ્ ।

વક્ષ્યે લઘુનમસ્કારચક્રં સાહ્લાદદેવતા ॥

('લઘુનમસ્કાર-ચક્ર' ; શ્લોક-૧).

અર્થ:- ગણધરો અને દેવેન્દ્રોને પણ પૂજ્ય એવા શ્રીતીર્થ કર પરમાત્માને, શ્રીવિબુધચંદ્ર(આચાર્ય)ને તથા પૂજ્ય એવા ગુરુ શ્રી યશોદેવ મુનિને નમસ્કાર કરીને પ્રસન્ન છે દેવતા જેના પર એવો હું (દેવતાની પ્રસન્નતાથી) 'લઘુનમસ્કાર-ચક્ર' કહું છું.

સાહ્લાદદેવતાવન્દ્ય-ક્રમં નત્વા જિનં ગુરુમ્ ।

દૃષ્ટકુણ્ડલિનીદેવી-પ્રસાદપ્રીણિતાન્તરઃ ॥ ૧ ॥

શ્રીવિબુધચન્દ્રગણમૃ-ચિલ્લિગ્યશ્રીસિંહુતિલકસૂરિરિમામ્ ।

ગણિતતિલકસ્ય વૃત્તિ, વિરચયતિ પરાત્મબોધાય ॥ ૨ ॥

(યુગમમ)

('ગણિતતિલક'ની વૃત્તિનું મંગલાચરણ).

અર્થ:- ‘સાહુલાદ દેવતા’ વડે વંદ્ય-ચરણવાળા શ્રી જિનેશ્વર ભગવંત અને ગુરુને નમસ્કાર કરીને, જેણે કુંડલિની દેવીની કૃપા અનુભવી છે એવા અને તેથી પ્રસન્ન થયેલું છે અંત:કરણ જેનું એવા-શ્રી વિબુધચંદ્ર આચાર્યના શિષ્ય શ્રી સિંહુતિલકસૂરિ-સ્વ-પરના યોગને માટે આ ‘ગણિતતિલકની વૃત્તિ’ રચે છે.

શ્રીવિબુધચંદ્રગણમૃચ્છિષ્ય: શ્રીસિંહુતિલકસૂરિરિમમ્ ।

સાહુલાદદેવતોજ્જ્વલવિશદમના લિખિતવાન્કલ્પમ્ ॥

(‘શ્રીવર્ધમાનવિદ્યાકલ્પ’; શ્લોક-૯૪).

અર્થ:- શ્રીવિબુધચંદ્ર આચાર્યના શિષ્ય શ્રીસિંહુતિલકસૂરિએ આ ‘વર્ધમાનવિદ્યાકલ્પ’ વિશદમનવાળા પ્રસન્ન થયેલા (ઉજ્જ્વલ) ‘સાહુલાદ-દેવતા’ની ભક્તિથી લખ્યે છે.

માત્રા-મેળના કે અન્ય કોઈ કારણે જ્યાં ‘સાહુલાદ દેવતા’નો પ્રયોગ શ્રીસિંહુતિલકસૂરિ નથી કરતા ત્યાં ‘જિનમક્ત્યા’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે; તે નીચે પ્રમાણે:-

શ્રીવીરજિનં નત્વા યશોદેવં ગુરું વિબુધચંદ્રમ્ ।

શ્રીવર્ધમાનવિદ્યાકલ્પં વક્ષ્યામિ જિનમક્ત્યા ॥

(‘શ્રીવર્ધમાનવિદ્યાકલ્પ’; શ્લોક-૧).

અર્થ:- પરમાત્મા-મહાવીરદેવને, શ્રીવિબુધચંદ્ર(આચાર્ય)ને તથા પૂજ્ય એવા યશોદેવ ગુરુને નમસ્કાર કરીને હું જિનેશ્વરદેવની ભક્તિથી ‘શ્રીવર્ધમાનવિદ્યાકલ્પ’ કહું છું.

જેસલમેર જૈન ભાંડાગારીય અંથના Shri C. D. Dalal ના સૂચિ-પત્રમાં, તે પૃષ્ઠ ૬૬ પર આ વિષે જણાવે છે કે:-

“અસ્ય દેવતા પ્રસન્નાઽઽસીદિત્યેત્કૃતગ્રન્થપ્રાન્તાદ્ ધ્વન્યતે ।”

અર્થ:- ‘દેવતા એને પ્રસન્ન હતા’ એ વાત એમણે રચેલા અંથના અંત ભાગથી કૃલિત થાય છે.

આવી ટીકા શ્રી દલાલે ‘મંત્રરાજરહસ્ય’ના શ્લોક ૬૨૫ વિષે કરી છે.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે શ્રી દલાલ આ વસ્તુ સમજી શક્યા નથી. આવી જ ટીકા શ્રી હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા ‘ગણિતતિલક’ અંથની પ્રસ્તાવનાના પૃષ્ઠ ૬૪ ઉપર કરે છે:-

“ At the outlet of his commentary on ‘ ગણિતતિલક ’ he (એટલે શ્રીસિદ્ધતિલકસૂરિ) has mentioned ‘ કુણ્ડલિની દેવી’ another દેવતા probably named as “સાહુલાદ”.

ત્યારે ‘સાહુલાદ દેવતા’ શું છે ?

“ ધ્યાન ઔર મનોબલ ” નામના ગ્રંથમાં ડૉ. ઇન્દ્રચન્દ્ર શાસ્ત્રીએ પૃષ્ઠ ૪૧૫ ઉપર ભક્તિયોગના પ્રકરણમાં ‘ હ્રાદિની શક્તિ ’ દર્શાવી છે તે ‘ સાહુલાદ દેવતા ’ હોવા સંભવ છે.

ભાવ-ભક્તિ જે પ્રયત્ન સાધ્ય નથી, તેમાં પરમાત્મભાવનું સ્કુરણ થવાથી ‘ હ્રાદિની શક્તિ ’ રૂપે જે અભિવ્યક્તિ થાય છે તે ‘ સાહુલાદ - દેવતા ’ હોવા સંભવ છે. ‘ હ્રાદિની શક્તિ ’-એ ઉત્કૃષ્ટ ભાવ-ભક્તિનું પરિણામ અથવા તેની વૃત્તિવિશેષ છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપે ભગવાનની ઉપાસના એ શાંતભાવ છે. તે શાંતભાવ જ્યારે મધુરભાવમાં પરિણમે અને પછી સામંજસ્ય કે સાધારણી-કરણવડે સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરીને મહાભાવ(સમાધિ)માં તેની ચરમ પરિણતિ થાય ત્યારે તે ‘ હ્રાદિની શક્તિ ’ કે ‘ સાહુલાદ-દેવતા ’ થાય તેમ મારું માનવું છે.

વાસત્ય-ભક્તિના પરિપાકથી સાધક ઈશ્વર સાથે સાયુજ્ય ચાહે છે. માધુર્ય-ભક્તિવાળો પણ તેમાં જ લીન થવાનું ચાહે છે.

* * *

પરમાત્મભાવ = “ સોડહં ”- ભાવ.

“ અહો ! અહો ! હું મુજને નમું. ”

‘ લઘુશાન્તિ ’ માં શ્રીમાનદેવસૂરિ ‘ ભાવયતિ વા યથાયોગમ્ ’-આ શબ્દો વાપરીને ‘ શાન્તિપદ ’ ના માર્ગનો નિદેશ કરે છે. તે પણ માધુર્યભાવની ઉચ્ચ કોટિની ચરમ પરિણતિમાં લીન થવાનું કહે છે-‘ યથાયોગમ્ ’ એ અન્તરાત્માનું પરમાત્મા સાથે સાયુજ્ય છે.

* * *

વાસ્તવિક ભક્ત તે છે કે જે ભાવની સંચારી અવસ્થામાં પહોંચી શકે છે. ‘ ગણિતતિલક ’ ની ટીકાના મંગલાચરણના શ્લોકમાં જે ‘ બિનભક્તિ ’ દર્શાવી છે તેનો ઉચ્ચતમ સંચારીભાવ તે ‘ સાહુલાદ દેવતા ’ છે. તે ‘ સાહુલાદ દેવતા ’ મનને ઉજ્જવલ અને વિશદ રાખે છે. જેણે ‘ કુંડલિની-દેવી ’ અથવા ‘ શક્તિનો પ્રસાદ ’ જોયો જાણ્યો છે તે પણ દેવ અને

ગુરુના ક્રમ - યુગલને 'સાહુલાદ દેવતા'થી વંધ છે - તેમ સ્વીકારે છે. આ ઉપરથી એ નિર્ણય થાય છે કે 'સાહુલાદ દેવતા' અને દેવી 'કુંડલિની દેવી' બન્ને જુદાં છે.

*

*

*

'ભાવ' અથવા 'ભક્તિ - સાધના'ની ચરમ - પરિણતિમાં એક બાજુ 'રસ'ની અભિવ્યક્તિ થાય છે અને બીજી બાજુ 'મહાભાવ'નો વિકાસ. 'રસ'ના વિશુદ્ધ અને પૂર્ણતમ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અથવા ઉપલબ્ધિ 'મહાભાવ'ના વિકાસ વિના થઈ શકતી નથી. 'શાંતરસ'ની 'માધુર્ય'માં પરિણતિ થયા વિના અથવા સ્વભાવ - સિદ્ધ 'મધુર-ભાવ' વિના 'મહાભાવ'નો માર્ગ પ્રાપ્ત થતો નથી.

'રસ' = શાંતરસ, 'મહાભાવ' = સમાધિ.

'મહાભાવ' અને 'રસ'ની વિશુદ્ધિ બન્નેના અનુભવમાં ફરક શો ?

નમસ્કારના પ્રથમ-પદની વિચારણામાં આ સઘળા વિચારો આવ્યા તે આપની પાસે રજૂ કરું છું; તેમાં કાંઈ ભૂલ હોય તો કૃપા કરીને સૂચવશો.

ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે - 'જિનવરોની ભક્તિ એ જ આગમનો સાર છે' - તે ભક્તિની ચરમ-પરિણતિ તે જ 'સાહુલાદ દેવતા' છે - તે બે બરાબર હોય તો આ વિષયની સમજૂતિ થઈ ગણાય.

અ.

(૧૧૩)

તા. -

તા. ૧૦-૬-૬૮ ના રોજ મેં આપને શ્રી સિંહુતિલકસૂરિ વિરચિત સ્તોત્રોમાંથી પાંચ દૃષ્ટાંત સાહુલાદ દેવતાનાં આખ્યાં હતાં અને તે ડૉ. ઈન્દ્રચન્દ્રની હુલાદિની શક્તિ બરાબર છે તેમ અનુમાને લખ્યું હતું. ડૉ. ઈન્દ્રચન્દ્રને આ બાબત કાગળ લખ્યો પણ જવાબ મળ્યો નહીં.

પરંતુ ઉપરના પુસ્તકમાં આધાર મળે છે અને હુલાદિની શક્તિ તે જ સાહુલાદ દેવતા હોય તો તેનો અર્થ કુંડલિની થાય છે - તેમ હવે ખાત્રીથી કહી શકું છું.

‘હુલાહ’- શબ્દનો વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ અર્થ::

હ્લાદ (ધાતુ) = આનંદ આપવો.

આ - ઉપસર્ગ લાગે, તેથી

આહુલાહ થાય.

હુલાહિની એટલે આનંદ આપનારી શક્તિ.

સાહુલાહ દેવતા:- સ = સહિત, આહુલાહ = પ્રસન્નતા.

પ્રસન્ન થયેલ દેવતા તે - ‘સાહુલાહ દેવતા’.

અ.

(૧૧૪)

તા. ૨૭-૩-૬૬ અને

તા. ૧-૪-૬૬

ભગવાન નિત્ય સન્નિવહાનંદ છે. સત્-ચિત્-આનંદરૂપમાં તેની સ્વરૂપા શક્તિનો વિલાસ થાય છે. આ સ્વરૂપા શક્તિ પણ ‘સંધિની’, ‘સંવિદ્’ અને ‘હુલાહિની’ના નામથી પ્રકાશિત છે. ભગવાનની આ સ્વરૂપા શક્તિ અમૂર્ત અને મૂર્ત એમ બન્ને રૂપમાં નિત્ય વિદ્યમાન હોય છે. અમૂર્ત અથવા ભાવરૂપમાં તો ભગવાનમાં સ્વરૂપે નિત્ય અન્તર્હિત છે અને મૂર્તરૂપમાં નિત્ય પૃથગ્ લીલાયમાન થાય છે. વસ્તુતઃ શક્તિ અને શક્તિમાનનો નિત્ય અલેહ હોય છે.

અ.

(૧૧૫)

તા. ૧૪-૬-૬૬

‘યોગશાસ્ત્ર અષ્ટમ-પ્રકાશ’માં પૃષ્ઠ ૨૦૮ ઉપર કુંડલિની શક્તિના ૧૪ નામે આખ્યાં છે- તે જુદાં જુદાં દર્શનોનાં છે; પણ તેમાં આરમ્ભો નંબર બ્રહ્માના ઉપાસકો તેને ‘શ્રદ્ધા’ કહે છે, તેવો છે. જો તે બરાબર હોય તો ‘બોધિ’ વિષે પણ મંતવ્ય બરાબર છે. અનાહુતનાહ તો કુંડલિનીનો પ્રકાર છે. આપશ્રીએ આ વસ્તુ વધાવી લીધી તે માટે આભાર. અનાહુતદેવતા વિચિંતન પછી અષ્ટમ-પ્રકાશના શ્લોક ૨૬માં તેને:-

ધ્યાયેદ્વાલાગ્રસન્નિભમ્ ।

વાળના અગ્રભાગ જેવું સૂક્ષ્મ - તેજસ્વી - તેનું ધ્યાન કરવું જોઈએ - લખ્યું છે - પછી તરત જ અવ્યક્તનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એટલે અનાહતનું સ્વરૂપ જે મૂલાધારથી શરૂ થાય છે તે બ્રહ્મરંધ્રમાં અવ્યક્ત રૂપે પૂરું થાય છે - તેથી બંને એક જ માર્ગમાં અને અનાહત ઉદ્દેશ અવ્યક્ત લખવામાં મને વાંધો જણાતો નથી. શાસ્ત્રકાર શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી તેમની ટીકામાં અનાહત અને અવ્યક્તનો નિર્દેશ કરતાં એમ જ જણાવે છે. પૃષ્ઠ ૧૭૩ ઉપર અમે જણાવ્યું છે કે અહીંના જ ઉચ્ચારણથી મૂલાધારમાંથી અવ્યક્ત ધ્વન્યાત્મક નાદ ઉત્પિત થાય છે.

અ.

(૧૧૬)

તા. ૬-૮-૬૬

તા. ૧-૮-૬૬ ના 'પ્રખુદ્ધ જીવન'માં પહેલો જ લેખ કુંડલિની યોગનો છે. તે વાંચી જશોજી. તેમાં પૃષ્ઠ ૭૨ ઉપર ડાબા હાથના કોલમની પંક્તિ ૧૪માં કુંડલિની ત્રણ રીતે બંધ ત કરી શકાય છે, તેમ લખ્યું છે તેમાં પહેલી રીતમાં પ્રાણાયામ ઉપરાંત અનન્ય-લક્ષિત આદિ યૌગિક ક્રિયાઓ દ્વારા જણાવ્યું છે એટલે કુંડલિની યોગના અનેક રસ્તા છે. ગુરુદ્વારા શક્તિ સંચાલન એ સૌથી સરલ રસ્તો છે. આછું સંચાલન સ્પર્શથી, વાણીથી, દૃષ્ટિથી અથવા વિચારબળથી કરાય છે. હું જામનગર હુતો ત્યારે ગુણવણી મહારાજે જે સંચાલન પુનાથી કર્યું તે વિચારબળથી.

આપણામાં જ્યારે આચાર્ય પદવીનું પ્રદાન થાય છે ત્યારે ગુરુ કર્ણુમાં મંત્ર કહે છે, તે વસ્તુતઃ વાણીથી સંચાલન છે તેથી શિષ્યમાં શક્તિનું અવતરણ થાય છે અને ગુરુ શક્તિહીન શવ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે રામકૃષ્ણ પરમહંસે શક્તિનું સંચાલન સ્વામી વિવેકાનંદમાં કર્યું હતું અને પોતાને શક્તિ જોઈતી નહોતી એટલે પાછળની જિંદગી શક્તિહીન તરીકે જ કાઢી; જ્યારે આપણા આચાર્યગુરુ શક્તિ - પ્રદત્ત શિષ્યને ગુરુ તરીકે પ્રણિપાત કરે છે અને જે દીવો પોતે જ પ્રગટવ્યો છે તેમાંથી પોતાની શક્તિનો દીવો પાછો પ્રગટાવે છે અને પોતે શક્તિ મેળવી લે છે. આ વસ્તુ તેમાં બહુ વિગતે સમજવી છે.

આ ઉપરથી આપ જોઈ શકશો કે આપણા આચાર્યો સૂરિમંત્રને કુંડલિની યોગ દ્વારા સાધતા હતા. પ્રતિષ્ઠા અંગેના બે શિલાલેખ - એક રાધનપુરને અને બીજો મારવાડનો-આ બંને મુદ્રિત થાય છે અને તેમાં પ્રથમ પંક્તિમાં જ દર્શાવ્યું છે કે કુંડલિની જાત્રા કરીને આ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે. પંદરમાં સૈકા પછી એવો એક પણ હસ્ત લિખિત ગ્રંથ નહિ મળે કે જેમાં પ્રથમ પંક્તિમાં 'ભલિ'ની સંજ્ઞા મૂકવામાં ન આવી હોય અને આ 'ભલિ' અથવા 'ભલી' કુંડલિની જ છે. પદ્માવતીના જે અનેક નામો છે તેમાં કુંડલિની પણ નામ છે. પદ્માવતીએ પોતે જ કુંડલિની રૂપે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવંતનો ઉપસર્ગ હુર્યો હતો. વસ્તુતઃ સર્પની સંજ્ઞા એ જ કુંડલિની સંજ્ઞા છે. કુંડલિની સહસ્રારમાં રમણ કરે તો ઉપસર્ગો સહન કરવાની અગાધ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. કાયોત્સર્ગ વસ્તુતઃ તે સ્વરૂપે જ છે પણ આપણે તે પ્રમાણે સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

નાડી અને પવનના સંયોગનું પરિજ્ઞાન એ તો કુંડલિની-યોગનું પ્રથમ પગથિયું છે - પણ કોઈ તે રસ્તે ન જઈ શકે તો બીજા અનેક માર્ગો છે. બ્રહ્માના ઉપાસકો કુંડલિનીને 'બ્રહ્મા'ના નામથી જ ઓળખે છે. પ્રાણને મનનો નાથ કહેવામાં આવે છે, પણ તે અંતિમ-દશા સમયે; બાકી સારા જીવનમાં પણ એ મનના દાસ તરીકે કાર્ય કરે છે અને મન ધારે ત્યાં પ્રાણનો સંચાર કરી શકે છે.

‘યોગવાશિષ્ઠ’માં લખ્યું છે કે:-

મનસઃ સ્પન્દનં પ્રાણઃ પ્રાણસ્ય સ્પન્દનં મનઃ ।

પતૌ વિહરતૌ નિત્યમન્યોન્યં રથસારથી ॥

“મનનું સ્પન્દન પ્રાણ છે અને પ્રાણનું સ્પન્દન મન છે. આ બંને - મન અને પ્રાણ - પરસ્પર રથસારથીભાવે સદા વિહરે છે.”

‘હૃદયોગ-પ્રદીપિકા’ની પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રમાણે ‘યોગવાશિષ્ઠ’ના શ્લોકનો ઉલ્લેખ છે. ‘યોગવાશિષ્ઠ’માં જોવાનું બાકી છે.

અ.

(૧૧૭)

તા. ૧-૧૨-૭૧

‘આંતર-પ્રાણ’ વિષે આપશ્રી અનુભવની વાત લખો છો, તે મારે માટે

નવો વિચાર છે. તે વિષે પ્રયાસ કરી જણાવીશ. આપનો અનુભવ શિરોવંધ છે, તો તે વિષે ચર્ચા શું હોઈ શકે ?

‘મહાપ્રાણ’નો અર્થ હું તો ‘કુંડલિની’ સમજું છું. ‘ધ્યાનવિચાર’માં તેને ‘કલા’ કહી છે અને ‘કલા’ને ખીબ જાગ્રત કરી શકે તે સાધારણ ‘ભાવકલા’ અને પોતે કરી શકે તે ‘પરમકલા’.

પરંતુ ‘મહાપ્રાણ’ના ધ્યાન માટે શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીને તેપાલમાં દશ વર્ષ લાગશે - તેવું લખાણ મળે છે; તો શું ‘કુંડલિની’ જાગ્રત કરવામાં કરવામાં આટલો સમય લાગે ? આ એક કોયડો છે.

‘મહાપ્રાણ’ શું છે ? તે સમજવા માટે ઘણો પ્રયાસ કર્યો પણ હજી કાંઈ આધારભૂત થાય તેવો ઉદ્દેશ્ય પ્રાપ્ત થયો નથી.

અ.

(૧૧૮)

તા. ૨૫-૧૨-૭૩

ધમ્મઘાતુ—

‘ધમ્મઘાતુ’નો વિશ્વકુંડલિની રૂપે ઉપયોગ થયો હોય તેવું જણાય છે. કુંડલિનીના ત્રણ સ્વરૂપ-વર્ણ કુંડલિની, દેહકુંડલિની અને વિશ્વકુંડલિની.

વિશ્વકુંડલિની રૂપે તે હ્રીં કાર છે. હ્રીં કારમાં ચોવીસેય તીર્થ કરો સ્થાપિત કરાયા છે એટલે કે તે ‘ત્રેલોક્ય ખીબ’ છે. આની શ્રોતાજનો ઉપર અસર થાય છે અને મિ. વ્યાસ તો કહે છે કે કાંઈ આખા દેહને સ્પર્શતું હોય તેવું જણાય અને તેનાથી રોગો નાશ થયાના દાખલા છે. ઝંકાર દેહકુંડલિની છે, હ્રીં કાર વિશ્વકુંડલિની છે અને અર્હંકાર વર્ણકુંડલિની છે. આ પ્રમાણે ‘ઝંકાર હ્રીં અર્હંકાર’નો મંત્રાક્ષર વ્યવસ્થિત થયો હોય તેમ જણાય છે.

‘ઋષિમંડલ’ની આરાધના એટલે ‘વિશ્વકુંડલિની’ની આરાધના છે અને તે રીતે ‘ધમ્મઘાતુ’ની આરાધના છે - તેમ હું માનું છું.

અ.

(૧૧૯)

તા. ૧૨/૧૬-૬-૧૯૭૪

“યોગી શબ્દ - અક્ષરમાં લીન થાય છે અને અંતે એ શબ્દ પરંબ્રહ્મ અર્થાત્ સનાતન આનંદના પરમધામને પ્રાપ્ત કરે છે.”

એ જ વસ્તુ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ 'પ્રતિમાશતક'માં કહે છે જેને સાર અમારા 'યોગશાસ્ત્ર અષ્ટમ-પ્રકાશ વિવરણ'ના પૃષ્ઠ ૧૯૪ ઉપર પંક્તિ ૩-૪ માં છે.

“તે પછી અનિર્વચનીય અને ચિન્મય એવી પરંબ્રહ્મ નામની જ્યોતિ સ્કુરે છે. તેની સ્કુરણાથી જ સર્વ ક્રિયાઓની સફળતા થાય છે.”

તેઓશ્રી 'જિનમહુત્વદ્વાત્રિંશિકા'ના ૩૨ માં શ્લોકમાં દર્શાવે છે:-

સારમેતન્મયા લબ્ધં, શ્રુતાબ્ધેરવગાહનાત્ ।

મક્તિર્ભાગવતી બીજં પરમાનન્દસંપદામ્ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:- સમગ્ર શ્રુતસાગરનું અવગાહન કરીને મેં આ સાર મેળવ્યો છે કે પ્રભુની ભક્તિ એ જ પરમાનંદ સંપત્તિનું ધીજ છે.

વિશેષમાં તેઓશ્રી 'અધ્યાત્મસાર સપ્તમ - પ્રબંધના' શ્લોક ૨૬ માં ત્રીજું અને ચોથું પાદ આ પ્રમાણે દર્શાવે છે:-

‘બ્રહ્મવિદાં વચસાઽપિ બ્રહ્મવિલાસાનનુભવામઃ ।’

એટલે કે બ્રહ્મરાની(આનંદધનજી)ના વચનથી પણ અમે બ્રહ્મના વિલાસને - ચિદાનંદને અનુભવીએ છીએ.

અવધૂત શ્રીઆનંદધનજી (પદ ૯૪ માં) ગાય છે કે:-

શ્યામ ! મને નિરાધાર કેમ મૂકી

કોઈ નહીં હું કોણશું જોલું ?

સહુ આલંબન ચૂકી (ટૂકી).....શ્યામ ! મને.....

આધ્યાત્મિક અર્થમાં લઈ એ તો અહીં સુમતિ ચેતનને વિનવતી હોય એવો અર્થ ઘટાવી શકાય; પરંતુ આ પદ માધુર્યરસનું કહેવાય.

આ સઘળા લખાણનું તાત્પર્ય એ છે કે મધુરભાવ વિના મહાભાવનો માર્ગ પ્રાપ્ત થતો નથી.

રાજયોગની સમાધિને 'નિર્વિકલ્પ'; હૃદયોગની સમાધિને 'મહાઓધ'; લયયોગની સમાધિને 'મહાલય' કહે છે; તેમ મંત્રયોગની સમાધિને 'મહાભાવ' કહે છે.

આ માર્ગ આ પ્રમાણે હોય તેમ લાગે છે:—
શાંતરસ—મધુરભાવ—મહાભાવ.

ઉપર્યુક્ત મહાભાવમાં જ જ્યોતિ, પરમાનંદ અને બ્રહ્મવિદ્યાસ સંભવ છે—તે જ સાહુલાદ દેવતા છે અને તે જ હુલાદિની શક્તિ છે. 'દેવતા' શબ્દ 'શક્તિ' અને 'જ્યોતિ' બન્ને દર્શાવે છે.

[૧૪]

વિસ્મય

અ.

(૧૨૦)

તા. ૧૨-૪-૬૮

‘વિસ્મય’ - આ વિષયમાં ‘શિવસૂત્રવાર્તિક’માંથી મેં શ્લોકો મોકલ્યા તેમાં તેની પીઠિકાનો દોઢ શ્લોક મોકલવાનો રહી ગયેલો એટલે ખારમા સૂત્રને શ્લોક ૬૨-૬૩-૬૪ અને ૬૫ થી સમજાવે છે. ૬૬મા શ્લોકનો અર્થો શ્લોક પણ આવી જાય છે અને ત્યારે ખારમું સૂત્ર પૂરું થાય છે.

જ્ઞાનરૂપી તત્ત્વના આરોહણમાં કોઈ વિશ્રાન્તિ ભૂમિકા છે કે નહીં ? તેના જવાબમાં ‘વિસ્મય’ને એક એવી ભૂમિકા રૂપે જણાવી છે, પછી તેની સુંદર વ્યાખ્યા આપે છે:-

વિસ્મયો યોગભૂમિકાઃ ॥ ૧૨ ॥

કિમસ્ય પરચિસત્ત્વારોહવિશ્રાન્તિસૂચિકાઃ ।

ભૂમિકાઃ સન્ત્યયં યાભિર્યાતિ સર્વોત્તરાં સ્થિતિમ્ ॥ ૬૨ ॥

इत्यन्तेवासिहृच्छंकाशान्त्यै सन्तीत्युदीर्यते ।

यथा सातिशयानन्दे कस्यचिद्विस्मयो भवेत् ॥ ૬૩ ॥

તથાસ્ય યોગિનો નિત્યં, તત્તદ્વેદ્યાવલોકને ।

निःसामान्यपरानन्दानुभूतिस्तिमितेन्द्रिये ॥ ૬૪ ॥

પરે સ્વાત્મન્યતૃપ્ત્યૈવ યદાશ્ચર્યં સ વિસ્મયઃ ।

स एव खलु योगस्य परतत्त्वैक्यरूपिणः ॥ ૬૫ ॥

ભૂમિકાસ્તત્ક્રમારોહપરવિશ્રાન્તિસૂચિકાઃ ॥ ૧૨ ॥

(‘શિવસૂત્રવાર્તિકમ્’; પૃષ્ઠ-૮).

ભાવાર્થ:- શું આની - શ્રેષ્ઠ એવા જ્ઞાનરૂપી તત્ત્વ પર જે આરોહણ તેની-વિશ્રાન્તિને સૂચવનારી ભૂમિકાઓ છે કે જેના દ્વારા આ (આત્મા) સર્વ શ્રેષ્ઠ સ્થિતિને પામે ?

આવા પ્રકારની શિષ્યના હૃદયની શંકાની શાંતિ માટે કહે છે કે-
'છે'. (અર્થાત્ યોગની ભૂમિકાઓ છે, તેમાં 'વિસ્મય' પણ યોગની
ભૂમિકા છે.)

જેમ અતિશય આનંદાયક વસ્તુમાં કોઈને 'વિસ્મય' થાય તેમ આ
યોગીને તે તે જ્ઞેય(વસ્તુ)ના અવલોકનમાં જે વિશેષ પ્રકારના શ્રેષ્ઠ
આનંદની અનુભૂતિ કે જે અનુભૂતિથી ઇન્દ્રિયો શાન્ત થઈ ગઈ છે, એવા
તે યોગીને શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના આત્મામાં તૃપ્તિ ન થાય તેવું, જે આશ્ચર્ય
પ્રગટે તે 'વિસ્મય' છે. તે 'વિસ્મય' જ પરતત્ત્વ સાથે એકત્વ
સ્વરૂપવાળા યોગની તે તે પગથિયાં પર ચઢવા માટે શ્રેષ્ઠ વિશ્રાન્તિને
સૂચવનારી ભૂમિકાઓ છે.

અ.

(૧૨૧)

તા. ૬-૧૧-૬૮

મયણા સુંદરીના ભાવોદ્ભાસની મેં જે હુકીકત લખી છે તે રાસની
નીચેની ઢાળ ઉપરથી:—

હુઓરે પૂબનો અનુપમ ભાવ,
આજરે સંધ્યાથે જગતાતનોભ. ૬
તદ્ગતચિત્ત સમય વિધાન,
ભાવની વૃદ્ધિ ભવભય અતિ ઘણોભ;
વિસ્મય પુલક પ્રમોદ પ્રધાન,
લક્ષણ એ છે અમૃતક્રિયા તણોભ. ૭
('શ્રીપાળરાબનો રાસ', ખંડ - ૪, ઢાળ-૧; પૃષ્ઠ-૨૦૬).

*

*

*

શ્રીહરિભદ્રસૂરિના 'ત્રીબ પંચાશક'ના નવમા શ્લોકમાં* નીચે
પ્રમાણે મળે છે:-

(૧) ક્રિયામાં સતત ઉપયોગ,

* લિંગા ણ તિણ માવો ણ તયતથાલોચણં ણ ગુણરાગો ।

ણો વિમ્હઓ ણ ભવમયમિય વચ્ચાસો ય દોણ્હંપિ ॥ ૧ ॥

- (૨) સ્તુતિનો ઉચ્ચાર કરતાં અર્થની વિચારણા,
 (૩) આરાધ્ય પ્રત્યે બહુમાન,
 (૪) વંદનની તક બદલ હૃદયમાં આનંદ અને
 (૫) ભવબ્રમણનો ભય.

આ પાંચેય લક્ષણો ‘અમૃત-ક્રિયા’નાં છે, તે રાસની ઉપરની ઢાળમાં મળે છે.

* * *

‘પંચાશક’માં ‘વિમ્હઓ’ એટલે ‘વિસ્મય’ છે અને રાસમાં ‘વિસ્મય’, ‘પુલક’ અને ‘પ્રમોદ’ – એમ ત્રણ છે. તે તે તે સંચારી ભાવો ક્યારે ક્યારે થાય તે શોધું છું.

* * *

‘મહાનિશીથ’માં ઉપધાન તપમાં ‘પ્રથમ-અધ્યયન’ કેવી રીતે ગ્રહણ કરવું-તેના વિવરણમાં નીચે પ્રમાણે છે:-

૧. પ્રકુલિલત શેભાવલી (પુલક),
૨. વિકસિત વદનકમલ (વિસ્મય),
૩. પ્રશાન્ત સૌમ્ય અને સ્થિર-દષ્ટિ,
૪. સંવેગથી ઉછળતા અચિન્ત્ય શુભ-પરિણામ વિશેષ અને
૫. ઉદલસિત આત્મવીર્ય અને વૃદ્ધિ પામતો પ્રમોદ.

卐

અ.

(૧૨૨)

તા. ૨-૫-૧૯૬૯

‘નમસ્કાર - મહામંત્ર’ના પ્રથમ-પદની અનુપ્રેક્ષા ચાલુ છે. હમણાં ‘શ્રીમહાનિશીથસૂત્ર’માં ‘વિનયોપધાનની વિધિ’ આપી છે-તે ઘટાવવાનો પ્રયાસ કરું છું. તે ઉપરથી એક વિસ્મય-પુલક-પ્રમોદ-પ્રધાન અમૃતક્રિયાની ૩૦ સોપાનની એક ‘સોપાનમાલિકા’ તૈયાર કરી છે - તે આપને આ સાથે મોકલું છું; તેમાં ભૂલ હોય તો કૃપા કરી જણાવશો.

આ ‘સોપાનમાલિકા’ના ‘વિસ્મય-યોગ’ની હકીકત શૈવપંથમાંથી લીધી છે અને ખીજી વિગતો રસ-શાસ્ત્રમાંથી છૂટક છૂટક લીધી છે.

* * *

પંચમંગલમહાશ્રુતસ્કંધને
ભણવા, ભણાવવા માટે
વિનયપૂર્વક ઉપાધાન તપ કરવાનો

વિધિ

(વસ્ત્રમય - પુલક - પ્રભોદ - પ્રધાન
અમૃતક્રિયાની

સોપાનમાલિકા

૧. સુપ્રશસ્ત અને સુંદર તિથિ, કરણ, મુહૂર્ત, નક્ષત્ર, યોગ, લગ્ન અને ચંદ્ર-બલ હોય ત્યારે,
- સુપ્રશસ્ત સમયે,
૨. જાતિ વગેરે મદ અને આશંકાથી રહિત થઈને,
- જાતિ, લાભ, કુલ, ઐશ્વર્ય, બલ, રૂપ, તપ અને શ્રુતજ્ઞાન-એ મદના અષ્ટકથી રહિત થવું એટલે કે શરણુ અંગીકાર કરવા માટે અભિમુખતાના ભાવપૂર્વક અને કોઈપણ જાતનો સંશય કે શંકા સેવ્યા વિના,
૩. શ્રીઋષભદેવ વગેરે શ્રેષ્ઠ ધર્મતીર્થકરોનાં પ્રતિમા-ર્ષિબંધ ઉપર દ્રષ્ટિ તથા મનને સ્થિર કરીને,
- ઈંબમાં ચિત્તવાળા (સામાન્ય ઉપયોગવાળા) તથા મનવાળા (વિશેષ ઉપયોગવાળા) થઈને,
૪. શ્રદ્ધા, સંવેગ અને અત્યંત તીવ્રતર મહા-ઉદ્દલસિત શુભ-અધ્યવસાય સહિત,
- શ્રદ્ધા સહિત એટલે ઈચ્છાપૂર્વક અથવા નિજભિલાષ કે ચિત્તના સંપ્રસાદપૂર્વક.
- સંવેગ સહિત એટલે શ્રદ્ધાન પરિણતિરૂપ મૂળ ગુણ પ્રગટ

થતાં આસ્તિક્ય, અનુકંપા, નિર્વેદ, સંવેગ અને શમનાં લક્ષણો વ્યક્ત થાય છે.

સંસાર અસાર સમજી અહીં આત્માભિમુખતા પ્રકટે તે સંવેગ છે. (આરાધક દેવાધિદેવના ઊંઘના ધ્યાનમાં વિશેષ પ્રકારના પ્રયાસવાળો થાય છે. તે અત્યંત પ્રશસ્ત સંવેગથી વિશુદ્ધ થતાં તેમના અલૌકિક મહિમાવાળા ગુણોના અર્થમાં ઉપયોગવાળો થાય છે અને મન, વચન, ક્રયારૂપ કરણોને તે ધ્યાનાદિમાં અત્યંત અર્પિત કરી સુનિયુક્ત થાય છે. તેમના ગુણસમૂહના અભ્યાસથી ભાવિત થતાં આરાધકને ચાકિત કરનારો વિસ્મયભાવ ઉદ્ભવે છે, એહોહો! એક જ વ્યક્તિમાં એક સાથે એકત્રિત થયેલો અતુલ, મહાન, અચિન્ત્ય, પરમ આશ્ચર્યોનો સમૂહ જોવા મળે છે!)

અત્યંત તીવ્રતર મહા-ઉદ્ભસિત શુભ-અધ્યવસાય સહિત એટલે - તેના ધ્યાનમાં અત્યંત તીવ્ર (પ્રારંભકાળથી માંડીને પ્રતિક્ષણ પ્રકર્ષને પામતાં) મહાન-ઉદ્ભાસ અને શુભ-અધ્યવસાયવાળો (વિશેષ પ્રકારના પ્રશસ્ત પ્રયત્નવાળો),

અને તેવા વિશેષ પ્રકારના શ્રેષ્ઠ આનંદની અનુભૂતિથી ઇન્દ્રિયો શાંત થઈ જવા છતાં આત્મામાં તૃપ્તિ ન થાય તેવું જે આશ્ચર્ય પ્રકટે તે વિસ્મય નામની યોગભૂમિકા છે, તે વડે સ્કુરાયમાન થતાં નવા નવા પરિણામોથી,

૫. લક્ષિત અને ખડુમાનપૂર્વક એટલે

- ભાવનાથી ભાવિત અને તેના પુનઃ પુનઃ અભ્યાસથી હાર્દિક પ્રીતિવડે, દૃઢ લક્ષિતવડે,

[અદ્ભુતરસના ત્રણ પ્રકાર છે:-

(૧) શારીરિક, (૨) વાચિક અને (૩) માનસિક.

શારીરિક પ્રકારથી આરાધકને વારંવાર ઊઠવા ઝેસવાનું મન થાય, બીજા આરાધકો સાથે અરસપરસ આલિંગન કરવાનું અને તેમને હાથતાળી દેવાનું મન થાય;

વાચિક પ્રકારથી આરાધકને અહોભાવ ભર્યો વિસ્મય (હાહાકાર) અરસપરસ શાખાશ, શાખાશના પડકાર કરવાનું અને ખડખડાટ હસવાનું મન થાય;

માનસિક પ્રકારથી નેત્રોનો વિસ્તાર, મુખ અને નેત્ર પર પ્રસન્નતા દેખાય, શેમાંય સહિત આનંદાશ્રુ આવે.

‘વિસ્મય’ એ ‘અદ્ભુત-રસ’નો સ્થાયીભાવ છે.]

૬. આ લોક અને પરલોકના સુખોની આશંસારૂપ નિયાણા વિના,
૭. વિહિત તપશ્ચર્યા કરીને,
૮. જન-ચૈત્યમાં કે કોઈ જંતુ રહિત સ્થાનમાં,
૯. ભક્તિથી સભર બનીને,
  - ભક્તિ એ સ્વકીય સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરાવે છે,
  - તેથી તેનાથી બહિર્, અન્તર્ભાગથી સર્વ પ્રકારે વ્યાપિત થઈને - સંનિવિષ્ટ થઈને.
૧૦. નત મસ્તકે,
૧૧. પ્રકુલ્લિત શેમાવલી,
  - તીવ્ર ઉત્સાહના કારણે વીરરસનો ઉદ્ભવ થાય છે. તેનાથી શેમાંય (પુલક) અને હુર્ષ (પ્રમોદ) થાય છે.
૧૨. વિક્લસિત વદનક્રમળ,
  - વદનસ્ય વિકાસ: અદ્ભુતે - આ સૂત્ર અનુસાર અદ્ભુત રસનો ઉદ્ભવ થતાં મુખ પર પ્રમોદની પ્રસન્નતા દેખાય છે.
૧૩. પ્રશાંત, સૌમ્ય અને સ્થિરદષ્ટિ,
  - આ શમભાવ - શાંતરસનું પરિણામ છે. તેનો સ્થાયીભાવ તે વાસના-મુક્ત અને શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદ-યુક્ત આત્મા છે. આનું સ્વરૂપ શુદ્ધ અને ક્ષાથી પ્રભાવિત થયા વગર સમાધિમાં પ્રતીત થાય છે.
૧૪. નવા નવા સંવેગથી ઉછળતા અત્યંત, નિરંતર, અચિંત્ય પરમ શુભ-પરિણામ વિશેષથી,
  - નિરંતર સંસ્કારના સેવનથી ભક્તિની ભૂમિકા દૃઢતર કરાય છે.
૧૫. ઉલ્લાસિત આત્મવીર્ય અને
  - વીરરસના ઘોતક ઉલ્લાસ અને આત્માના ઉત્સાહ તથા

૧૬. પ્રતિ સમય વૃદ્ધિ પામતા પ્રમોદથી વિશુદ્ધ, નિર્મળ, સ્થિર, દૃઢ એવા અંતઃકરણવાળા થઈ અને

- વિસ્મય - પુલક - પ્રમોદ-પ્રધાન આ અમૃતક્રિયાથી આરાધક વિશુદ્ધ અને નિર્મલ (વાસનામુક્ત) અંતઃકરણવાળો થાય તેને શાન્તરસનો સ્થાયીભાવ દૃઢ થતાં શુદ્ધ અને નિર્મળ જ્ઞાનાનંદની પ્રાપ્તિ થાય, તેની ઇચ્છા અથવા સંકલ્પ સ્થિર થાય અને તેની ભક્તિરૂપ ક્રિયાની ભૂમિકા દૃઢતમ થાય.

૧૭. ત્યારે જમીન ઉપર ઢીંચણ, મરતક તથા કરકમળને સ્થાપીને,

૧૮. અંજલિપુટ રચીને,

૧૯. એકાગ્ર અધ્યવસાય કરીને,

૨૦. સમયસ, દૃઢચારિત્ર વગેરે ગુણુ-સંપદાથી સહિત, પવિત્ર, અનુષ્ઠાન કરવામાં બદ્ધલક્ષ્ય એવા સદ્ગુરુના મુખમાંથી નીકળેલ,

૨૧. વિનય અને બહુમાનપૂર્વક તેમનાં સંતોષ અને કૃપાથી મળેલ,

૨૨. અનેક શોક, સંતાપ, ઉદ્વેગ, મહાવ્યાધિ, વેદના, ઘોરદુઃખ, દારિદ્ર, કલેશ, રાગ, જન્મ, જરા, મરણ તથા ગર્ભવાસ વગેરે રૂપ દુષ્ટ જળ-જંતુઓના અવગાહનથી ભયંકર એવા સંસાર-સમુદ્રની અંદર નૌકાસમાન,

૨૩. સકલ આગમોમાં વ્યાપીને રહેલ,

૨૪. મિથ્યાત્વના દ્વેષથી નહીં હણાયેલ,

૨૫. વિશિષ્ટ બુદ્ધિવાળાઓએ કલ્પેલ,

૨૬. મિથ્યાત્વી તેમજ અઘટિત સર્વ હેતુ, ચુકિત અને દૃષ્ટાંતનો ધ્વંસ કરવામાં સમર્થ,

૨૭. પાંચ અધ્યયન અને એક ચૂલિકાવાળા,

૨૮. પ્રવર પ્રવચન દેવતાથી અધિષ્ઠિત,

૨૯. પંચમંગલ મહાશ્વેતરકુંઘનું વિનયોપધાન કરવું,

૩૦. ત્યાર પછી ભણવા અને ભણાવવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

*

*

*

ટિપ્પણીકા

શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં — કલામાં આસ્વાદિત થતા ભાવો તે ‘રસ’ કહેવાય છે અને કારણોને ‘વિભાવ’, કાર્યોને ‘અનુભાવ’ અને જતી આવતી લાગણીઓને ‘સંચારીભાવ’ કહેવાય છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવનો ‘શાંત-રસ’ એ ‘રસરાજ’ છે. તેનો ‘સ્થાયીભાવ’ — ‘વૈરાગ્ય’ અથવા ‘શમ’ છે, તત્ત્વચિંતન, તપ, ધ્યાન, સ્વાધ્યાય, સમાધિ આદિ ‘વિભાવ’ છે. ક્રામ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને મોહનો અભાવ—એ ‘અનુભાવ’ છે. ધૃતિ, હર્ષ(રતિ), મતિ અને સ્મરણ(બુદ્ધિ)—એ ‘સંચારીભાવ’ છે.

*

*

*

(૧) વિસ્મય — જાણીતાં કારણોથી ન બને એવો અને ચિત્તને ચક્રિત કરનારો આ અસાધારણ હેતુ તે ‘વિસ્મય’ કહેવાય છે. અલૌકિકતા એનું ઉદ્દીપન છે. સ્તંભ, સ્વેદ, રોમાંચ, ગદ્ગદસ્વર, સંભ્રમ, નેત્રવિકાસ વગેરે અનુભાવો છે. એમાંથી ‘અદ્ભુત-રસ’ નિષ્પન્ન થાય છે.

*

*

*

(૨) ઉત્સાહ — કોઈપણ કાર્યના આરંભમાં જે આવેગ ઊભો થાય અને દૃઢતા આવે તેને ‘ઉત્સાહ’ કહે છે. એમાંથી ‘વીર-રસ’ નિષ્પન્ન થાય છે. ધર્મ, દયા, દાન અને બુદ્ધિ—એ ચાર એનાં નિમિત્તો છે. દૃઢતા, પરાક્રમ, ઓજસ્વી — ગતિ વગેરે અનુભાવો છે. રોમાંચ, તર્ક, ગર્વ વગેરે સંચારીભાવો છે.

*

*

*

(૩) શમ — નિઃસ્પૃહ આરાધકને પોતાના આત્મામાં વિશ્રામ કરવાથી જે સુખ મળે છે તેને ‘શમ’ કહે છે. દેવાધિદેવ કે મહાપુરુષ કે તીર્થસ્થાન વગેરે તેના ઉદ્દીપકો છે. તેનાથી ‘શાંત-રસ’ નિષ્પન્ન થાય છે. પરમાત્મસ્વરૂપમાં સારતા અને સંસારી-વિષયોમાં અસારતા અનુભવાય છે. રોમાંચ, નિર્વેદ, હર્ષ, સ્મરણ, ભૂતદયા વગેરે સંચારીભાવો છે.

‘શમ-ભાવ’ તો ‘મોક્ષ-પરક’ છે અને યોગીને જ ગમ્ય છે. મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારના બધાય ભાવો ‘આત્મ-રતિ’ના પોષક બને છે.

નિમિત્ત મળતાં અન્ય ભાવો ‘શમ’માં જ પ્રવૃત્ત થાય છે.

[૧૫]

ભક્તિમાર્ગ

અ.

(૧૨૩)

તા. -

પુરાણ કાળમાં લોક(વિશ્વ)ના રહસ્યના જ્ઞાનના અભાવે મનુષ્યમાત્ર ભય-સંજ્ઞાથી આકુલ-વ્યાકુલ રહેતો હતો. વરસાદ પડે, ધરતીકંપ થાય કે વીજળી ચમકે તો તે ગભરાતો. જ્ઞાન અને અનુભવના કારણે તે હવે ઓછો ડરે છે. અગાઉ ભયભીત થઈને તે દેવોને શરણે જતો અને પછી ધીરે ધીરે તે ભક્તિ ભણી વળતો. આમ ભયથી 'ભક્તિમાર્ગ'નો આરંભ થયો છે - એમ કેટલાએક માને છે.

વસ્તુતઃ 'ભક્તિ'નો ઉદ્દગમ 'ભીતિ' નહિ, પણ 'પ્રીતિ' છે. મનુષ્યને માટે જેટલી 'ભીતિ' સ્વાભાવિક છે એના કરતાં 'પ્રીતિ' ઘણી વધારે સ્વાભાવિક છે. 'ભીતિ' તો મનુષ્ય અને પશુઓ - બન્નેમાં હોય છે, પરંતુ મનુષ્યને 'ભીતિ' પહેલાં 'પ્રીતિ'નો અનુભવ થાય છે.

આજે પણ આપણે જોઈએ છીએ કે જન્મ લઈને દરેક પ્રાણી પહેલ-વહેલો માતાનો પ્રેમ પામે છે. આ રીતે તેને સૌ પ્રથમ 'પ્રીતિ'નો અનુભવ થાય છે; પછી 'ભીતિ'નો.

'ભક્તિ'નાં સૌથી પુરાણાં સ્તોત્રોમાં તીર્થંકર-દેવને 'પિયામહ - પિતામહ' અથવા 'જયગુરુ - જગદ્ગુરુ' તરીકે ઊરહાવ્યા છે.

એક વાત નિશ્ચિત છે કે 'ભક્તિ'નો આરંભ 'ભય'થી નહિ પણ 'પ્રેમ'થી જ થયો છે - આજે પણ આપણને 'ભીતિ' અને 'પ્રીતિ' - બન્નેનો અનુભવ થઈ રહ્યો છે. પહેલાંના લોકો પ્રકૃતિનું ભયાનક સ્વરૂપ જોઈને ગભરાતા હતા. આજે જગતમાં અણુબોમ્બનો ભય છવાયેલો છે. ડર ઓછો નથી થયો પણ એનું રૂપ બદલાઈ ગયું છે. આમ 'ભય' અને 'પ્રેમ' - 'ભક્તિ'ના બન્ને પ્રકાર પ્રાચીનકાળથી આવ્યા આવે છે.

'ભક્તિમાર્ગ' અને 'ક્રિયા(અનુષ્ઠાન)માર્ગ' વચ્ચે શો સંબંધ છે? - તેનો વિચાર કરવા જેવો છે. 'ક્રિયામાર્ગ'માં તમે ક્રિયાનું પ્રતિક્ષણ પામો

છો-જેવું કરો તેવું પામો છો. જ્યારે 'લક્ષિતમાર્ગ'માં પરમેશ્વર પાસે ક્ષમા માગવાની હોય છે. તો શું 'લક્ષિત'થી કર્મનાં કૃણ ટળી શકે છે? ના, કર્મનો અટલ-નિયમ ટાળી તો શકાતો નથી, પરંતુ કર્મનું કૃણ ભોગવવાનું ધૈર્ય લગવાનું આપે છે. ખૂરું કામ કર્યું તો એનું કૃણ તો નહિ ટળે પણ ચિત્ત ઉપર તેની અસર સવાર ન થઈ જાય એટલું ધૈર્ય આપણામાં આવી જાય તો માનવું કે આપણે બચી ગયા. 'લક્ષિત'દ્વારા લગવાનું આપણને કર્મકૃણના ભયમાંથી બચાવે છે.

દાખલા તરીકે, મનુષ્ય ખીમાર થાય છે. રોગ આવતાંવેત મનુષ્ય એકદમ હિંમત હારી જાય છે, પણ જો તે 'ભગવદ્-લક્ષિત'નો આશ્રય લે તો તેનું ચિત્ત પ્રસન્નતા અને આનંદ અનુભવે છે. રોગદ્વારા પોતાની શુદ્ધિ થઈ રહી છે એમ તે વિચારે તો પીડા તો થાય છે પણ એનો એને અનુભવ નથી થતો; બદલે 'હું પ્રભુ પાસેથી કંઈક પામી રહ્યો છું'—એમ તે રોગી અનુભવે છે. ભગવાનની તાદૃશી શક્તિ પર આરાધકની આવી શ્રદ્ધા એ જ 'લક્ષિત'—આપણે ચાહીએ તેવું વરદાન આપણને મળે એવો અર્થ 'લક્ષિત'નો થતો નથી. કર્મબંધની યોજના અનુસાર આપણને સુખ કે દુઃખના જે અનુભવ થાય તેમાં ભગવાનની દયારૂપ તાદૃશી શક્તિ જ કામ કરી રહી છે. 'સુખ કે દુઃખ બન્ને દ્વારા આપણું ભલું જ થઈ રહ્યું છે'—એવો દૃઢ વિશ્વાસ એ જ 'લક્ષિત' છે.

અ.

(૧૨૪)

તા. —

સર્વે સંકલ્પ - વિકલ્પો તજવાથી પરમાત્મપદની ભાવના થાય છે. આ દૃશ્ય જગતનું વિસ્મરણ થયા વિના સંકલ્પ - વિકલ્પ ટળે નહિ તે અર્થે 'લક્ષિતમાર્ગ'—એ ટૂંકો રસ્તો છે. 'લક્ષિત'થી વિકલ્પો, વિક્ષેપો શમે છે અને કહ્યું છે કે 'ભાગવતી - લક્ષિત પરમ આનંદ અને સંપદાનું બીજ છે'. 'સત્પુરુષમાં જ પરમેશ્વર બુદ્ધિ'—એને જ્ઞાનીઓએ પરમ - ધર્મ કહ્યો છે અને એ બુદ્ધિ પરમ દૈન્ય સૂચવે છે; જેથી સર્વ-પ્રાણી વિષે પોતાનું દાસત્વ મનાય છે અને પરમ - યોગ્યતાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

'લક્ષિત'ની શરૂઆતમાં 'દાસોઽહં'—હું સત્પુરુષરૂપ પરમાત્માનો દાસ છું—એ ભાવના રહે છે. પછી 'સોઽહં'—ભાવ આવે છે.

શ્રી નમસ્કાર - મહામંત્રની સાધના માટે ઉપધાનતપની ક્રિયામાં વ્હતિ વગેરે મહ રહિત પ્રથમ થવાનો આદેશ છે. તે 'ભકિતમાર્ગ'માં દાસત્વ દાખવી પરમ - દૈન્ય ગ્રહણ કરવાનું સૂચવે છે. તે ક્રિયા જ્યારે વિસ્મય - પુલક - પ્રમોદની યોગભૂમિકાઓથી પુનિત અને વિશુદ્ધ કરાય છે ત્યારે આત્મસ્થિરતા કે સ્થિતપ્રજ્ઞશાવાળો 'સોડહં' - ભાવ પ્રકટે છે.

ભ.

(૧૨૫)

બામણવાડણ.

ચૈત્ર વદ - ૮

તા. ૨૫-૪-૬૭ના પત્ર શિવગંજ થઈને મળ્યો છે. 'ભકિત' અને 'ઉપાસના' વચ્ચે મશરૂવાળાના લખાણમાં જે ભેદરેખા બતાવી છે તે સાપેક્ષપણે ઘટાવાય તો બરોબર છે પરંતુ બંને વચ્ચે સર્વથા ભેદ બતાવવાનો પ્રયાસ જૈનદર્શનને સંમત નહિ થાય. કથંચિદ્ - ભેદ અને કથંચિદ્ - અભેદ પણ ઘટી શકે. 'ભકિત' - 'ઉપાસના' અંગે વિનોબાજીના વિચારો મશરૂવાળાની અપેક્ષાએ જૈનદર્શનની ઘણી નજીક આવીને ઊભા રહે છે. તેમનું 'ગીતાપ્રવચન' અને 'સામ્યશતક' આ દૃષ્ટિએ જેવા યોગ્ય છે. મશરૂવાલાના વિચારો વિવેચનમાં લેવા હોય તો ટિપ્પણમાં તેમના નામ સાથે લેવા જેથી ગૂંચવારો ઊભા ન થાય.

'ભકિત' - 'ઉપાસના' જૈનદૃષ્ટિએ બંને સમ્યગ્દર્શનગુણના અંગો ગણી શકાય.

'આરાધ્યત્વેન જ્ઞાનં ભક્તિઃ' - એ વ્યાખ્યા મુજબ 'ભકિત' એ 'જ્ઞાન'નું રૂપ છે અને 'ઉપાસના' - 'ભકિત'નું રૂપ છે. 'ભકિત'માં 'જ્ઞાન'ની પ્રધાનતા અને 'ઉપાસના'માં 'ક્રિયા'ની પ્રધાનતા કહી શકાય. એ 'ક્રિયા' તે લેવી કે જે 'ભકિતભાવ-પોષક' હોય.

ભ.

(૧૨૬)

ગઢ સીવાણા.

આસો સુદ-૧

તા. ૨૩-૬-૬૮

'મૈત્રી'ની જેમ 'ભકિત' પણ 'મધુર - પરિણામ' છે. 'શાંત-રસ'ના આવિર્ભાવમાં તેની આવશ્યકતા સ્વીકારેલી છે.

‘સામાયિક’ શબ્દના અર્થમાં નિર્ચુક્તિકાર ત્રણ વિભાગ પાડે છે— (૧) સામ, (૨) સમ અને (૩) સમ્મ. તેમાં પ્રથમ ‘સામ’ શબ્દનો અર્થ ‘મધુર-પરિણામ’ – એમ ટીકામાં સ્પષ્ટ કરેલ છે.

‘નવકાર’ના પ્રથમ-પદમાં રહેલ ‘નમો’પદ દ્રવ્ય-ભાવસંકોચરૂપ ‘લક્ષિત’ સ્વરૂપ છે; તેથી તે પણ ‘મધુર-પરિણામ’રૂપ જ છે. ‘લક્ષિત’ એ ‘પરમાનંદનું ખીજ’ છે – એમ શ્રી ઉપાધ્યાયજી મહારાજ પણ ફરમાવે છે.

*

*

*

भक्तिः परेशानुभवो विरक्ति-

रित्यत्र चैष त्रिक एककाले ।

प्रपद्यमानस्य यथाऽश्रतः स्यु-

स्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुप्रासम् ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત, સ્કન્ધ-૨, શ્લોક-૪૨)

અર્થ:—“જેમ ભોજન કરનારને પ્રત્યેક કોળિયે તુષ્ટિ, પુષ્ટિ અને ક્ષુધાનિવૃત્તિ એકી સાથે થાય છે તેમ પ્રપત્તિલક્ષિતવાળાને લક્ષિત, વિરક્તિ અને પરમાત્માનું અનુભવાત્મક જ્ઞાન – એમ ત્રણે એક જ કાળે થાય છે.”

વળી તેના ખીજ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે—

“એ રીતે અખંડવૃત્તિથી પરમાત્માના ચરણ-કમળની ઉપાસના કરનારને લક્ષિત, વૈરાગ્ય અને ભગવત્પ્રબોધ થતો હોવાથી અંતે પરમ-શાંતિ મળે છે. ‘તતઃ પરાં શાન્તિમુપૈતિ સાક્ષાત્’ – એ ખીજ શ્લોકનું છેલ્લું ચરણ છે. ‘લક્ષિત’ને એ રીતે ‘આધ્યાત્મિક – ભોજન’ પણ કહી શકાય. લક્ષિત-હૃદયને એવો અનુભવ થઈ શકે.”

卐

અ.

(૧૨૭)

તા. ૨૦-૧૦-૬૮

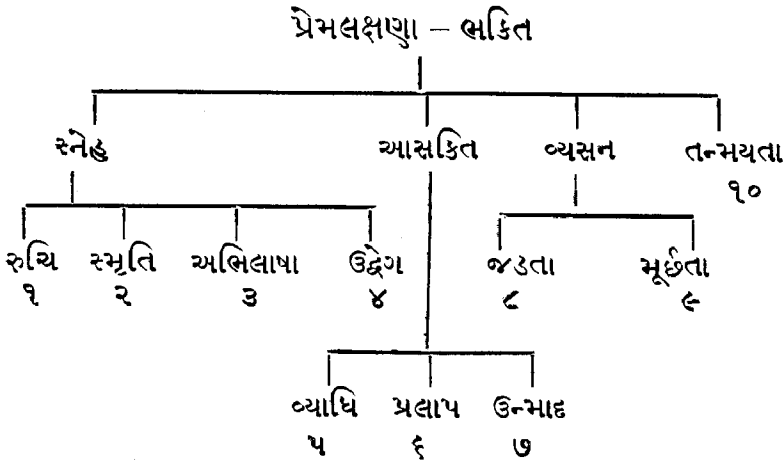
‘પુષ્ટિ-માર્ગ’માં ‘લક્ષિત’ના બે પ્રકાર છે:—

(૧) સાધનરૂપા અને (૨) ફલરૂપા.

‘સાધનરૂપા’ એટલે ‘નવધા-ભકિત’ અને ‘ફલરૂપા’ એટલે ‘પ્રેમ-લક્ષણા-ભકિત’.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય તો ‘પ્રહ્લના માહાત્મ્યજ્ઞાનયુક્ત સર્વથી ઉત્તમ અને સુદૃઢ સ્નેહ’ તેનું નામ જ ‘ભકિત’- એવી વ્યાખ્યાને સ્વીકારે છે અને એ ‘ભકિત’ની સ્નેહ, આસક્તિ અને વ્યસન- એવી ત્રણ જ વ્યાખ્યાઓ ‘ભકિતવર્ધિની’ ગ્રંથમાં દર્શાવે છે.

કવિ દયારામ ‘તન્મયતા’ માટે ચોથી અવસ્થાને ઉમેરે છે અને તે ચાર અવસ્થાના પેટા વિભાગ લેતાં એકુંદરે પ્રેમલક્ષણા-ભકિતના દશ ભેદો લે છે.

અ.

(૧૨૮)

તા. ૪-૧૧-૬૮

“ માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વકસર્વાધિકસુદૃઢસ્નેહો ભક્તિઃ । ”- આ સૂત્ર કવિ દયારામે દર્શાવ્યું નથી પણ ચર્ચા તો એની જ કરે છે.

મારી મુસીબત એ છે કે માહાત્મ્યનું જે જ્ઞાન જોઈએ તે મારી પાસે નથી. એ મેળવવાનો પ્રયાસ કરું છું, તેથી સ્નેહ સર્વાધિક અને સુદૃઢ થશે તેવી મનોકામના છે; પરંતુ જ્ઞાન ન હોય ત્યાં હૃદય કામે લાગે- તેમ

સમજી સહૃદય - લક્ષિતભરથી સભર થવા પ્રયાસ કરું છું. આપ જેવા મારે માર્ગદર્શક છો તેથી હિંમત છે કે નાવડી કિનારો દેખશે.

અ.

(૧૨૯)

તા. ૧૩-૫-૭૧

“મારી સાથે એક જ લોકમાં વસવાટને, મારા સમાન ઐશ્વર્યને, મારી સમીપમાં જ રહેવાને, મારા સમાન રૂપને તથા મારા સાયુજ્યને આપવા તૈયાર થાઉં છું પણ મારા લક્ષ્મી તે કાંઈ ગ્રહણ કરતા નથી, તેઓને તો મારી ‘લક્ષિત’ જ ભેદ એ છે.”

અ.

(૧૩૦)

તા. ૧૩-૫-૭૧ થી

તા. ૧૮-૪-૭૨ સુધી

શ્રીજિનલક્ષિતના શ્લોક

શ્રી જિનની આરાધના યા વિરાધનાથી જે શુભ યા અશુભ ફળ મળે તે સર્વોકૃષ્ટ હોય છે - એવો સિદ્ધાન્ત છે.

સારમેતન્મયા લબ્ધં,

શ્રુતાબ્ધેરવગાહનાત્ ।

મક્તિર્માગવતી બીજં,

પરમાનન્દસંપદામ્ ॥ ૩૨ ॥

(શ્રીમદ્દશોવિજયોપાધ્યાયવિરચિતા-‘જિનમહસ્વદ્વાત્રિંશિકા’).

અર્થ:-શ્રુત રૂપી સાગરમાંથી અવગાહન કરીને મેં આ સાર મેળવ્યો છે (કે) ભાગવતી લક્ષિત પરમ આનંદ અને સંપદાઓનું ખીજ છે.

*

*

*

મુક્તિથી અધિક તુજ ભકિત મુજ મન વસી
જેહસું સખલ પ્રતિબંધ લાગ્યો :
ચમક પાપાણુ જિમ લોહને ખીંચશે
મુક્તિને સહજ તુજ ભકિત રાગો.

(પૂ. ઉપા. યશોવિજયજી વિરચિત-‘ઋષભદેવ-સ્તવન’.)

વગેરે અનેક સ્થળોએ ‘ભકિત’નું મહત્ત્વ ગવાયું છે.

* * *

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ॥ ૧૧ ॥

(તત્ત્વાર્થસૂત્રમ્)

અર્થ:- ‘ સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ છે.’

એ સૂત્રમાં જ્ઞાનની સાથે સાથે સમ્યગ્દર્શન અને ચારિત્રને પણ મોક્ષનું સાધન માન્યું છે અને ત્રણેને પાતપોતાના સ્થાને સમાન મહત્ત્વ આપ્યું છે.

સ્યાદ્વાદ - સિદ્ધાન્ત - પક્ષ વ્યવહાર અને નિશ્ચય ઉભય નય મળીને જ કાયેની સિદ્ધિ સ્વીકારે છે, છતાં પણ વ્યવહાર નયથી:-

જિનભગતે જે નવિ થયું રે,
તે ખીબથી કેમ થાય રે ?
એવું જે મુખે ભાખીએ રે,
તેની વચનશુદ્ધિ કહેવાય રે.
ચતુર વિચારો ચિત્તમાં રે.

(પૂ. ઉપા. યશોવિજયજી વિરચિત-‘સમક્રિતના સડસઠ ઝોલની સજ્જાય’; ઢાળ-૪, કડી-૨).

* * *

સૌંચજે તું સદા વિપુલકરુણારસે,
મુજ મને શુદ્ધમતિકલ્પવેલી;
નાણુ દંસણુ કુસુમ ચરણવર મંજરી,
મુક્તિફલ આપશે તે એકેલી.

(પૂ. ઉપા. યશોવિજયજી વિરચિત-‘સાડાત્રણુ સો ગાથાનું સ્તવન’; ઢાળ-૧૭, કડી-૪).

* * *

તાહરૂં ધ્યાન તે સમક્રિત રૂપ,
તેહી જ જ્ઞાન ને ચારિત્ર તેહ છે જ;
તેહથી જાયે સઘળાં હો પાપ,
ધ્યાતા ધ્યેય સ્વરૂપ હોયે પછે જ. (૪)

(પૂ. ઉપા. યશોવિજયજી કૃત 'ચોવીસી' - ૧૬ માં
ભગવાનતું સ્તવન).

* * *

તપ જપ મોહ મહા તોક્ષને,
નાવ ન ચાલે માને રે; મન મોહન સ્વામી;
પણ નવિ ભય મુજ હાથોહાથે,
તારે તે છે સાથે રે. મન મોહન સ્વામી. (૨)

(પૂ. ઉપા. યશોવિજયજી કૃત 'ચોવીસી' -
શ્રી અરજિન સ્તવન).

* * *

આજ્ઞાઽઽરાદ્ધા વિરાદ્ધા ચ શિવાય ચ ભવાય ચ ॥ ૪ ॥

('શ્રી વીતરાગ-સ્તોત્ર'; પ્રકાશ-૧૯).

અર્થ:- 'આરાધેલી આજ્ઞા મોક્ષને માટે થાય છે અને વિરાધેલી
આજ્ઞા સંસારને માટે થાય છે.'

* * *

તવાયત્તો ભવો ધીર !

ભવોત્તારોઽપિ તે વશઃ ।

(શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપન્ના-કથાન્તર્ગતા 'વિમલ-સ્તુતિ'; શ્લોક:-૩૪).

અર્થ:- હે ધીર ! આ સંસાર આપને આધીન છે અને સંસારનો પાર
પણ આપને વશ છે.

[૧૬]

વિપશ્યના—સાધના

(આજ્ઞાપાણ સતિ)

અ.

(૧૩૧)

બામનગર.

તા. ૯-૨-૬૮

‘આજ્ઞાપાણ સતિ’—આ પાલિ શબ્દનો અર્થ છે ‘પ્રાણુ-અપાનની સ્મૃતિ.’ આ બૌદ્ધ-પ્રક્રિયા ધ્યાન માટે છે અને તે ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’-અધ્યયન - ૨૪, ગાથા-૮, પૃષ્ઠ-૧૧૫ ઉપર છે. (શાન્ત્યાચાર્ય ટીકા)-આ પ્રમાણે ‘ભાવ-ક્રિયા ઔર અનાવેગ’-નામના લેખમાં નથમલલએ ટાંકયું છે, પણ નથમલલએ આધાર ટાંકયો નહોતો એટલે તેમને પૂછતાં જે આધાર આપ્યો તે અમારે ત્યાં ગ્રંથ છે તેમાં મલ્યો—તેઓ કહે છે કે બૌદ્ધ-સંપ્રદાયે તેના ઉપર બહુ ભાર દીધો અને આપણે ત્યાં કોઈ કારણથી ધ્યાન-પ્રક્રિયા છૂટી ગઈ છે, એટલે આ વાક્યોનો કોઈ ઉપયોગ થયો જણાતો નથી; પરંતુ પ્રભુ મહાવીર સ્વામીના વખતમાં તે પ્રચલિત ક્રિયા હતી.

બ.

(૧૩૨)

દીયાણા.

તા. ૧૪-૨-૬૮

‘આજ્ઞાપાણ સતિ’—‘પ્રવાસોચ્છવાસની સ્મૃતિ’ના સ્થાને આપણે ત્યાં ‘કાયોત્સર્ગ’ની અંદર ૨૫ પ્રવાસોચ્છવાસ, ૩૦૦ પ્રવાસોચ્છવાસ, ૫૦૦ પ્રવાસોચ્છવાસ, ૧૦૦૮ પ્રવાસોચ્છવાસ એમ પ્રતિદિન, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ-ક્રિયામાં આજે પણ વિદિત છે.

*

*

*

સ્વાસોચ્છ્વાસની ગણતરી ખીજી રીતે કરવી દુષ્કર હોવાથી 'નવકાર' યા 'લોગસ્સ'ના પદો વડે તેનું માપ કરવાનું વિહિત થયું હોય - એમ જણાય છે.

ભ.

(૧૩૩)

લુણાવા.

ભાદરવા વદ ૧૦

ઔદ્ધિક - પ્રક્રિયા કે જે હાલ ગોચન્કાજી (ખર્મા) બધાને શીખવે છે, તેમાં પ્રથમ 'આનાપાન સ્મૃતિ'માં નાસાત્ર પર ચાલતા પવનનું ધ્યાન કરાવે છે અને તે સિદ્ધ થયા પછી શરીરના પ્રત્યેક ભાગ પર ચાલતી પવનની ક્રિયાનું ધ્યાન શીખવે છે, તેને 'કાયાનુપશ્યના' કહે છે. પછી ચિત્તાનુપશ્યના', 'વેદનાનુપશ્યના' અને 'ધર્માનુપશ્યના' શીખવે છે અને ત્યાર બાદ 'બ્રહ્મવિહાર' કે જેમાં 'મૈત્રી', 'કરુણા' વગેરે 'અનુપ્રેક્ષા' મુખ્ય છે - તે કરાવે છે. 'નાડી-પવન-સંયોગ'નું પરિજ્ઞાન કરવા માટે આવી કોઈ પ્રક્રિયાનું વર્ણન મળતું હોય તો તે મેળવવું જોઈએ. પાંચ સમીરના ઉત્થાનની પ્રક્રિયા 'પંચપરમેષ્ઠ મંત્રરાજ ધ્યાનમાલા'માં તેનાં ખીજ સાથે બતાવી છે, પરંતુ તે સ્પષ્ટ નથી. આ વિષયમાં તમારું જે મંથન હોય તે જણાવશો.

અ.

(૧૩૪)

તા. -

'આનાપાન સ્મૃતિ' - આપે જે લખ્યું તે તો બરાબર છે, પણ આ વખતે લખવાનો મારો હેતુ, મને લાગે છે, હું આપશ્રીને બરાબર સમજાવી શક્યો નથી.

કેવળ 'પ્રાણુ' અને 'અપાન'ની ગતિનું - એટલે સ્વાસોચ્છ્વાસ વિના પ્રયાસે કેવી રીતે દીર્ઘ, લઘુ, સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ ગતિ કરે છે તેનું - ધ્યાન રાખવાથી, તેની સિદ્ધિ માટે ઉચ્ચ-કોટિની પ્રક્રિયા મળે છે. યોગ વિશેનો આ ક્ષણો ઔદ્ધનો જ છે તેમ સમજાવું અને તેને 'Zen Theory' તરીકે બિરહાવાય છે. પરંતુ તેરાપંથી સાધુઓએ શોધી કાઢ્યું છે કે તે વસ્તુ આપણે ત્યાં 'ઉત્તરાધ્યયન'માં છે.

અ.

(૧૩૫)

તા. ૩૦-૧૦-૭૨

વિપશ્યના-સાધના = આંતર્દર્ષિએ અવલોકન કરવું.

વિશેષરૂપથી દેખવું એટલે કે 'નામ' અને 'રૂપ' વગેરેના અનિત્ય, દુઃખકારક અને અનાત્મક સ્વભાવવાળા સ્વરૂપને સાક્ષાત્ દેખવું - એ વિપશ્યના* in-sight meditation છે.

આ સાધનાના ચાર મહત્વના સ્તંભો છે:- (૧) આનાપાન સતિ, (૨) વિપશ્યના, (૩) બ્રહ્મવિહાર+ અને (૪) તે બધાના સમગ્ર પરિણામરૂપે ક્ષણમાં જીવવાની કળાની ઉપલબ્ધિ.

ડૉ. ગોપીનાથ કવિરાજ આ 'આનાપાન સતિ'ને 'અજપાજપ' કહે છે અને તે 'અજપાજપ' - હુંસવિદ્યા, આત્મ-મંત્ર, પ્રાણચક્ષુ એવા વિવિધ નામે વૈદિક, પૌરાણિક અને તાંત્રિક સાહિત્યમાં નિર્દેશિત છે. X આપણે ત્યાં તેનાં બીજાં કે તો જરૂર છે.

*વિપશ્યના- તત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન કરનારી પ્રજ્ઞા.

- યથાભૂતતત્ત્વપરિજ્ઞાનસ્વભાવા પ્રજ્ઞા ।

વિપશ્યના - સાધનાના પાંચ પ્રકાર નીચે મુજબ છે:-

1. રૂપ = Body-corporeal processes.
2. વેદના = Feeling, Sensation.
3. સંજ્ઞા = પદાર્થભાવની કલ્પના. જે માનસિક શક્તિવડે તેમનું સ્વરૂપ આપણને બીજાથી જુદું લાગે છે તે શક્તિનું નામ સંજ્ઞા.
4. સંસ્કાર = કાયસંસ્કાર - Bodily function.
5. વિજ્ઞાન = તેના છ ભેદ છે. ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ધ્રાણ્ય, ગિહ્વા, કાય અને મન - છ આયતન.

+બ્રહ્મ-વિહાર-Sublime States, Divine Abodes, having meditations on loving Kindness (મૈત્રી), Compassion, (કારુણ્ય), Sympathetic (મુદિતા) and Equanimity (માધ્યસ્થ્ય).

X જુઓ:- 'ભારતીય સંસ્કૃતિ ઔર સાધના', પ્રથમ-સ્વપ્ન; પૃષ્ઠ-૩૪૨ ।

સત્વોની વિશુદ્ધિ માટે, શોક-સંતાપમાંથી છૂટવાને માટે, દુઃખ-દૌર્ભનસ્યનો નાશ કરવાને માટે આ માર્ગોનું ઘોષ્ટો પરિશીલન કરે છે. આ સતત જાગૃતિનો માર્ગ છે. શ્રી યુદ્ધના મૃત્યુ-શય્યા પરથી છેલ્લા શબ્દો 'અપ્પમાદેન સમ્પાદેથ' અર્થાત્ 'અપ્રમાદ વડે આ ધર્મને સંપાદન કરો' - એ તે જ આદેશ છે કે જે શ્રમણુ લગવાન મહાવીરે શ્રી ગૌતમ સ્વામીને કુર્યો - 'સમયં ગોચમ ! મા પમાચણ'.

'શ્રી લગવતી-સૂત્ર'માં આ પ્રમાદ વિષે એક સંવાદ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. (જુઓ:- 'શ્રી લગવતી-સાર'; સંપાદક:-જીવાભાઈ ગોપાલદાસ સપટેલ, પૃષ્ઠ : ૪૭૭-૪૭૮.)

ભ.

(૧૩૬)

તા. -

'યોગશાસ્ત્ર'ના આરમ્ભ - પ્રકાશમાં 'ઉન્મનીભાવ'ની પ્રક્રિયા વિસ્તારથી વર્ણવી છે અને તેના પ્રતાપે પણ અનેક સ્વસંવેદનસિદ્ધ અનુભવો મળે છે - તેનું વર્ણન છે. ૨લોક-૩૮ માં કહ્યું છે કે:-

અમનસ્કતયા સંજાયમાનયા નાશિતે મનઃશલ્યે ।

શિથિલીભવતિ શરીરં છત્રમિવ સ્તબ્ધતાં ત્યક્ત્વા ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:-મન રૂપી શલ્ય નાશ પામે છે ત્યારે શરીર છત્રની જેમ જડતાને તજી શિથિલ થાય છે. પરિણામે અવિદ્યાનો નાશ વગેરે લાભો મળે છે.

આટલું વિસ્તારથી જણાવવાનું કારણ એ છે કે યોગના વિવિધ અંગોનો અભ્યાસ પોતાનું વિશિષ્ટ ફળ અવશ્ય આપે છે. 'વિપશ્યના' પણ એક પ્રકારની તેવી જ પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણાને મળતી (એક પ્રકારની) અનુભવસિદ્ધ - પ્રક્રિયા છે અને તેનાથી જે લાભો મળે છે, તે અમુક હદ સુધીના છે. મોક્ષમાર્ગમાં તેને ભૂમિકા - વિશેષે સાધક બનાવી શકાય છે, પરંતુ જ્યાં સુધી 'શબ્દ'નું આલંબન લેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ કરાવવા અસમર્થ છે. પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ જેઓને થઈ છે તેમની સાથે સંબંધ કરાવવાનું એકનું એક અને અનિવાર્ય સાધન 'શબ્દ' અથવા 'શ્રુતજ્ઞાન' છે - તે કેવળીનાં વચનરૂપ છે, તેથી તેનો મહિમા સર્વથી અધિક છે.

અ.

(૧૩૭)

તા. ૩૦-૧૦-૭૨

મહા-સતિપટ્ટાન સુત્તં

સરળ અને વ્યાવહારિક યોગાભ્યાસનો પરિચય.

‘મહા-સતિપટ્ટાન’-સૂત્ર એ ‘સૂત્ર-પિટક’ના પ્રથમ-અથ ‘દ્વીર્ધ-નિકાય’નું એક અત્યંત મહત્ત્વનું સૂત્ર છે.

Mind to be purified from all Obstructive .....sorrow & misery.

સત્ત્વોની વિશુદ્ધિ માટે, શોક (Sorrow)-સંતાપ (Misery)માંથી છૂટવાને માટે, દુઃખ (Pain)-દૌર્ભનસ્થ (Grief)નો નાશ કરવાને માટે આ એક અને અટૂલો માર્ગ છે.

શ્રી ગૌતમ બુદ્ધે જે માર્ગના પરિશીલનનો આદેશ કર્યો છે તેનું રહસ્ય આ ‘સતિપટ્ટાન’-સૂત્ર છે.

‘સતિપટ્ટાન’ (સં. સ્મૃતિ-Mindfulness; ઉપસ્થાન-Presence) Presence of Mindfulness- Foundations of Mindfulness એટલે કે સતત જાગૃત રહેવાનો અભ્યાસ.

સ્મૃતિ = કરવા જેવું હોય તેનું તે તરીકે અને ન કરવા જેવું હોય હોય તેનું તે તરીકે સ્મરણ.

જેવી રીતે ચતુર પહેરેગીર અપ્રમત્ત થઈને દરવાજા ઉપર ખડો રહે છે અને તેની પૂરેપૂરી બાંધદારી રાખે કે છે અંદર કોણ આવે છે અને બહાર કોણ જાય છે, બરાબર તેવી જ રીતે ‘સતિપટ્ટાન’નો અભ્યાસી પોતાના મનના દરવાજા પર સતત જાગૃત રહે છે કે ત્યાં કયા વિચાર ઊઠે છે અને કયા ખતમ થાય છે.

સતત સાવધાનીનો અભ્યાસ કરીને આ માર્ગને કેવી રીતે બળવાન અને સફળ બનાવી શકાય તેના ક્રમનું શિક્ષણ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં છે. તેનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે:-

‘સતિપટ્ટાન’ના ચાર પ્રકાર છે:- (૧) કાયાનુપશ્યના, (૨) વેદનાનુ-પશ્યના, (૩) ચિત્તાનુપશ્યના અને (૪) ધર્માનુપશ્યના.

(૧) કાયાનુપશ્યના - Bodily Mindfulness (પોતાના શરીરના વિષયમાં જાગૃત રહેવાનો અભ્યાસ.) આનો મુખ્ય પ્રકાર આનાપાનસતિ છે.

‘આનાપાન સતિ’-Mindfulness of Breathing ચિત્તને સ્થિર કરવા માટે સૌથી પહેલાં પોતાના આશ્વાસ - પ્રવાસને (શ્વાસોચ્છ્વાસને) શાંત તથા સૂક્ષ્મ બનાવવાની જરૂર છે. યોગાભ્યાસની આ એક મોટી તૈયારી છે. જ્યારે આશ્વાસ - પ્રશ્વાસ ચંચલ હોય ત્યારે મનને એકાગ્ર કરી કોઈ ધ્યાન થઈ શકતું નથી. આશ્વાસ - પ્રવાસને શાંત કરવાથી ચિત્ત શાંત થાય છે અને ચિત્ત શાંત થવાથી આશ્વાસ - પ્રવાસ પણ શાંત થાય છે. બન્ને શાંત થાય ત્યારે શરીર હલકું હોય તેમ જણાય છે, એકાગ્રતા આવે છે અને ધ્યાન સધાય છે.

આશ્વાસ - પ્રશ્વાસને શાંત કરવા માટે જે અભ્યાસની શિક્ષા દેવામાં આવી છે તે અત્યંત સરલ છે. શ્વાસ લેવો, તેને અંદર રાખવો અને તેને બહાર છોડવો-તેમાં કોઈ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા નથી. શ્વાસ લાંબો કે ટૂંકો, દીર્ઘ કે હૃસ્વ જે રીતે ચાલે તેને તેમજ ચાલવા દેવો જોઈએ; કેવળ, પોતાનું ધ્યાન બહારની બધી ચીજોમાંથી ખેંચીને (પ્રત્યાહત કરીને) બહાર આવતા અને અંદર જતા પોતાના શ્વાસ પર લગાવી દેવું જોઈએ. તેના ઉપર પૂરો ખ્યાલ રાખે કે શ્વાસ દીર્ઘ અથવા હૃસ્વ ચાલી રહ્યો છે. આટલું કરવાથી શ્વાસ - પ્રવાસ સ્વયં કોમળ, શાંત તથા સૂક્ષ્મ થઈ જશે અને ચિત્ત બહારના વિષયોમાંથી ખેંચાઈને ધ્યાન-મગ્ન થઈ જશે. આ અભ્યાસને ‘આનાપાન સતિ’ કહે છે. ‘આનાપાન સ્મૃતિ’ સમાધિને ભાવિત તથા પ્રગુણિત કરવાથી તે શાંતિદાયક અને નિષ્કામ સુખદાયક નીવડે છે.

કાયાનુપશ્યનાના બીજા પ્રકારો- ઈર્યાપથ સ્મૃતિ, પ્રતિકૂલ મનસિકાર, ધાતુ મનસિકાર અને શ્મશાન-યોગ છે તે તેના પ્રસંગે વિચારશું.

(૨) વેદનાનુપશ્યના- Mindfulness of feeling (પોતાના શરીરની સુખાનુભૂતિ અથવા દુઃખાનુભૂતિના વિષયમાં જાગૃત રહેવાનો અભ્યાસ.)

‘સતિપટ્ટાન’- સૂત્રનો અભ્યાસી સુખવેદનાનો અનુભવ કરે તે સમયે જાગૃત રહે છે કે હું સુખવેદનાનો અનુભવ કરી રહ્યો છું, તે દુઃખવેદનાનો અનુભવ કરે તે સમયે પણ જાગૃત રહે છે કે હું દુઃખવેદનાનો અનુભવ કરી રહ્યો છું.

(૩) ચિત્તાનુપશ્યના—Mindfulness of the state of mind i. e. the general condition of consciousness at that given moment. (પોતાના મનના વિચારના વિષયમાં જાગૃત રહેવાનો અભ્યાસ.)

રાગ, દ્વેષ, મોહ અથવા કોઈપણ વિકાર જે મનમાં ઊઠે તો ‘સતિપટ્ટાન’- સૂત્રનો અભ્યાસી જાગૃત રહે છે છે કે મારા મનમાં આવે વિચાર ઊઠી રહ્યો છે. આ પ્રમાણે જાગૃત રહેવાથી વિચારનો એની મેળે નાશ થઈ જાય છે.

(૪) ધર્માનુપશ્યના—mindfulness of mental contents i.e. the definite contents or objects of consciousness at that given moment. (પોતાની મનોવૃત્તિઓના વિષયમાં જાગૃત રહેવાનો અભ્યાસ.)

(૧) કામ, (૨) વેરભાવ, (૩) પ્રમાદ કે જડતા, (૪) ચિંતા અને (૫) મૂંઝવણ (વિચિકિત્સા) - આ પાંચ ‘નીવરણો’ (અથવા જે Moral kind કહેવાય છે તે) મનુષ્યને સન્માર્ગથી પાડે છે. ‘સતિપટ્ટાન’- સૂત્રનો અભ્યાસી જાગૃત રહીને આ નીવરણોથી સચેત રહે છે. આ ભાવના યોગીને નિર્વાણમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવનારી છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ‘સતિપટ્ટાન’- સતત સાવધાનતા પરમાર્થનું તો સાધન છે જ પરંતુ સાથે સાથે લૌકિક કાર્યોમાં સફલતા આપે તેવું તેના કરતાં ખીલું કોઈ ચડિયાતું સાધન નથી. લગવાનું બુદ્ધના આખરી શબ્દો ‘અપ્પમાદેન સમ્પાદેથ’ અર્થાત્ ‘અપ્રમાદ વડે ધર્મને સંપાદન કરો’- એ પ્રમાણે હતા.

ભ.

(૧૩૮)

લુણાવા.

તા. ૧-૨-૭૩

‘આનાપાન સ્મૃતિ’ તથા ‘બ્રહ્મવિહાર ચિત્તન’થી લાભ થાય છે. આપણે ત્યાં અનિત્યત્વાદિ અને મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓને મુનિજીવનમાં નિત્ય ભાવવાનું વિધાન છે. તથા શ્રાવક જીવનમાં અનુષ્ઠાનોમાં પ્રાણ પૂરવા માટે તે ભાવનાઓનું શ્રવણ-મનનાદિ વિહિત થયેલું છે, તીવ્ર નિષ્ઠાના અભાવે પ્રત્યક્ષ પરિણામ અનુભવાતું નથી. ભાવના માત્ર વિચારરૂપે થાય

છે, સંવેદન પર્યંત પહોંચાતું નથી. જ્ઞાનના શ્રુત, ચિન્તા અને ભાવના-એમ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. ત્યાં ભાવના-જ્ઞાન સંવેદનપરક છે.

અ.

(૧૩૯)

તા. ૨૦-૪-૭૩

‘સતિપટ્ટાન’-સ્મૃતિ ઉપસ્થાનની ક્રિયા એ સતત જાગૃતિની ક્રિયા છે અને જતાં આવતાં બંને પ્રવાસો ઉપર ધ્યાન રાખવાની ક્રિયા છે. ‘સમયં ગોચમ ! મા પમાયણ’-આવી પ્રભુ મહાવીરે શ્રીગૌતમને આજ્ઞા આપી - સાથે જે પ્રક્રિયા આપી હુશે તે રૂખરૂ આપી એટલે આજ સુધી આપણને મળી નહીં. હવે આ ઐદ્ધ - પ્રક્રિયા ઉપરથી ખ્યાલ આવશે કે સતત જાગૃતિ રાખવાની પ્રક્રિયા પ્રાણ સાથે સંલગ્ન કરીને થઈ શકે છે. ‘સ્મૃતિ અનુપસ્થાપન’ તે સામાયિકનો એક અતિચાર છે. એટલે ‘સ્મૃતિ ઉપસ્થાન’ એનો અર્થ ‘સામાયિક’-તેથી ‘સામયિક’માં પણ આવી સતત જાગૃતિ રાખવી જોઈએ - એમ મારું નમ્ર સૂચન છે.

બ.

(૧૪૦)

લુણાવા.

તા. ૨૫-૫-૭૫

તા. ૧૯-મી નો પત્ર મળ્યો. “જૈન ભારતી” વિશેષાંકના બંને લેખો ધ્યાનપૂર્વક જોઈ લીધા છે. શ્રી ‘આચારાંગ’ના ‘વિપસ્સી’ અને ‘પાસરૂ’ શબ્દોથી વિપશ્યના, અનુપશ્યનાદિ ઐદ્ધ-સાહિત્યના શબ્દોનો સમન્વય સાધવા લેખકે પ્રયાસ કર્યો છે, તે ઉત્તમ છે, પરંતુ તેટલા માત્રથી ધ્યાનમાર્ગનો ઉદ્દેશ ઐદ્ધ-સાહિત્યમાં જેવો સ્પષ્ટ છે, તેવો જૈન-સાહિત્યમાં નથી, એવું અનુમાન તારવવું એ સાહસ છે. વૈરાગ્યાદિ ભાવનાઓ તથા આજ્ઞાવિચ્યાદિ ધર્મધ્યાનોનું સ્વરૂપ જૈન આગમોમાં તથા પંચાંગી સમેત સમગ્ર-સાહિત્યમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે છે અને સાધનાના માર્ગમાં આગળ વધવા માટે સાધકને તેમાંથી સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન પણ મળે છે. તુલનાત્મક અભ્યાસ જરૂરી છે, પણ ધ્યાનમાર્ગના અનુભવ વિના એક ઉપર બીજાની સરસાઈ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરવો અનાવશ્યક છે. સુયોગ્ય

સાધક પોતાની યોગ્યતાના બળે દરેકમાંથી પોતાની ભૂમિકાનુસાર ગ્રહણ કરીને વિકાસ સાધી શકે છે.

જૈનદર્શનની વિશેષતા સર્વ-નય-સંગ્રાહિતામાં છે. જૌદ્દર્શન ઋગ્વેદનુસારની છે, તેથી તે પણ એક નય છે, તેમાં જે કંઈ સત્ય છે તે શ્રીજૈનદર્શનની અંતર્ગત જ છે, તે ઉપરાંત અન્ય નયોનું સત્ય પણ જૈનદર્શનાંતર્ગત છે જ. એ રીતે સર્વોપરિતા સ્થાપવી હોય તો જૈનદર્શનની સ્થાપી શકાય છે. નયવાદના સારા અભ્યાસી લેખકો પણ કેટલીક વાર પૂર્વગ્રહાદિ કારણોએ એ વાત વિસરી જાય છે અને સામાન્ય વાચકોમાં બુદ્ધિભેદ થાય તેવું લખાણ પણ તેઓના હાથે થઈ જાય છે; તેવું જ કંઈ આમાં થયેલું સમજાય છે.

ભ.

(૧૪૧)

એડા.

તા. ૨૫-૧૧-૭૫

સુશ્રાવક રતિભાઈ વિપશ્યના-સાધનાની સાથે એકમેક થઈ ગયા છે અને તેનાથી વિષય-કષાયની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર કાબુ આવે છે એવો અનુભવ તેમને થયાનું જણાવેલ.

તેના ઉત્તરમાં તે સાધના પ્રાણ્યામના જ એક પ્રકારરૂપ ગણાય, વિપશ્યના-સાધનામાં 'શબ્દ'ને સ્થાન નથી. શબ્દમાં કયા પદ્ધતિ?— એ હેડીંગ નીચે ગોચંકાલનો એક લેખ પણ 'વિપશ્યના' માસિકમાં આવેલો. એકંદર જૌદ્દ-સાધનામાં 'શબ્દ'ને અપ્રમાણ માનવામાં આવે છે કારણ કે તેમના મતે વસ્તુ ક્ષણસ્થાયી છે. તે 'શબ્દ' વડે પકડાય નહિ તેથી અનુમાન અને આગમ પ્રમાણ જૌદ્દોને અમાન્ય છે એટલે તેમની બધી સાધના પ્રાણ્યામ-પરક ગણાય અને પ્રાણ્યામથી જે લાભો થાય છે, તે બધા તે સાધનાથી પણ થઈ શકે. 'યોગશાસ્ત્ર'ના પંચમ-પ્રકાશમાં યોગના પ્રાણ્યામ અંગેનું વિસ્તારથી વર્ણન છે, તેના ઉપસંહારમાં શ્લોક ૪૦ માં કહ્યું છે કે:—

તતોઽવિદ્યા ચિલીયન્તે,
વિષયેચ્છા વિનશ્યતિ।
ચિકલ્પા વિનિવર્તન્તે,
જ્ઞાનમન્તર્વિજુમ્ભતે ॥

અર્થ:- હૃદય-કમલમાં પ્રાણુ સાથે મનનો ધીરે ધીરે નિરોધ કરતાં અવિદ્યાનો વિનાશ થાય છે, વિષયોની ઇચ્છા શમી જાય છે, વિકલ્પો દૂર થઈ જાય છે અને અંતરમાં જ્ઞાન પ્રગટે છે.....ઇત્યાદિ જ્ઞેશો.

ટીકામાં પ્રાણુયામની ઉપયોગિતા બતાવી છે પણ તે હડયોગનું એક સ્વરૂપ હોવાથી જૈન-પ્રક્રિયાને સમ્મત નથી.

જૈન-સાધના શ્રતજ્ઞાનના બાળ ઉપર છે - એ વાત રતિભાઈને સમજાવી હતી અને 'લોગસ્સ'ની પહેલી તથા છઠ્ઠી ગાથાનું 'કાયોત્સર્ગ-મુદ્રા'એ ધ્યાન કરવા સૂચવ્યું હતું. તે અંગે તમારે જે વાતચીત થઈ હોય તે જણાવશો.

અ.

(૧૪૨)

તા. -

‘આનાપાન સતિ સુત્ત’માં વિદ્યાન નીચે પ્રમાણે છે:-

એકાન્ત સ્થળમાં આશ્રય નીચે ટકાર સાવધાનતાથી ખેસવું.

પ્રથમ ચોકડી - કયાનુપશ્યના-આનાપાન સ્મૃતિ વડે શરીરનું અને શરીર-સંસ્કારોનું આકલન કરવાનો ઉપાય:-

- (૧) દીર્ઘ આશ્વાસ લે તો તેમ સમજે, મૂકે તો તેમ સમજે.
- (૨) હ્રસ્વ આશ્વાસ લે તો તેમ સમજે, મૂકે તો તેમ સમજે.
- (૩) સર્વ દેહુની સ્મૃતિ રાખીને આપ્રવાસ - પ્રપ્રવાસનો અભ્યાસ કરે.
- (૪) કાય-સંસ્કારોને શાંત કરીને આપ્રવાસ - પ્રપ્રવાસનો અભ્યાસ કરે.

દ્વિતીય ચોકડી-વેદનાનુપશ્યનું-વેદનાનું આકલન કરવાનો ઉપાય:-

- (૧) પ્રીતિનો અનુભવ લઈને આપ્રવાસ- પ્રપ્રવાસનો અભ્યાસ કરે.
- (૨) સુખનો અનુભવ લઈને આપ્રવાસ- પ્રપ્રવાસનો અભ્યાસ કરે.
- (૩) ચિત્ત-સંસ્કારોને બરાબર જાણીને આપ્રવાસ- પ્રપ્રવાસનો અભ્યાસ કરે.
- (૪) ચિત્ત-સંસ્કારોને શાંત કરીને આપ્રવાસ-પ્રપ્રવાસનો અભ્યાસ કરે.

તૃતીય ચોકડી - ચિત્તાનુપશ્યના-ચિત્તનું આકલન કરવાનો ઉપાય :-

- (૧) ચિત્તને જાણીને આશ્વાસ-પ્રશ્વાસનો અભ્યાસ કરે.
- (૨) ચિત્તને પ્રમુદિત કરીને આશ્વાસ-પ્રશ્વાસનો અભ્યાસ કરે.
- (૩) ચિત્તનું સમાધાન કરીને આશ્વાસ-પ્રશ્વાસનો અભ્યાસ કરે.
- (૪) ચિત્તને વિમુક્ત કરીને આશ્વાસ-પ્રશ્વાસનો અભ્યાસ કરે.

ચતુર્થ ચોકડી - ધર્માનુપશ્યના-નિર્વાણુ-પ્રાપક પદાર્થોનું આકલન કરવાનો ઉપાય :-

- (૧) અનિલ્યતા સમજીને આશ્વાસ-પ્રશ્વાસનો અભ્યાસ કરે.
- (૨) વૈશ્યયને સમજીને આશ્વાસ-પ્રશ્વાસનો અભ્યાસ કરે.
- (૩) નિરોધ જાણીને આશ્વાસ-પ્રશ્વાસનો અભ્યાસ કરે.
- (૪) ત્યાગ જાણીને આશ્વાસ-પ્રશ્વાસનો અભ્યાસ કરે.

*

*

*

૧. કાય-સંસ્કાર - આનંદ-લહરી જેવા સુખકારક અનુભવ.
૨. પ્રીતિ - નિષ્કામ પ્રેમ જે પ્રથમ ચોકડીના અનુભવથી આપોઆપ ઉદ્ધિત થાય છે.
૩. સુખ - રોગના કારણે શરીરમાં વેદના થતી હોય અને આનાપાન-સ્મૃતિની ભાવના કરે તો અપ્રતિભ પ્રીતિ-સુખ અનુભવે.
૪. ચિત્ત-સંસ્કાર - ઉપર પ્રમાણે આનંદકારક અને સુખકારક ચિત્ત-સંસ્કારો.
૫. ચિત્ત-સંસ્કાર શાંત - મનનો સૂક્ષ્મ કંપ પણ નાપ્યૂદ કરવાનો હોય છે.
૬. ચિત્ત જાણીને - ચિત્ત મંદ થવાનો સંભવ છે તે જાણીને પ્રયત્નો કરવા.
૭. ચિત્તને પ્રમુદિત કરીને - ચિત્તનો ઉત્સાહ રાખીને.
૮. ચિત્તનું સમાધાન કરીને - શાંતિપૂર્વક.
૯. ચિત્તને વિમુક્ત કરીને - આશ્વાસ-પ્રશ્વાસમાં મનને આસકત થવા દેવું નહીં.

૧૦. અનુપશ્યના - આકલન કરવું.

૧૧. નીવરણ - આવરણ.

(ગ્રંથ:- 'સિદ્ધ જીવની' - સ્વામી બ્રહ્માનંદ).

[૧૭]

ધ્યાન

ભ.

(૧૪૩)

તા. -

‘ધ્યાન’ કરતાં પહેલાં ‘ધારણા’ કરવાનાં અંગ :-

‘યોગશાસ્ત્ર’, ૫૪મ-પ્રકાશમાં ‘ધારણા’ અંગનું વર્ણન છે. તેમાં આર સ્થાનો પર ‘ધારણા’ કરવાનું એક જ શ્લોકમાં કહ્યું છે :-

નાભિહૃદયનાસાગ્રમાલમ્ભૂતાલુહૃષ્ટયઃ ।

મુખં કર્ણૌ શિરશ્ચેતિ ધ્યાનસ્થાનાન્યકીર્તયન્ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ :- નાભિ, હૃદય, નાસાગ્ર, ભાલ, બ્રૂ, તાલુ, (અંને) નેત્રો મુખ, (અંને) કાન, અને શિર આટલાં ધ્યાન કરવા માટેનાં (મનને એકાગ્ર કરવા માટેનાં) સ્થાન કહ્યાં છે.

ભ.

(૧૪૪)

પાટણ.

કા. સુ. ૧૨

ધ્યાન :-

જો કે આ વિષય જ એવો છે કે સર્વસાધારણ ન બની શકે.

It is meant not for masses but for classes.

આ વિષયમાં તમારો પરિશ્રમ સારો છે અને સહજ છે, તે પૂર્વ-જન્મના યોગાભ્યાસના સંસ્કારોને સૂચવે છે. નિરાગ, અદ્રેષ, અમોહ વગેરે માટે પંચપરમેષ્ઠિના પાંચ વિશેષણોની કલ્પના કરી છે, તે માટે કોઈ આધાર મળ્યો હોય તો તે જણાવશો. વાચ્ય-પંચકના આધારે કલ્પના હોય તો ખોટી પણ નથી; છતાં તેને પંચપરમેષ્ઠિરૂપે લેવા કરતાં પ્રથમ પરમેષ્ઠિની જ પાંચ અવસ્થાઓ લેવી વધુ સંગત થઈ શકે. તમારે

ઉપયોગ થઈ રહે ત્યારે છેવટના સુધારાઓ દાખલ કરીને પાશું મોકલી શકશો.

આત્મજ્ઞાન માટેના ધ્યાનના અધિકારી થવા માટે મૂલોત્તર ગુણોના પાલનની સઘળી પ્રક્રિયાઓ ધર્મશાસ્ત્રોમાં ફરમાવેલી છે, એ લક્ષ્યમાં રહેવાથી બધી પ્રક્રિયાઓની સંગતિ આપમેળે થઈ જાય છે. કર્મક્ષય માટે આત્મજ્ઞાન આવશ્યક છે અને આત્મજ્ઞાન માટે ધ્યાન અને તેની સામગ્રી જરૂરની છે.

ભ.

(૧૪૫)

ભોંયણી.

કા. વ. ૧૪

ધ્યાન : પ્રારંભિક ભૂમિકા :-

ધ્યાન સંબંધી લેખ ગમ્યો તે જાણીને આનંદ. ધ્યાનની સામગ્રીમાં 'લાવના' અને 'અનુપ્રેક્ષા'ને સ્થાન છે. 'લાવના' એ ધ્યાનાભ્યાસની ક્રિયાનું જ બીજું નામ છે તથા 'અનુપ્રેક્ષા' એ ધ્યાનમાંથી નીચે ઉતર્યા બાદ વિચારવા માટેની સામગ્રી છે. યંને ધર્મધ્યાનને પોષક છે, તેથી વારંવાર અભ્યાસ કરવાને યોગ્ય છે - એમ પ્રત્યેક સ્થળે કહેલું છે. ધ્યાન એક પ્રકારનું વિજ્ઞાન (Science) છે, તેથી ભ્રષ્ટાચારી પુરુષો પણ ટેવ પાડીને ધ્યાનમાર્ગે આગળ વધી શકે છે, તેમાં 'ના' પાડી શકાય નહિ પણ તે ધ્યાનને શુભ બનાવવું હોય અથવા મોક્ષ-હેતુક કરવું હોય તો તત્ત્વજ્ઞાન અને તેના પુનઃ પુનઃ અભ્યાસરૂપ 'ચિંતન' અને 'અનુપ્રેક્ષા'ની આવશ્યકતા રહેવાની. તેમાં સમષ્ટિને સ્પર્શનારી તથા પરસ્પરના સંબંધને સુધારનારી મૈત્ર્યાદિ ચાર લાવનાઓની આવશ્યકતા તો પાયામાં રહેવાની.

અનિત્યત્વાદિ બાર અનુપ્રેક્ષાઓ - એ વૈરાગ્યપોષક અને મૈત્ર્યાદિ ચાર લાવનાઓ - એ સમ્યક્દર્શનને નિર્મળ કરનાર સમષ્ટિગત લાવનાઓ છે. તેને સર્વ આસ્તિક દર્શનકારોએ યથાયોગ્ય સ્થાન આપેલું છે. 'સર્વભૂત-હિતૈ રતઃ' અને 'સત્ત્વમુઅપ્પમ્મૂઅસ્સ' - એ સુમુક્ષુ માત્રની લાવના છે. તેની ઉપેક્ષા કરીને મોક્ષ-માર્ગમાં આગળ વધવું અગર ધ્યાનમાં સ્થિરતાની સાથે વિશુદ્ધિ લાવવાનું કાર્ય અશક્યવત્ છે. ધ્યાનને યોગ્ય ભૂમિકા સર્જવા

માટે કે ધ્યાતાનાં કહેલાં લક્ષણો લાવવા માટે ‘પરમપ્યાત્મવત્ પચ્યન્’ અને ‘અમાત્રકરુણાપાત્રં’ વગેરે વિશેષણો છે.

* * *

‘આદ્યપરમેષ્ઠિ પંચપરમેષ્ઠિરૂપ છે’—એવાં પ્રમાણો ‘ધર્મ-સંગ્રહ’ આદિ ગ્રંથોમાં મળે છે.

* * *

‘વિમર્શ’ એ મંત્રરૂપ પણ નથી અને મંત્રવાચ્ય પણ નથી, કિન્તુ મંત્રાર્થના અભેદ-ચિન્તનરૂપ છે—એમ લાગે છે.

ભ.

(૧૪૬)

તા. ૨૮-૨-૬૮

ધ્યાન:—

“શ્રમણોપાસકાનાં શેષવિહિતાનુષ્ઠાનાઽબાધયા ।
સમુચિતસમયે યુક્તમેવ નમસ્કારાદિધ્યાનમિતિ ॥”

ભાવાર્થ:— શ્રાવકોને ખાકીનાં કરવા લાયક અનુષ્ઠાનોને બાધ ન આવે એ રીતે યોગ્ય સમયે નમસ્કારાદિનું ધ્યાન કરવું યુક્ત જ છે.

* * *

“અયં દેવો ધ્યાતવ્યઃ પિંડસ્થ - પદસ્થ - રૂપસ્થ - રૂપાતીતતયા
શ્રેણિકેનેવ । શ્રેણિકો હિ વર્ણ-પ્રમાણ - સંસ્થાન - સંહનન -
ચતુર્લ્લિશદતિશયાદિયુક્તં યોગિનં ભગવન્તં શ્રીમહાવીરમનુધ્યાતવાન્ ।
તદનુભાવાચ્ચ તદ્વર્ણ - પ્રમાણ - સંસ્થાન સંહનનાતિશયયુક્તઃ
પદ્મનાભસ્તીર્થકરો ભવિષ્યતિ ।”

ભાવાર્થ:— શ્રેણિક રાત્રની જેમ પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત અવસ્થા વડે આ દેવ ધ્યાન કરવા લાયક છે, કારણ શ્રેણિક રાત્રએ વર્ણ, પ્રમાણ, સંસ્થાન, સંઘયણ, ચોત્રીસ અતિશય ઇત્યાદિ યુક્ત યોગી ભગવાન શ્રીમહાવીરનું ધ્યાન કર્યું અને તેના પ્રભાવથી તે પ્રભુના જેવાં જ વર્ણ, પ્રમાણ, સંસ્થાન, સંઘયણ, અતિશય ઇત્યાદિ યુક્ત પદ્મનાભ નામના તીર્થકર થશે.

* * *

આ પ્રમાણે અવિરતિ એવા શ્રેણિકનું દૃષ્ટાંત આપીને 'પરમાત્માના ધ્યાનનું એક જગ્યાએ સમર્થન કર્યું છે; બીજી જગ્યાએ વિહિત શેષ અનુષ્ઠાનને બાધ ન પહોંચે તે રીતે ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે અર્થાત્ અહીં 'વિહિત' શબ્દનો અર્થ ગૃહસ્થો માટે અવશ્ય-કર્તવ્ય કર્તવ્ય, ભર્તવ્ય-ભરણાદિ શેષ અનુષ્ઠાનોને બાધ ન પહોંચે તે રીતે સમજવો જોઈએ. ધ્યાનનો નિષેધ નથી પણ ધ્યાનમાં વિક્ષેપ ન પડે તે માટે અન્ય અનુષ્ઠાનોને બાધ ન પહોંચે તે રીતે વર્તવાનું વિધાન છે.

ભ.

(૧૪૭)

દુણાવા.

તા. ૧૦-૧૨-૬૮

‘સમાધિ-વિચાર’ ગ્રન્થમાં નીચેનું પદ છે:-

‘જે ધ્યાન અરિહુંતકો,

સોહિ આતમધ્યાન;

ફેર કછુ ઇણમેં નહીં

એહિજ પરમનિધાન.’ (૨૨૫)

અ.

(૧૪૮)

તા. ૨૧-૬-૬૮

‘યોગશાસ્ત્ર’, અષ્ટમ-પ્રકાશના અંતિમ શ્લોકમાં જે લખાણ છે તેનો શુષ્ણિગને વાંધો નથી. તે તો કેવળ ધ્યાનના ચાર પ્રકારો* છે, તે જૈનેતર છે-તેટલું જ કહે છે. તેનો અર્થ એ થયો કે ભગવાન શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યજી પહેલાં કોઈએ તે પ્રકારનો નિર્દેશ કર્યો નથી. જેમ જૈન-આચાર્યધર્મ પાતંજલ ‘યોગદર્શન’ના અષ્ટાંગ ઠાંચામાં ઢાળીને તેઓએ ‘યોગશાસ્ત્ર’માં કહ્યો તેમ ધ્યાનનાં પદોને પણ પિંડસ્થ આદિ પ્રકારોમાં ઢાળીને મોક્ષમાર્ગનું નિશાન તેઓ ચૂકયા નથી. આવા મહાપુરુષ જ કુશળ બાજીગરની જેમ વર્તી શકે અને ચાલુ પ્રથા સાથે યોગ્ય છૂટ લઈ શકે.

* પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત.

તેથી શુભિગ્નના લખાણથી કાંઈ ચોંકવાની જરૂર નથી. તે તો આપણને બચાવ કરતાં શીખવે છે. તે તો ડૉ. ભાંડારકરના લખાણ ઉપરથી કહે છે અને ડૉ. ઉપાધ્યે તથા પંડિત માલવણીયા પણ તેમ જ માને છે.

ડૉ. ઉપાધ્યેને મેં કહ્યું કે તમે યોગીન્દુદેવ વિરચિત ‘પરમાત્મ-પ્રકાશ તથા યોગસાર’નું સંપાદન કર્યું તેમાં દોહા-૯૮ નું ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે છે :-

“ જિન ભગવાનકે કહે હુए पिंडस्थ, पदस्थ, रूपस्थ और
रूपातीत ध्यानको समझ । ”

હવે યોગીન્દુદેવ પોતાના કહેવા પ્રમાણે છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં થયા, તો તે નિદેશ ભગવાન હેમચંદ્રાચાર્યજીથી આગળનો થયો ને ? તેનું કેમ ?

ભગવાન હેમચંદ્રાચાર્યજી તો મહોર મારતા નથી પણ યોગીન્દુદેવ તો મહોર મારે છે કે-“ જિન ભગવાનકે કહે હુए पिंडस्थ, पदस्थ, रूपस्थ और रूपातीत ध्यानको समझ । ”

આનો જવાબ તેમની પાસે કાંઈ નથી. તેમને આધારે બધા લખી મોકલ્યા છે, પણ જવાબ નથી.

પં. ધુરંધરવિજયજી (હવે સૂરિ) અહીં હતા ત્યારે આવા કોઈ વિષયની ચર્ચા કરતાં યોદ્યા હતા કે ભગવાન હેમચંદ્રાચાર્યજીએ ટીકા કરનારાઓને જવાબ આપ્યો છે કે “ જે જે સારું છે તે સઘળું અમારું જ છે. અમે કાળજી પૂર્વક રાખી શકયા ન હોઈએ તેથી તે કાંઈ ખીલતું ન થઈ બન્ય. ”

* * *

‘મંત્રાત્મક-દેવતાવાદ’-એ શાસ્ત્રકાર ભગવંતનું નવું દેણુ છે. તે વસ્તુ પાછળથી બરાબર તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સમજાઈ નથી. તેથી તેના વિષે આજ સુધી ઉપેક્ષા સેવાઈ છે.

‘મંત્રાત્મક-દેવતાવાદ’-એનો મીમાંસકોએ તેમના ગ્રન્થોમાં નિદેશ કર્યો છે. મૂળ શૈવપંથીઓએ પણ નિર્દોષ કર્યો જણાય છે. આ કારણે જ ડૉ. શુભ્રિગે પદસ્થ આદિ ધ્યાનોને જૈનેતર કહ્યાં છે.

અ.

(૧૪૯)

તા. ૨૬-૭-૭૦

‘સમાપત્તિનું કૃણ’-આ નામનો એક ૧૫ પૃષ્ઠોનો લેખ આપના તરફથી મળ્યો હતો. તેમાં પહેલા પૃષ્ઠનો પહેલો પંચ જ સમાપત્તિનું કૃણ દર્શાવે છે. બાકી બધાં પૃષ્ઠો સમાપત્તિની સાધના વિષે છે. પરંતુ છેલ્લે ૧૫ માં પૃષ્ઠમાં ‘ધ્યાનયોગાર્થમીહિતા:’ દર્શાવ્યું છે. તે પ્રમાણે આ સઘળું ધ્યાનયોગ માટે છે, જ્યારે સમાપત્તિનો જ્ઞાનયોગ છે તે ધ્યાનયોગ પછીની અવસ્થા છે.

‘અધ્યાત્મસાર’-યોગાધિકારમાં નીચે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે:-

કર્મયોગં સમભ્યસ્ય, જ્ઞાનયોગસમાહિતઃ ।

ધ્યાનયોગં સમારુહ્ય, મુક્તિયોગં પ્રપદ્યતે ॥ ૮૩ ॥ ૫૭૭ ॥

અર્થ:-કર્મયોગને સારી રીતે સિદ્ધ કરીને પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનયોગમાં સારી રીતે સમાધિસ્થ બનેલા મહાત્મા ધ્યાનયોગ ઉપર ચડીને મુક્તિનો યોગ (સંબંધ) પ્રાપ્ત કરે છે.

અહીં મુનિશ્રી ચંદ્રશેખરવિજયજીએ તે વિષે નીચે પ્રમાણે તરુતાલિકા આપી છે:-

- (૧) કર્મયોગ - એ અભ્યાસ-દશા.
- (૨) જ્ઞાનયોગ - એ સમાધિ-દશા.
- (૩) ધ્યાનયોગ- એ ક્ષપકશ્રેણિ-દશા.
- (૪) મુક્તિયોગ- એ સિદ્ધ-સ્વરૂપ.

અહીં ‘જ્ઞાનયોગ’ને ‘સમાધિ-દશા’ કહેવામાં આવેલ છે. પરિભાષામાં ફરક નોંધપાત્ર છે.

*

*

*

‘યોગશાસ્ત્ર’; અષ્ટમ-પ્રકાશ, શ્લોક-૨૬ માં જે ‘જગજ્જ્યોતિર્મયં’ -આવે છે તેનું વિવરણ આજે તપાસ્યું તે ‘સમાપત્તિ’ વિષે જ હોવાથી આપને આ સાથે મોકલું છું.

卐

અ.

(૧૫૦)

તા. ૧૩-૫-૭૧

‘તત્વાનુશાસન’માં પૃષ્ઠ-૩૫ ઉપર નીચે પ્રમાણે જણાવેલ છે :-

ધ્યાને હિ વિભ્રતિ સ્થૈર્યં ધ્યેયરૂપં પરિસ્ફુટમ્ ।

આલેખિતમિવાભાતિ ધ્યેયસ્યાઽસન્નિઘાવપિ ॥ ૪૪ ॥ ૧૩૩ ॥

અર્થ:- ધ્યાન જ્યારે સ્થિરતાને ધારણ કરે છે ત્યારે ધ્યેય નજીક ન હોવા છતાં પણ જાણે (સામે) આલેખિત હોય એવું અત્યંત સ્પષ્ટ ભાસે છે. ॥ ૪૪ ॥ ૧૩૩ ॥

ભ.

(૧૫૧)

તા. -

‘પ્રતિમાશતક’માં* કહ્યું છે “ જે અરિહંતોને જાણે છે ” ઇત્યાદિ.

તેથી ‘તમે’-‘હું’-એવા પદોનો ઉલ્લેખ નથી થતો કારણ કે ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય-એ ત્રણેયનું એકત્વ થઈ જાય છે અને તે પછી અનિર્વચનીય અને અિન્મય એવી પરંબ્રહ્મ નામની જ્યોતિ સ્ફુરે છે. તેની સ્ફુરણાથી જ સર્વ ક્રિયાઓની સફલતા થાય છે.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે :-

ભગવાનનું બિંબ હૃદયમાં ધારણ કરવાથી ભગવાનના રૂપનું સતત સ્મરણ થાય અને તેના ધ્યાનથી પાપ ક્ષીણ થવાથી નૈશ્વિક એવા દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાયોનાં સાદૃશ્યની સર્વતોમુખી વિચારણા - પર્યાલોચના થાય છે; તેમાં ‘સોઽહમ્’ - ‘તે હું છું’ અને ‘અહં સઃ’ - ‘હું તે છું’-એવું અભેદજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, જે ‘સમાપત્તિ’ સ્વરૂપ છે અને ત્યાં આન્તર્જલપમાં ‘સઃ’ અને ‘અહમ્’ પદ - એ બન્નેનો ઉલ્લેખ હોય છે અને તે બન્ને વચ્ચે ભેદ જણાય છે. જણાયેલ અને નહિ જણાયેલા, ‘તું’-‘હું’ પદો વેદાન્તીઓની રીતે અખંડ બ્રહ્મ કે જે ‘જહલક્ષણા’ અને ‘અજહલક્ષણા’ સ્વરૂપ છે - તેમાં આન્તર્જલપથી ઉત્પન્ન થયેલ, નિર્વિકલ્પક-સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે.

* જુઓ:- ‘પ્રતિમાશતક’; સ્વોપસવૃત્તિ, ૨લોક-૯૯, પૃષ્ઠ-૨૯૮-૨૯૯.

ભ.

(૧૫૨)

તા. -

‘બૃહત્કલ્પ-ટીકા’માં ત્રિવિધ ધ્યાનનું વર્ણન છે. તેનાથી ‘ધ્યાન’ અંગે જે વિવિધ પ્રકારની ગેરસમજૂતો આપણી અંદર તથા બહાર પ્રવર્તે છે, તે દૂર થશે.

‘ધ્યાનં નિર્વિષયં મનઃ ।’

અર્થ:- નિર્વિષય મન તે ‘ધ્યાન’ કહેવાય છે.

‘નિર્વિકલ્પં ધ્યાનમુચ્યતે ।’

અર્થ:- મનની નિર્વિકલ્પ દશાને ‘ધ્યાન’ કહે છે.

‘ધ્યાન’- એ ‘નિર્વિચાર-અવસ્થા’ છે વગેરે એકદેશીય વિચારો આજે પ્રવર્તી રહ્યાં છે તેની સામે ધ્યાનની સર્વાંગ પરિપૂર્ણ વ્યાખ્યા શું છે, તે ‘બૃહત્કલ્પ-ટીકા’ના આ ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ થશે તથા આપણી અંદર પણ ‘ધ્યાન’ના કાયિક, વાચિક, માનસિક - ત્રણે પ્રકારો સંગ્રહિત થવાથી કોઈપણ જાતની ક્ષતિયાદ કરવાનું કારણ રહેશે નહિ.

ભ.

(૧૫૩)

તા. -

નિરંજન નિરાકાર પરમાત્માનું જે ‘ધ્યાન’ તે આઠમા ગુણુસ્થાનકથી શરૂ થાય, એને જ ‘અભેદોપાસના’ અથવા ‘નિવૃત્તિ-માર્ગ’ કહેવાય છે.

*

*

*

‘નિર્વિકલ્પક’ એટલે માનસિક-વૃત્તિઓનો સંપૂર્ણ નિરોધ’, જેને ‘શુદ્ધ-ઉપયોગ’ કહેવાય છે. એ દશા આઠમાથી પારમા ગુણુસ્થાનક સુધી હોય છે, જેના અંતે ‘ઉજ્જગર-દશા’ અથવા તો ‘પ્રાતિભ’ નામનું અનુભવજ્ઞાન થાય છે અને જેના પ્રતાપે ‘કેવળજ્ઞાનરૂપ જ્યોતિ’ પ્રગટ થાય છે. એ ‘નિવૃત્તિ-માર્ગ’ને જ ‘ધર્મમેઘસમાધિ’ યા તો ‘અસંગાનુષ્ઠાન’ કહેવાય છે.

(‘પારમાર્થિક લેખ સંગ્રહ’, પૃષ્ઠ-૨૦૬-૨૧૦).

[૧૮]

પ્રકીર્ણક

(૧) પ્રભુપ્રાપ્તિના ઉપાય

અ.

(૧૫૪)

તા. ૧૩-૭-૬૯

સંસાર બહાર ઉડીને પરમાત્માને ઝોળવા જવાનું નથી. પરમાત્માને પાસે લેવાનો, અનુભવવાનો છે.

જે પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે, એવા નિકટ પરમાત્માની શોધ કરવા બહાર શું કામ જવું પડે ? તેથી પ્રભુને પાસે લાવવા અનુભવવાની જરૂર છે.

જેને નિકટમાં નિકટ અને પ્રાણનો પણ પ્રાણ કહ્યો તેને બહાર-સ્વરૂપની બહાર - પણ શોધવાની જરૂર નથી. પોતામાં પોતા દ્વારા જ એને પાસે લાવવાનો - અનુભવવાનો છે. એક સાથે બે ક્રિયા કરવાની છે - પાસે લાવવાની અને અનુભવવાની.

આને માટે ત્રણ રીતિ છે:-

પહેલી રીતિ:- અલીપ્સા-તીવ્ર અલીપ્સા. Volcanic Aspiration-
ધબધબતા જ્વાળામુખી જેવી તમન્ના - અલીપ્સા હોવી જોઈએ.

પરમાત્માને મેળવવો હોય તો એ મેળવવાનો દૃઢ-નિશ્ચય જોઈએ. એ નિશ્ચય કાંઈ મગજના વિચારમાંથી ઉપજતો નથી. સમગ્ર આત્માએ ઉખળી પડવું જોઈએ.

સંસારની લોહપતામાંથી ઊંચે આવ્યા વિના હેતુનું ભાન પ્રગટતું નથી.

સંસારના ત્યાગ વિના પ્રભુ મળતા નથી.

“ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના,
કરીએ કોટિ ઉપાયજી.”

(નિષ્કળાનંદજી.)

જ્યાં સુધી અહંતા - મમતા છે ત્યાં સુધી વૈરાગ્યની ભાવના જન્મતી નથી.

સંસારના પદાર્થો પ્રત્યેની લોહુપતા - મમતા ત્યજવાની છે. આમ કરવામાં જ વસ્તુ માત્રના ઉપયોગ અને ઉપલોગનો વિવેક સમજાય છે.

વૈરાગ્યની ભાવના, 'પ્રેમ' અને 'દયા' જેવા ગુણોને જન્માવે છે.

પ્રભુ પ્રત્યેના અનન્ય પ્રેમભાવ વિના આ પ્રકારની વૈરાગ્ય-ભાવના જ્ઞાનશીલ અને ગતિશીલ બની શકતી નથી.

બીજી રીતિ:- જ્ઞાન અને ભક્તિ. આમાં પ્રેમલક્ષણુ-ભક્તિ એ જ 'જ્ઞાન' અને તેથી મળતું અપરોક્ષજ્ઞાન તે જ 'ભક્તિ'. જે કોઈ અહંકારવૃત્તિ મંદ કરી શકે તે જ ભક્તિ કરી શકે છે.

ત્રીજી રીતિ:- સત્સંગ, સંતના સમાગમથી મનુષ્યની ઘોરમાં ઘોર પશુવૃત્તિ પણ શમી જાય છે અને મનુષ્યત્વ ખીલી ઊઠે છે.

સદ્ગુરુના અભાવે ભક્તિભાવ ભર્યો પોકાર કરવાથી અંતઃકરણમાંથી જે દષ્ટિપૂર્વકની સમજ પ્રકટે એ જ 'ગુરુ' છે.

પ્રભુનું પ્રેમપૂર્વક - હૃદયના ખરા ભાવથી સ્મરણ કરવું. સ્મરણ કે સ્તુતિ દ્વારા સમર્પણ કરવાનું છે. આત્મ-સમર્પણ એ મહત્ત્વનું કાર્ય છે. વ્યક્તિ સમર્પણ દ્વારા અહંતા-મમતામાંથી છૂટી શકે છે. તે દ્વારા જીવનો અહંકાર વિગલિત થાય છે. અહંકારના વિગલન વિના સાચી નમ્રતા પ્રકટતી નથી કે વ્યક્ત થતી નથી.

નિષ્ક્રિયતા દ્વારા શાંત રહેવું એ સાચી આંતરિક શાંતિ નથી, પણ અસદ્વૃત્તિ સામે સદ્વૃત્તિથી યુદ્ધ આપીને સદ્વૃત્તિનો વિજય સ્થાપીને શાંતિ પ્રાપ્ત કરવી એ સાચી શાંતિ છે.

આપણું ઐહિક જીવન એક મરુભૂમિ સમાન છે, પણ એ ઉપર પ્રભુપ્રેમની જલવર્ષા થતાં એ ભૂમિ અલૌકિક વસ્ત્ર ધારણ કરે છે અને જીવનનું અન્ન પૂરું પાડે છે. પ્રભુનો આ પ્રેમ એ જ એની કૃપા છે. તે પ્રેમની નિશાનીઓ નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે :-

(૧) સંસારમાં આપણને પ્રાપ્ત થતા રોગ, વ્યાધિ, દુઃખ, દૌર્ભનસ્યઃ એ પ્રભુપ્રેમની નિશાની છે. માત્ર દુઃખો ભોગવા એટલું જ નહિ પણ તેનો અર્થ કરી, યોગ્ય રીતે ઘટાવવાથી જીવનની ખેતી માટે મહત્વનું ખાતર મળે છે.

(૨) શુભ-વાસના અને શુભ-આત્મબળ મનુષ્યના કર્મદ્વારા પ્રગટ થાય છે. તે પ્રેમની નિશાની છે.

(૩) સર્વ કોઈમાં પોતાપણાનો ભાવ જોવાની ટેવ પડે તે પણ પ્રેમની નિશાની છે.

(૨) સ્વાસ્થ્ય માટે પ્રાર્થના

અ.

(૧૫૫)

તા. ૫-૭-૬૮

“ The Healing Light ”- આ નામનું પુસ્તક હું હુમણાં વાંચું છું. તેમાં સ્વાસ્થ્ય માટે પ્રાર્થનાનાં ચાર પગથિયાં દર્શાવ્યાં છે:-

(૧) To remind ourselves that there is a source of life. એટલે કે જીવનનો એક સ્ત્રોત (ઝરાણું - પ્રવાહ) છે તે યાદ રાખવું. તે દૃષ્ટિએ તે પ્રલોકમાં* પહેલાં જ આપ્યું છે કે એવું એક નામ છે કે જે વિધનોનો વિનાશ કરે.

(૨) Turn it on. તે સ્ત્રોતને તમારા તરફ વાળો. અહીં પ્રલોકમાં એમ દર્શાવ્યું છે કે સાંનિધ્ય સેવો - એટલે લગભગ તેવો જ અર્થ થયો.

પરમ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રીરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી તેમના ‘સમ્યગ્દર્શનનું પ્રકટીકરણ’ નામના પુસ્તકમાં “સમ્યક્ત્વ એ આત્માનું કલ્યાણ સોધવાના જે ઉપાય છે તે સર્વનું મૂળ છે” - તેમ કહે છે. તે સકલ કલ્યાણ સિદ્ધ કરે તેવું નિધાન સમ્યક્ત્વ જ છે અને તેનાથી સાંનિધ્ય સાંપડે.

(૩) Accept it by faith. શ્રદ્ધા રાખો કે તે સાંનિધ્ય સાંપડી રહ્યું છે.

(૪) Observe its operations. જે લાભો સાંપડે તેનું નિરીક્ષણ કરી શ્રદ્ધા વધારો.

આ ચારેય પગલાંને પ્રલોકના અર્થમાં વધુ સારી ઘટાવવા માગું છું. માટે મેં આપશ્રીને અર્થ બાબત વિચારણાની તસ્દી આપી હતી.

મારી આરાધના સારી ચાલે છે. એક ‘Science of Mind’-નામનો ઠગઠાર ગ્રન્થ હાથ લાગ્યો છે. તે શ્રદ્ધા શું છે? તે કેમ ઉત્પન્ન થાય? તે કેમ જળવાય? વિગેરે મૂળભૂત વાતો બહુ ઘણાંવટથી આપે છે.

* સ્મરણમપિ યદીયં વિધ્નવહ્લીકુઠરઃ,

શ્રયતિ યદનુરાગાત્ સન્નિધાનં નિધાનમ્ ।

તમિહ નિહિતપાપવ્યાપમાપન્નિદાયા-

મતિનિપુણચરિત્રં પાર્શ્વનાથં પ્રણૌમિ ॥

તેનો હાલ અભ્યાસ કરી રહ્યો છું. ક્રિશ્ચિયન લોકો 'Healing'ના વિષયને એક 'Science' ગણીને તેના વિષે અનેક માહિતીઓ આપે છે.

'Healing Light'નું પુસ્તક આપને મળ્યું છે, તેમાં પૃષ્ઠ-૧૨૩ ના છેલ્લા પૈરામાં આખા ગ્રન્થનો સાર છે-તેમ હું સમજું છું, તે આપ જોશો.

અ.

(૧૫૬)

તા. ૧૨-૧-૬૯

'જનકલ્યાણ' નામના માસિકના ડિસેમ્બર ૧૯૬૮ના અંકમાં 'એલિઝાબેથ લેમ્બ'-નામની પ્રાર્થના વિષે ઊંડું ચિંતન કરીને એક સુંદર રીત સ્થાપી છે. તેનું ભાષાંતર છે. તેના સાત પ્રકાર સાર રૂપે નીચે આપું છું:-

(૧) પ્રશાન્ત બનો - શારીરિક સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરવા સાથે માનસિક એકાગ્રતા પણ કરવાની છે.

(૨) ક્ષમાશીલતા - ભગવાને તમને ક્ષમા આપી છે, તો તમે સૌને ક્ષમા આપો.

(૩) પ્રભુની પ્રશંસા - 'તારું નામ ઉજ્જવળ બનો' - 'Hallowed be thy name.' જાણે કે આપણે ઈશ્વરના સાંનિધ્યમાં ઊભા છીએ અને તે આપણી પાસે જ છે. એવો સતત અનુભવ થવા માંડે છે.

(૪) વિનયપૂર્વકની માગણી - અગાઉની ત્રણ ભૂમિકા અંધાયા પછી જ માગણી થાય. માગણી કરતી વખતે સ્પષ્ટતા જરૂરી હોય છે.

(૫) શાંતથી શ્રવણ માટે એકાગ્ર થવાનું - અંદરનો અવાજ ઈશ્વરની સઘન અનુભૂતિ રૂપ પણ હોય.

(૬) ઈશ્વરનો આભાર માનવો.

(૭) અટલ શ્રદ્ધા.

આ સઘનું 'લોગસ્સ' - સૂત્રમાં ઘટાવી શકાય. કામસેવા ફરમાવશો.

(૩) 'ચિત્ત' અને 'હૃદય'

ભ.

(૧૫૭)

તા. - ૧૯૬૬

ચિત્ત એટલે શું?

નીચેનો શ્લોક તમારા ધ્યાનમાં હશે.

ચિત્તાયતં ધાતુબદ્ધં શરીરં,
ચિત્તે નષ્ટે ધાતવો યાન્તિ નાશમ્ ।
તસ્માદ્વિચિત્તં યત્નતો રક્ષણીયં,
સ્વસ્થે ચિત્તે બુદ્ધયઃ સંવસન્તિ ॥

અર્થ:- ધાતુઓથી બનેલું શરીર ચિત્તને આધીન છે, ચિત્તનો નાશ થાય છે, ત્યારે ધાતુઓ પણ નાશ પામે છે, માટે ચિત્તનું યત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવું જોઈએ - સ્વસ્થ બનાવવું જોઈએ, સ્વસ્થ ચિત્તમાં જ બુદ્ધિઓ વસે છે અર્થાત્ જ્ઞાન પેદા થાય છે - બુદ્ધિ પામે છે.

શરીર, મન અને બુદ્ધિની રક્ષા માટે ચિત્તનું સંરક્ષણ કેટલું આવશ્યક છે, તે આ શ્લોક જણાવે છે.

ચિત્તનું સંરક્ષણ મહામંત્રના પ્રથમ-પદનું અર્થભાષના પૂર્વક થતું પુનઃ પુનઃ રટણ, સુલભ બનાવે છે.

અ.

(૧૫૮)

તા. ૧૫-૧-૬૬

ચિત્ત :-

'ચિત્તાયતં ધાતુબદ્ધં શરીરમ્' - આ શ્લોક 'યાજ્ઞવલ્ક્યયોગ'માં હોવા સંભવ છે. 'યોગમીમાંસા' અહીં નથી, નહિતર જોઈ લેત. આ ચિત્તનો અર્થ શું કરવો? 'ધ્યાનવિચાર'માં ચિત્ત માટે 'ચલં ચિત્તમ્' - પ્રયોગ થયો છે. ચિત્તને ચંચલ માનવામાં આંચું છે. 'યોગદર્શન'માં મહાપિ પતંજલિએ 'ચિત્ત' શબ્દનો પ્રયોગ 'બુદ્ધિ'ના અર્થમાં કર્યો છે - તેમ મશરૂવાલા કહે છે.

આપે લખેલા શ્લોકમાં 'ચિત્ત' શબ્દ 'અંતઃકરણ'ના અર્થમાં લીધો લાગે છે, તેથી તેમાં 'ચિત્ત', 'મન', 'બુદ્ધિ' અને 'અહંકાર' સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે, પરંતુ આ અર્થ પણ બંધ બેસતો જણાયો નહિ તેથી શ્રી પ્રભુલાલ યાજ્ઞિકને ખોલાવીને પૂછ્યું તો કહે કે અહીં 'ચિત્ત' એટલે 'ઓજસ' અથવા 'શુક્ર' સમજવું. તે કહે છે કે ચિત્તનો નિગ્રહ કરવાનું જ સર્વ કોઈ વિધાન કરે છે જ્યારે અહીં કોઈ પણ ભોગે રક્ષણ કરવાનું વિધાન છે અને તો જ બુદ્ધિ સંભવ થાય છે. તે દર્શાવે છે કે તે 'ઓજસ' અથવા 'શુક્ર'ના અર્થમાં છે - આ અર્થ વિચારી જોશો.

(૧૫૮)

અ.

તા. ૧૬-૧૨-૬૮

હૃદય :-

'હૃદય' - આને માટે પણ 'શિવસૂત્ર - વાતિક'માં સુંદર વ્યાખ્યા મળે છે, તે આ સાથે નકલ કરાવીને મોકલું છું. જે ભાષાંતર બરાબર મે હોય તો કૃપા કરીને સુધારીને મોકલશો.

'હૃદય' - 'વેદ સંશોધન' નામની સંસ્થા અજમેરમાં છે. તેના સંચાલક વિદ્વાનંદ વિદેહ નામના યોગી છે. તેનું 'સાધના' નામનું પુસ્તક વાંચ્યું. તેમાં 'હૃદય' (વષે આ પ્રમાણે છે:-

મનોમય કોષ એટલે કે મન એ હૃત્પ્રતિષ્ઠ છે. મનનું કેન્દ્રસ્થાન હૃદયાકાશ છે. વક્ષની નીચે અને ઉદરની ઉપર જે અવકાશ છે તેને હૃદયાકાશ કહે છે.

વિજ્ઞાનમય કોષ એટલે કે ચિત્ત એ પણ હૃત્પ્રતિષ્ઠ છે.

જ્યોતિર્મય કોષ એટલે આત્મા પણ હૃત્પ્રતિષ્ઠ છે. હૃદય એ આત્માનું આધિષ્ઠાન છે. આને વેદમાં હૃદયાકાશ કહે છે. આને બ્રહ્મપુરી, બ્રહ્મસદન પણ કહે છે. તે હિરણ્ય કોષ, જ્યોતિષાવૃત્ત, સ્વર્ગ અથવા પરમચોમા કહેવાય છે. આ કેન્દ્રમાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

*

*

*

સમાધિના એમણે ત્રણ ભાગ પાડ્યા છે. જ્ઞાન-સમાધિ એટલે વિષયના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન. તે મહ્યા પછી ભાવ-સમાધિ એટલે ભાવના કેળવવી. તે બરાબર વિધિસર કેળવાય પછી ધ્યાનમાં બેસવાથી ધ્યાન-સમાધિ સુલભ થાય છે.

સંકલ્પ-શમન કરવાનો તે પુસ્તિકામાં રસ્તો દર્શાવ્યો છે. તેનો પ્રયાસ કરતાં પહેલાં જાગૃતિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ - આ ત્રણેય અવસ્થામાં પ્રવેશ કરતાં આવડવું જોઈએ.

હૃદયે ચિત્તસંગઠ્ટાદૃશ્યસ્વાપદર્શનમ્ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:- હૃદયમાં ચિત્તના અથડાવાથી ‘દૃશ્ય’ અને ‘સ્વાપ’નું દર્શન થાય છે.

‘હૃદયં તદ્વિજાનીયાદ્વિશ્વસ્યાયતનં મહત્’ ॥ ૭૭ ॥

ઇત્યુક્તનીત્યા હૃદયં વિશ્વવિશ્રાન્તિભિત્તિભૂઃ ।

સ્વસંવિત્ તત્ર સંગઠ્ટશ્ચિત્તસ્ય ચલતઃ સતઃ ॥ ૭૮ ॥

તદૈકાત્મ્યપરામર્શજાગરૂકસ્વભાવતા ।

તસ્માદૃશ્યસ્યવિશ્વસ્ય નીલદેહાદિરૂપિણઃ ॥ ૭૯ ॥

સ્વાપસ્યૈતદભાવસ્ય શૂન્યસ્યાપિ ચ દર્શનમ્ ।

‘સ્વાજ્ઞરૂપેષુ ભાવેષુ પ્રમાતા કથ્યતે પતિઃ’ ॥ ૮૦ ॥

ઇતિ શ્રીપ્રત્યભિજ્ઞોક્તનીત્યા પત્યુરિવ પ્રભોઃ ।

સ્વાજ્ઞકલ્પતયા તસ્ય યથાવત્પ્રથનં ભવેત્ ॥ ૮૧ ॥ ૧૫ ॥

(‘શિવસૂત્રવાર્તિકમ્’; પૃષ્ઠ ૯-૧૦.)

અર્થ:- ‘વિશ્વનું મહાન સ્થાન તેને હૃદય સમજો’ - એવા વચનથી હૃદય વિશ્વને વિશ્રાન્તિ કરવાની ભિત્તિ^૧ સ્વરૂપ છે. તેમાં ચંચલ એવા ચિત્તનો સંગઠ્ટ(અથડાવું) તે સ્વસંવિત્^૨ છે. તેની સાથે (સ્વસંવિત્ સાથે) એકાત્મ્યનું જ્ઞાન તે જાગરૂકસ્વભાવપાણું છે. તેનાથી નીલ, દેહુ આદિ સ્વરૂપવાળા આ દૃશ્ય ભાવનું સ્વાપ^૩ એટલે તેના અભાવનું અને શૂન્યનું પણ દર્શન થાય છે. પોતાના અંગરૂપ ભાવોના વિષયમાં જ્ઞાન કરનારો ‘પતિ’ કહેવાય છે. એવી પ્રત્યભિજ્ઞા^૪માં ઉક્ત નીતિથી ‘પતિ’ જેવા તે ‘પ્રભુ’નું, તે પોતાના સ્વાંગતુલ્ય^૫ હોવાથી યથાવસ્થિત જ્ઞાન થાય છે.

૧. ભિત્તિ-નિવાસ-સ્થાન, ઘર. ૨. સ્વસંવિત્-પારિભાષિક શબ્દ છે. (સંવિત્=ચૈતન્ય). ૩. સ્વાપ-અવસ્થા વિશેષ છે. ૪. પ્રત્યભિજ્ઞા-પૂર્વદૃષ્ટ પદ્ધતિનું સ્મરણપૂર્વક જ્ઞાન - ‘સ એવ અયમ્ ।’ ૫. સ્વાંગતુલ્ય-પોતાના અંગ સમાન.

(૪) વિમર્શ

ભ.

(૧૬૦)

વિરમગામ.

માગસર સુદ ૧૦

‘વિમર્શ’નો અર્થ ગંભીર છે. કેવળ વ્યાકરણ કે કોશથી તે કેમ સ્પષ્ટ થઈ શકે? ‘લાવન’ કરતાં પણ ‘વિમર્શ’ શબ્દ તંત્ર-દષ્ટિથી ઘણો ઊંડો છે.

‘લાવનોપનિષદ્’માં અલ્પેદલાવનાપરક તેને જણાવ્યાનું ‘યોગશાસ્ત્ર’ સપ્તમ-પ્રકાશના પ્રારંભમાં કહેલ છે, તે અવશ્ય જોશો. તેની માત્રા ઓછી વધતી ભલે હોય પણ તેની આવશ્યકતાનો ઇન્કાર થઈ શકે નહિ. તે વિના ચિત્તની પ્રસન્નતા, સ્વચ્છતા કે ઇર્ષ્યાદિ મલોની શુદ્ધિ ણીજા કયા ઉપાયોથી થઈ શકે? ‘યોગશાસ્ત્ર’ પ્રથમ-પ્રકાશમાં દૃઢપ્રહારી અને ચિલાતીપુત્ર જેવા ઘોરપાપીને પણ યોગ વડે સિદ્ધિ બતાવી છે, પરંતુ તે પશ્ચાત્તાપ અને ઉપશમાદિ ઉપાયો વડે કહી છે તેથી મૈત્ર્યાદિલાવોથી વિરુદ્ધ વર્તનથી પાછા ફર્યા બાદ જ અને અહિંસાદિ શુદ્ધ-અનુષ્ઠાનોનું સેવન થયા બાદ જ મુક્તિ થઈ શકે-એવો નિયમ છે. કર્મક્ષય માટે આત્મજ્ઞાન અને તે માટે ધ્યાન કહ્યું છે. છતાં ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે ‘સામ્ય’ પણ કહ્યું છે. સામ્ય વિના ધ્યાન નહિ અને ધ્યાન વિના સામ્ય નહિ-એમ પરસ્પર કારણતા બતાવી છે. સામ્યમાં મૈત્ર્યાદિલાવો સમાઈ જાય છે એટલે મુક્તિ માટેના ધ્યાનના વિજ્ઞાનમાં સામ્ય અને તેના સાધનભૂત લાવનાઓને અવશ્ય સ્થાન છે-એમ વિચાર કરતાં લાગે છે. આ સંબંધી વિશેષ ‘વિમર્શ’ કરતાં તમને જે જણાય તે લખશો.

સત્ક્રિયામાં કાયા, વચન અને ચિત્તની સ્થિરતા - એ તો શુભધ્યાન છે જ. તદુપરાંત વિશેષપણે શુદ્ધ - આચરણવાળા એવા માર્ગાનુસારી ભૂમિકાવાળા જીવોને ચિત્ત-સ્થિરતાના ઉપાયરૂપ અનુષ્ઠાન પ્રતિમાપૂજન, મંત્રજાપ, યંત્રારાધન વગેરે કહેલાં જ છે.

‘શ્રી પંચસૂત્ર’ વગેરેમાં ત્રિસંઘ ચતુઃશરણાદિને આવશ્યક માનેલાં છે, એટલે વિવાદ જેવું કાંઈ રહેતું નથી.

(૫) ચતુષ્પાદ-બ્રહ્મ

અ.

(૧૬૧)

તા. ૨૪-૧-૭૧

અથાસ્ય પુરુષસ્ય ચત્વારિ સ્થાનાનિ ભવન્તિ નાભિર્હૃદયં કળ્ઠં મૂર્ધા ચ । તત્ર ચતુષ્પાદબ્રહ્મા વિભાતિ । જાગરિતે બ્રહ્મા, સ્વપને વિષ્ણુઃ, સુષુપ્તૌ રુદ્રઃ, તુરીયમક્ષરમ્ ।

નાભિ - જાગૃત, હૃદય - સ્વપ્ન, કંઠ - સુષુપ્તિ, મૂર્ધા - તુરીય.

સારાંશ એ છે કે આ ચાર અવસ્થાઓ મળીને ચતુષ્પાદ - બ્રહ્મ થાય છે. યોગશાસ્ત્રના અષ્ટમ-પ્રકાશમાં 'અહૈ'ના વર્ણનમાં આ ચારેય સ્થાનો આવી જાય છે.

'ચતુષ્પાદ-બ્રહ્મ'માં ત્રણ પાદ સાકાર છે-સકલ છે, ચોથું પાદ (નરાકાર-નિષ્કલ છે. ત્રણ પાદ હૃદય, દીર્ઘ, પ્લુતાના આધાર છે, ચોથું પાદ સુસૂક્ષ્મધ્વનિનો આધાર છે.

'ચતુષ્પાદ-બ્રહ્મ'માં અનુક્રમે વૈખરી આદિ ચાર, પદસ્થ આદિ ચાર, જાગૃત આદિ ચાર, વ્યાપ્તિ આદિ ચાર વગેરેનો સમન્વય છે.

આ વિષય બહુ જ ગંભીર છે અને ઘણા ઘણા ખુલાસો માગે છે, પણ અત્યારે એટલું જ.

ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવનો અર્થ બરોબર સમજવો ઘટે. તેથી તમારી શંકાનું સમાધાન થઈ જાય. ઐદ્ધ-દર્શનમાં આ શબ્દ બહુ જ પ્રસિદ્ધ છે. યુદ્ધિને 'અવેદ્યવેદકાકારા' - ઐદ્ધો માને છે. મેં જે 'ગ્રાહ્યગ્રાહકવર્જિતા' - 'સુષુભણા' - એમ કહ્યું છે, તે ઐદ્ધ-અથના આધારે છે. આ પદાર્થ પણ 'ચતુષ્પાદ-બ્રહ્મ' જેટલો જ મહત્ત્વનો છે.

'સ્વાદ્વાદરત્નાકર' ભાગ-૧, પૃષ્ઠ-૧૪૯ માં નીચે યોદ્ધ ટાઈપમાં શ્લોકો છે, તેનો અર્થ પણ પૃષ્ઠ-૧૫૦ પર છે. તે પછી પૃષ્ઠ-૧૫૦ માં વચ્ચે યોદ્ધ ટાઈપમાં શ્લોક છે. તેનો અર્થ પણ નીચે જ છે.

આ મત બહુ ગંભીર છે. જો કે પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં ખંડન માટે પૂર્વપક્ષ તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ નયવાદથી જો તેનો સમન્વય

કરીએ તો તેમાંથી વિશુદ્ધ-અમૃત મળે તેવું છે. આ વિષયને કોઈ વખતે રૂબરૂમાં સ્પષ્ટ રીતે સમજાવીશ.

બુદ્ધિનું સ્વરૂપ અતાવતાં 'સ્વાહવાદરત્નાકર'માં પૃષ્ઠ-૧૫૦ પર કહે છે કે :-

સ્વચ્ચત્તિરિક્તગ્રાહ્યગ્રાહકવિરહાદબુદ્ધિઃ સ્વયમેવાત્મરૂપપ્રકાશિકા પ્રકાશવદ્ -

અર્થ :- સ્વથી ભિન્ન ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ વગરની બુદ્ધિ પોતાની મેળે જ પ્રકાશની જેમ આત્માનો પ્રકાશ કરનારી છે.

આવી નિર્મલબુદ્ધિ ઇડા-પિંગલામાં ન હોય ત્યાં તો ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ જ હોય, પણ સુષુમ્ણામાં આવતાં જ આપણા મતે અને પતંજલિના મતે આવી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય.

ઇડા-પિંગલામાં હોય ત્યારે ગ્રાહ્ય-સમાપત્તિ, ગ્રાહક-સમાપત્તિ હોય પણ તેથી પર એટલે કે સુષુમ્ણામાં પેઠા પછી ગૃહીતૃ-સમાપત્તિ અને ગ્રહણ-સમાપત્તિ આવે.

'સ્વાહવાદરત્નાકર' ભાગ-૧, પૃષ્ઠ-૧૪૬, પંક્તિ-૧૬; અર્થાકારો ગ્રાહ્યત્વેન પ્રતીયતે, બોધાકારસ્તુ ગ્રાહકત્વેન -

ગ્રાહ્યવેદ્ય અર્થ તે ગ્રાહ્ય અને જ્ઞાનમાં થતો તેનો આકાર તે ગ્રાહક જાણવા. સુષુમ્ણામાં જ્ઞાનને ગ્રાહ્ય આલંબન હોતું નથી. તેથી ગ્રાહ્યગ્રાહક-ભાવ નથી. સુષુમ્ણામાં અંતરંગ આલંબન હોય છે, તેમાં ગ્રાહ્ય, ગ્રાહક-એ બે શબ્દોનો પ્રયોગ થતો નથી.

આ વિષય ઉપર લખવા બેસીએ તો પાનાં ને પાનાં ભરાઈ જાય. આનો મર્મ તો ગ્રહીતા કે ગ્રહણ સમાપત્તિને સ્પર્શ્યા પછી જ સારી રીતે જાણી શકાય. તે પહેલાં તર્કો ઊઠે પણ સુષુમ્ણામાં પેસતાં તર્કો શમી જાય. શંકા-સમાધાન વગેરે જંજળ ઇડા-પિંગલાની છે કારણ કે સુષુમ્ણામાં શંકા ન હોવાથી - જેય અર્થનો અંતરંગ સ્પષ્ટ ભાસ હોવાથી સમાધાનની જરૂર નથી. શંકા હોય તો સમાધાન જરૂરી છે; શંકા જ ન હોય ત્યાં સમાધાન વળી કેવું ?

'પાતંજલયોગસૂત્ર'(મરાઠી ગ્રન્થ)માં ગ્રાહ્ય-સમાપત્તિ આદિનો વિષય સંપ્રજ્ઞાત-સમાધિના ભેદોમાં સારી રીતે સમજાવેલો છે; તે વાંચશો

એટલે સમાધાન થઈ જશે. ત્યાં જે સમાધાન છે, તે સાંખ્ય-દર્શનની શૈલીથી છે. શૈલી ભલે બૌદ્ધ હોય કે સાંખ્ય તેથી વસ્તુ-સ્વરૂપમાં ભેદ થતો નથી.

‘પાતંજલયોગસૂત્ર’, સમાધિપાદ, સૂત્ર - ૪૧ માં આનું વર્ણન છે.

‘તંત્રાલોક’માં ‘પ્રમેય’, ‘પ્રમાણ’, ‘પ્રમાતા’, ‘પ્રમા’ વગેરેનું વર્ણન સંવિચ્ચક્રમાં છે. તે આ સાથે મળતું છે.

‘પ્રમેય’ એટલે ‘ચંદ્ર’, ‘પ્રમાણ’ એટલે ‘સૂર્ય’-એ બે જાન્ય એટલે કે ‘પ્રમેય’ ‘પ્રમાણ’માં અને ‘પ્રમાણ’ ‘પ્રમાતા’માં લીન થઈ જાય, ત્યારે ‘સુષુપ્તિ’ આવે, તે ‘સુષુમ્ણા - સ્વરૂપ’ છે.

‘ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ’ જાન્ય ત્યારે જ ‘સુષુમ્ણા’માં ‘સૂક્ષ્મધ્વનિ’ સાથે સંબંધ થાય.

અહીં ‘અહુણ’-દશમે દ્વારે પહોંચ્યાડવાનું વગેરે જે આપણે બોલીએ છીએ તે ‘અહુણ’ લૌકિક-અર્થમાં છે, શાસ્ત્રીય અર્થો જુદા છે.

જે ‘અહુણ’ કરેલું હોય તે જ્યારે ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ - અવસ્થાને ‘ધ્યાન’ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તે જ ‘પર’ કહેવાય છે.

卐

(૬) 'પ્રાણ્યાયામ' અને 'અહિંસા'

અ.

(૧૬૨)

તા. -

'અહિંસા'ની એક તાત્ત્વિક-વિચારણા કરી છે. આ વિચારણા 'પ્રાણ્યાયામ'ની ઉપયોગિતાનો વિચાર કરતાં થઈ છે. 'પ્રાણ્યાયામ' હાલ જે રીતે થાય છે - 'રેચક', 'પૂરક' અને 'કુંભક' - તે રીતે પ્રશસ્ત ગણવામાં આવેલ નથી કારણ કે તેમાં બલનો ઉપયોગ થાય છે અને આવી રીતે રુંધન કરેલો વાયુ મનને કલેશ કરાવે છે. આનો નિષેધ થતાં સમગ્ર 'પ્રાણ્યાયામ'નો નિષેધ થયો તે ખોટું થયું. 'પ્રાણનો આયામ' એટલે 'પ્રાણનો વિસ્તાર' એવો અર્થ પણ થાય છે, જે એ દૃષ્ટિએ પાંચ વાયુ અગર સમીરનો વિચાર કરાય અને 'પ્રાણના વિસ્તાર'ને વ્યર્થસ્થિત કરવાનું સમબંધ તો બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં ઘણી અનુકૂળતા થાય. ઉપરાંત રોગો કાબૂમાં આવે. આ પાંચ વાયુની વિષમતા એટલે રોગ.

*

*

*

'અહિંસા પરમો ધર્મ' :- વસ્તુતઃ 'અહિંસા ધર્મનું મૂળ છે'; જ્યાં 'અહિંસા' છે ત્યાં ધર્મ છે. 'અહિંસા'ની તાત્ત્વિક-વિચારણા કરવી એ જ જૈનધર્મનું રહસ્ય સમજવાનો પ્રયાસ છે.

'અહિંસા'નું મૂળ શું? અથવા 'અહિંસા' કયા સંજોગોમાં ખીલે કે ફૂલે, ફાલે?

'અહિંસા'ની ભૂમિકા 'અભય' છે; માટે જ 'અભય' શબ્દનો અરિહંત ભગવંતેના પ્રતીક તરીકે ઉપયોગ થાય છે. ઇતર દેવો આયુષ્કાંથી સન્ન હોય છે, તેઓ 'અભય'ને સંપૂર્ણ રીતે કેળવી શક્યા નથી.

'અભય'નું મૂળ શું? અથવા 'અભય' કયા સંજોગોમાં ખીલે કે ફૂલે, ફાલે?

'અભય'ની ભૂમિકા 'બ્રહ્મચર્ય' છે. જે 'બ્રહ્મચારી' છે તે 'અભય' દાખવી શકે છે. તે જ સત્વશાલી અને વીર્યવાન છે.

‘બ્રહ્મચર્ય’નું મૂળ શું? અથવા ‘બ્રહ્મચર્ય’ કયા સંજોગોમાં ખીલે કે ફૂલે, ફાલે?

‘બ્રહ્મચર્ય’ની ભૂમિકા ‘પ્રાણ’ છે. ‘પ્રાણ’ એટલે કે ‘પાંચ સમીર’. તેના ઉપર જે કાબુ ધરાવે તે જ ‘બ્રહ્મચારી’ રહી શકે છે; માટે જ પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન ઉપર કાબૂ ધરાવવો – એ ‘અહિંસા’નું મૂળ છે.

ભ.

(૧૬૩)

બુણાવા.

ભાદરવા વદ-૫

બ્રમનગરથી તા. ૧૬-૯-૭૨ નો તથા મુંબઈથી તા. ૨૫-૯-૭૨ નો એમ તાત્વિક-વિચારણાના બંને પત્રો મળ્યા છે.

‘પાંચ સમીર’ ઉપર કાબુ ધરાવવો તે બ્રહ્મચર્યમાં સહાયક છે અને બ્રહ્મચારી જ પૂર્ણ અહિંસક બની શકે છે તે બરાબર છે. પ્રાણ ઉપરના સંયમને એક કારણ કહી શકાય. તદુપરાંત સ્વાધ્યાય-ધ્યાનાદિ અને તપ-સંયમાદિ ખીલુ અનેક સામગ્રી પણ તેમાં સહાયક બની શકે છે.

પ્રાણાયામના બે પ્રકારમાં રેચક, પૂરક અને કુંભકમાં શ્વાસનો નિરોધ કરવાનો હોવાથી ચિત્તને કલેશરૂપ બને પણ ‘પ્રાણનો આયામ’ એટલે ‘પ્રાણનો વિસ્તાર’ યા ‘પ્રાણની વિશુદ્ધિ’ સહાયક બને તેથી તે પ્રકારનો પ્રાણાયામ હેય નહિ પણ ઉપાદેય છે – એ વિચાર પણ બરાબર છે. ‘પ્રાણની વિશુદ્ધિ’ માટે આહાર-વિહાર ઉપર સંયમ, બ્રહ્મચર્યની નવવાડમાં આવી જાય છે અને તે નવવાડ ઉપર વારંવાર ભાર આપેલો જ છે. તેના યથાર્થ પાલન માટે ‘પ્રાણ-વિશુદ્ધિ’ના જેટલા પ્રકાર હોય તે બધાનો તેમાં સમાવેશ થઈ શકે છે.

‘નાડી પવનના સંયોગનું પરિજ્ઞાન’ કરવા માટે ‘સ્વશેઢય’નો અભ્યાસ સહાયક છે, પણ તે માટે જે ‘મનઃસ્થૈર્ય’ અને ‘અંતર્મુખતા’ જોઈ એ તે આજકાલ વરલ હોવાથી તે તરફ ઉપેક્ષા પ્રવર્તે છે. તે ઉપેક્ષા જેટલે અંશે દૂર કરી શકાય તેટલે અંશે દૂર કરવાની જરૂર છે.

બાહ્ય-પ્રાણાયામના સ્થાને અભ્યંતર-પ્રાણાયામનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે. 'આઠ-દૃષ્ટની સન્ઝાય'; ઢાળ-૪, ગાથા-૨ માં પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :-

બાહ્યભાવ રેચક ઈહાંજી, પૂરક અંતર ભાવ,
કુંભક ચિરતા ગુણે કરીજી, પ્રાણાયામ સ્વભાવ;
મનમોહનજી, મીઠી તાહરી વાણી.....૨.

તેનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે બાહ્ય-પ્રાણાયામ સહાયભૂત બની શકે.

'હૃદયોગપ્રદીપિકા'માં કહ્યું છે કે :-

આસનેન રજં હન્તિ, પ્રાણાયામેન પાતકમ્ ।
વિકારં માનસં યોગી, પ્રત્યાહારેણ મુચ્ચતિ ॥

અર્થ:- યોગીપુરુષો આસન વડે રોગને હુણે છે. પ્રાણાયામથી પાપનો નાશ કરે છે (અને) પ્રત્યાહાર વડે માનસિક-વિકારોને હર કરે છે.

અહીં પ્રાણાયામ વડે પાપઘાત અને પ્રત્યાહાર વડે માનસિક-વિકારોને જીતવાની વાત કરી છે, તે પણ સંગત થાય છે.

(૭) દેવ - ગુરુ - કૃપાની પરમ આવશ્યકતા

ભ.

(૧૬૪)

સાદહી.

ભાદરવા સુદ-૬

તા. ૪-૯-૭૦ નો પત્ર આજ રોજ મળ્યો. તેમાં 'ધ્યાનમાળા'ની ૧ લી ઢાળની ૮-૯ કડીના વિવેચનમાં જે લખાણ ઉમેર્યાનું જણાવ્યું તેમાં કાંઈ વાંધાજનક લાગતું નથી.

પ્રત્યેક સાધનામાં 'દેવ - ગુરુ - કૃપા', 'દેવ-ગુરુ - અનુગ્રહ' પરમ આવશ્યક છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કૃત 'યોગશતક'ની ગાથા-૨૫ માં ધ્યાન-વિધિના પ્રારંભમાં 'દેવ - ગુરુ - પ્રણામ' આવશ્યક માન્યો છે. તેથી શુભભાવરૂપી 'અનુગ્રહ' પ્રાપ્ત થાય છે - એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે.

'શ્રી મહાનિશીથ'-સૂત્રમાં 'દેવ - ગુરુ - પ્રમાણ'નું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે, તે સિવાય શ્રુત - સાગરના પારને પામવો અશક્ય વર્ણવ્યો છે.

'શ્રી નમસ્કાર - નિર્યુક્તિ'માં કહ્યા પ્રમાણે - નમસ્કારનું સ્વામિત્વ નમસ્કાર્યનું છે - એવી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા વિના નમસ્કારનો પ્રારંભ જ થતો નથી અને નમસ્કાર વિના સામાયિકાદિ કોઈ પણ ધર્માનુષ્ઠાન, ધર્માનુષ્ઠાન બનતું જ નથી; તે કારણે સાધુ અને શ્રાવકની 'સામાચારી'માં 'દેવ - ગુરુ - પસાય', 'દેવ - ગુરુ - કૃપા', 'દેવ - ગુરુ - પ્રભાવ' વગેરે વચનનો ઉચ્ચાર વિહિત કુરેલો છે. તે પ્રમાણે ઝાલવામાં ન આવે તો 'સામાચારી-ભંગ' ગણાય છે ઇત્યાદિ અનેક રીતે 'દેવ - ગુરુનો અનુગ્રહ સર્વશિષ્ટ-માન્ય છે.

'યોગશતક' ગ્રંથમાં 'અનુગ્રહ'નો પ્રસંગ છે - તે ખાસ જ્ઞેશો. 'યોગબિન્દુ'માં દેવતાસ્તવરૂપી મંત્રભાષથી દેવતાનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે - એ વાત ભાષના વિષયમાં સ્પષ્ટ કરી છે.

(૮) તથાભવ્યત્વ - પરિપાક - ઉપાય

ભ.

(૧૬૫)

ગઢ સીવાણા.

દીપાવલિ-આસો વદી ૦))

તા. ૧૮-૧-૭૨

સ્વકૃતં દુષ્કૃતં ગર્હન, સુકૃતં ચાન્નુમોદયન્ ।

નાથ ! ત્વચ્ચરણૌ યામિ, શરણં શરણોઽહ્નિતઃ ॥ ૧ ॥

('વીતરાગ-સ્તોત્ર'; પ્રકાશ - ૧૭, શ્લોક-૧.)

અર્થ:- હે નાથ ! કરેલા દુષ્કૃતની ગર્હા કરતો અને કરેલા સુકૃતની અનુમોદના કરતો, અન્યના શરણુથી રહિત એવો હું, આપના ચરણોના શરણુને અંગીકાર કરું છું.

શરણુ રહિત એવો હું તારા ચરણુને શરણુ આવ્યો છું. સાથે સ્વકૃત દુષ્કૃતની ગર્હા અને સુકૃતની અનુમોદના રૂપી જે ભેટણાં લાવ્યો છું, માટે મને અવશ્ય શરણુ મળશે - એવી આત્રી છે. દુષ્કૃતની ગર્હા પાપના અનુબંધને તોડી આપે છે અને સુકૃતની અનુમોદના પુણ્યના અનુબંધને જોડી આપે છે. તે જોના પાયા પર શરણુ-ગમન અવશ્ય ફલીભૂત થાય છે. શરણુ શુદ્ધાત્મ-દ્રવ્યનું જ લેવાનું છે અને તે સૌથી નજીક છે; તે માટેની આ જે શરતોનું પાલન થાય તો તેથી ચિત્ત-શુદ્ધિ થાય છે અને શુદ્ધ-ચિત્તમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ પડે છે. 'જ્ઞાનસાર'-'સ્થિરતાષ્ટક'માં કહ્યું છે કે :-

વત્સ ! કિં ચચ્ચલસ્વાન્તો

ધ્રાન્ત્વા ધ્રાન્ત્વા વિષીદસિ ।

નિધિં સ્વસન્નિધાવેઘ,

સ્થિરતા દર્શાયિષ્યસિ ॥ ૧ ॥

અર્થ:- હે વત્સ ! ચંચલ-ચિત્તવાળો થઈ ઠામઠામ શા માટે ભમે છે ? અને ખેદ પામે છે ? જો તું નિધાનનો અર્થી છે તો 'સ્થિરતા' તારી પાસે જ રહેલ 'આત્મ-નિધાન'ને દેખાડશે.

'દુષ્કૃતગર્હા' અને 'સુકૃતાનુમોદના' જ્યારે ભાવથી થાય છે, ત્યારે ચિત્તમાં એક પ્રકારની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે, નિધાનને અવશ્ય દેખાડે છે.

卐

(૯) મૈત્રી

અ.

(૧૬૬)

તા. ૧૯૨૧-૧-૬૯

‘મૈત્રી’ નામના માસિકના જાન્યુઆરીના અંકમાં ‘મૈત્રી’ ઉપર દાદા ધર્માધિકારીનો લેખ સારો છે. તે કહે છે કે - ‘મૈત્રી’ને કોઈ સિદ્ધાંત, ભાવના કે કલ્પના સમજે છે, પણ હું તો મૈત્રીને જીવનનું ઉપાદાન સમજું છું. મૈત્રી નથી તો જીવન પણ નથી કારણ કે જીવન મૈત્રીમય છે, તેનું જ બનેલું છે. આ કારણે ભક્તિમાર્ગમાં આત્માનવેદન પહેલાં સખ્યભક્તિ માનવામાં આવી છે અને આ યુગ સખ્યભક્તિનો યુગ છે. જીવનમાં સૌથી મોટું જો કોઈ પારમાર્થિક તત્ત્વ હોય તો મૈત્રી છે. આ મૈત્રી નિરુપાધિક, નિરપેક્ષ અને સ્વાયત્ત છે. મૈત્રી સંબંધને મેં સૌથી વધારે પારમાર્થિક અને પવિત્ર માન્યો છે. મૈત્રીમાં પડદો ન હોય. ગમે તે ઉંમરના માણસો વચ્ચે મૈત્રી થાય તો તે બેની વચ્ચે કોઈ પડદો રહેતો નથી. જ્યાં ભરોસો નથી, ત્યાં મૈત્રી નથી. મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે કાંઈ સ્વાર્થ કે પ્રયોજન વિના સંબંધ થાય તે મૈત્રી છે. તે ઈશ્વર સાથે હોય ત્યારે ભક્તિમાર્ગમાં ‘રસો વૈ સઃ’ કહ્યો છે. આ રસને હું મૈત્રી સમજું છું. મનુષ્ય સંબંધમાં મૈત્રીના આવીર્ભાવને હું સામાજિક જીવનમાં પરમાર્થ સમજું છું.”

‘મૈત્રી’નો જાન્યુઆરીનો અંક વાંચવા જેવો છે. તે આપને જોઈ એ તો મોકલી આપું. ઉપરના લેખ સિવાય બીજા ખાસ નથી; પણ આ ‘કેવલ મૈત્રી’નો લેખ વિચારણા માટે તક તથા પારિભાષિક શબ્દો પૂરા પાડે છે. મૈત્રીને આટલું ઊંચું સ્થાન બીજે કયાંય અપાયું હોય તો જાણમાં નથી.

(૧૦) પ્રતિક્રમણ

ભ.

(૧૬૭)

લુણાવા.

ભાદરવા વદ ૧૦

પહેલા અને છેલ્લા તીર્થ'કરના સાધુઓને સપ્રતિક્રમણ ધર્મ કહ્યો છે. બાવીસ જિનના મુનિઓ બ્યારે દોષ લાગે ત્યારે પ્રતિક્રમણ કરી લે. કિન્તુ ઉભયકાળ પ્રતિદિન આવશ્યક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિકાદિ પ્રતિક્રમણ સંબંધી પ્રાપ્ત ઉદ્દેષના આધારે 'પ્રતિક્રમણ' શબ્દ પ્રચલિત થયો છે - એમ કહી શકાય. સામાયિક, ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ, ગુરુવંદનાદિ તો નિત્ય (આવશ્યકરૂપ) પ્રતિક્રમણ ન કરનાર પણ તે સમયે કરે છે અને અવિધ આશાતાદિનો 'મિચ્છા મિ દુક્કડં' દેવા દ્વારા પ્રતિક્રમણ પણ કરે છે, પણ ફરજિયાત પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરવાનું કારણ ઋણુ-જડ અને વક્ર-જડ પ્રકૃતિવાળા જીવોને પ્રમાદ થવાનો સંભવ છે; તેથી તેને દૂર કરવા માટે તે નિયત થયેલ છે. કોઈ પણ ક્રિયા દેવ-ગુરુની સાક્ષીએ કરેલી હોય તો જ તે યથાવત્ ફલપ્રદ બને છે. મંત્ર-જાપ જેવી ક્રિયા પણ 'તીર્થકર-ગણધરપ્રસાદાત્ મમ પ્ષ યોગઃ ફલતુ' એમ બોલી પ્રારંભમાં દેવ-ગુરુનું સ્મરણ કરીને જ કરાય છે. પ્રતિક્રમણ વિના જો ધર્મ છે જ નહીં તો પ્રતિક્રમણની ક્રિયા 'પૂર્વે' ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ અને ગુરુવંદનરૂપ આવશ્યક વડે દેવ-ગુરુનો પ્રસાદ ચાચવામાં આવે છે. સામાયિક-ધર્મમાં થયેલી સ્ખલનામાંથી જ પાછું ફરવાનું છે તેથી સામાયિક તો મુખ્ય છે જ. સાધુને સર્વવિરતિ-સામાયિક અને શ્રાવકને દેશવિરતિ-સામાયિક અને શ્રુત-સમકિત-સામાયિક તો બધાને છે જ. વળી ભૂતકાળના દોષોની સ્ખલના માટે પ્રતિક્રમણ, વર્તમાનના દોષ-સંવર માટે કાયોત્સર્ગ અને ભવિષ્યના દોષ-સંવર માટે પરચખખાણુ છે; એટલે ત્રણ કાળની અપેક્ષાએ કાયોત્સર્ગ અને પરચખખાણુ પણ પ્રતિક્રમણના અંતર્ગત જ છે - એટલે ષડ્-આવશ્યકો મળીને પૂર્ણ પ્રતિક્રમણ બને છે માટે પહેલા અને છેલ્લા તીર્થ'કરના તીર્થમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવોની પ્રકૃતિની અપેક્ષાએ પ્રતિક્રમણ ફરજિયાત થયેલું છે અને પ્રતિક્રમણ ષડ્-આવશ્યકોથી સંકળાયેલું છે.

તેથી તેને આવશ્યક-ક્રિયાના નામથી સંબોધન કરવામાં આવ્યું હોય-તે સંગત છે. કાલે પત્ર લખ્યા પછી જે વિચાર આવ્યો તે જણાવ્યો છે.

પંચાચારની આઠ ગાથાઓ હકીકતમાં અતિચારની આઠ ગાથાઓ તરીકે માનવી જોઈએ - એમ લગભગ સંવત્ ૧૯૯૦ પૂજ્યપાદ સાગરજી મહારાજના વ્યાખ્યાનમાં મેં સાંભળેલું. પ્રસંગ એમ બન્યો હતો કે ભાવનગરથી પ્રગટ થતા 'જૈનધર્મ-પ્રકાશ'માં કુંવરજીભાઈ એ છપાવેલું કે આઠ ગાથાઓ અતિચારની નહિ પણ પંચાચારની સમજવી જોઈએ. તેના સમાધાનમાં પૂજ્ય સાગરજી મહારાજે વ્યાખ્યાનમાં જણાવેલું કે એ ગાથાઓ અતિચારની જ છે. પંચાચારની ગાથાઓ છતાં અતિચારના ચિંતન માટે હોવાથી અતિચારની જ ગાથાઓ મનાય. પ્રતિક્રમણમાં ઘણાં સૂત્રો સ્તુતિ-સ્તવનરૂપે ગુરુ-વંદનરૂપે અને ભક્તિ-વાચક પણ છે; છતાં પ્રતિક્રમણ માટે હોવાથી તે પ્રતિક્રમણ - સૂત્રો જ કહેવાય છે. તેમ પંચાચારની ગાથાઓ અતિચાર માટે હોવાથી અતિચારની જ ગાથાઓ ગણાય - એમ તેમના વ્યાખ્યાનમાં યુક્તિ-પુરસ્સર તેમણે જણાવેલું અને તે સંગત પણ છે. એ જ્યાંલમાં લેવાથી સમાધાન થઈ જશે.

(૧૧) 'સમાધિ' અને 'સમાપ્તિ'

ભ.

(૧૬૮)

જેડા.

આસો વદી-૧૧

સમાધિ:-

“ અહમિક્કો खलु सुद्धो
दंसणनाणमइओ सयाऽरुवी ।
नवि अत्थि मज्झ किंचि वि
अन्नं परमाणुमित्तं पि ॥ १ ॥ ”

અર્થ:- હું એક છું, નિષ્ચયે શુદ્ધ છું, સદા દર્શન-જ્ઞાનમય છું, અરૂપી છું. અન્ય પરમાણુ માત્ર - થોડું પણ મારું નથી. ॥ ૧ ॥

આ શ્લોક વડે નિશ્ચયનયની ભાવનામાં જેટલો વખત લીન રહેવાય તેટલો વખત લીન રહેવાનો અભ્યાસ પાડવાથી ચિત્ત-સમાધિનો અનુભવ કરી શકાય છે.

卐

અ.

(૧૬૯)

તા. -

સમાપ્તિ:-

વ્યવહારનું લક્ષ્ય નિશ્ચય છે. નિશ્ચયના લક્ષ્ય વિના વ્યવહાર દુર્નય અને છે. અર્હુદ્ધકાર ઉપયોગ એ આગમથી ભાવ-નિષ્કેપ છે. તે ઉપયોગને જ્યારે આત્મ-પરક બનાવવામાં આવે ત્યારે તે નિશ્ચયનય અને છે. નિશ્ચયમાં અભેદ છે તે દ્રવ્યાર્થિકનયના સંગ્રહમાં અંતર્ભાવ પામે છે.

જિનની આજ્ઞા માને તે જૈન. તે આજ્ઞા એ પ્રકારની છે - વ્યવહાર અને નિશ્ચય. વ્યવહારથી અરિહંતનાં નામ, આકૃતિ, દ્રવ્ય, ભાવની આશધના - ઉપાસના જ્યારે નિશ્ચયના લક્ષ્યવાળી અને ત્યારે તે ઉપાસના મઠી સમુપાસના - સમ્યગ્-ઉપાસના અને છે. સર્વક્ષેત્ર અને સર્વકાળના

જિનેશ્વરોની નામ, આકૃતિ, દ્રવ્ય અને ભાવવડે થતી ઉપાસના ઉપયોગવાળી હોય ત્યારે ભાવ-ઉપાસના અને છે અને તે ઉપયોગ જ્યારે આત્મ-પરક કરવામાં આવે ત્યારે તે નિશ્ચય-ઉપાસના યા અભેદોપાસના અને છે. ગૃહસ્થને તે માનસોપચારરૂપ છે અને સાધુને તે કાચિકી અને છે. કૃષ્ણ છે કે :-

વિષયસ્ય સમાપત્તિરુત્પત્તિર્ભાવસંજ્ઞિનઃ ।

આત્મનસ્તુ સમાપત્તિર્ભાવો દ્રવ્યસ્ય તાત્ત્વિકઃ ॥

અર્થ:- વિષય-સમાપત્તિ ‘તે’ વ્યવહારથી ભાવ-સંજ્ઞા છે. આત્મ-સમાપત્તિ તે નિશ્ચયથી ભાવ-સંજ્ઞા છે અર્થાત્ તાત્ત્વિક-ભાવન છે.

(૧૨) મોક્ષ

ભ.

(૧૭૦)

તા. -

‘ આત્મનઃ સ્વરૂપસમવસ્થાનં મોક્ષઃ । ’

અર્થાત્-‘ આત્મસ્વરૂપમાં રહેવું એનું નામ મોક્ષ ’- એવી ‘મોક્ષ’ની વ્યાખ્યા કેટલાક સ્થળોમાં જોવામાં આવે છે. આવાં સ્થળો બહુ જ અદ્ય છે. કેટલાક અન્ય દર્શનકારો પણ ‘મોક્ષ’ની આવી જ વ્યાખ્યા કરે છે.

‘ કૃત્સ્નકર્મક્ષયલક્ષણા મુક્તિઃ । ’

અર્થાત્-‘ સંપૂર્ણ કર્મક્ષય તે મુક્તિનું લક્ષણ છે-આવું ‘મોક્ષ’નું લક્ષણ અનેક ગ્રન્થોમાં વારંવાર જોવા મળે છે. ‘મોક્ષ’નું આ સ્વરૂપ બતાવવા પાછળ શાસ્ત્રકારો એક અત્યંત ગંભીર આશય ધરાવે છે.

ઉપર્યુક્ત બંને વ્યાખ્યાઓમાં ‘મોક્ષ-માર્ગ’ની સાધના છૂપાયેલી છે. પહેલી વ્યાખ્યા આપણને આત્માનું શુદ્ધ-સ્વરૂપ ચિંતવવા તરફ લઈ જાય છે. ‘ શુદ્ધમાત્મદ્રવ્યમેવાહમ્ । ’ - ‘ હું શુદ્ધ-આત્મદ્રવ્ય જ છું. ’- વગેરે ભાવનાઓથી તે આત્મામાં સમત્વનાં ખીજ વાવે છે. આ ભાવનામાં આત્મ-પર્યાયોની વિચારણા ગોણું હોય છે. કેટલાક દર્શનકારો કેવળ આત્મ-દ્રવ્યને જ માને છે. તેઓ પર્યાયોને માનતા જ નથી. તેઓ કેવળ દ્રવ્યોની (પર્યાયોથી રહિત એવાં શુદ્ધ-દ્રવ્યોની) ભાવનાથી આત્માને ભાવિત કરે છે અને આત્મ-સમત્વ ભાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. શમાદિ સાધન-સંપન્ન પુરુષને આ ભાવના આત્મિક-વિકાસ-તરફ લઈ જાય છે. અયોગ્ય વ્યક્તિના હાથમાં આ સાધના જતાં તેનું પતન પણ થાય છે. આ ભાવનાનો દુરુપયોગ થતાં પાપ-ભીરુતા-શુણુનો નાશ થાય છે અને કૃત્યાકૃત્ય, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વગેરેનો વિવેક નષ્ટ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આવી સાધનામાં પતન-સ્થાનો ઘણાં છે.

હવે-‘ કૃત્સ્નકર્મક્ષયલક્ષણા મુક્તિઃ । ’-‘ સંપૂર્ણ કર્મક્ષય તે મુક્તિનું લક્ષણ છે ’-એ વ્યાખ્યા તરફ આપણે આપણા વિચારને લઈ જઈએ. પ્રસ્તુતમાં આત્મા, કર્મ અને તે ઝે વચ્ચેનો સંબંધ-એ ત્રણ મુખ્ય મુદ્દાઓ બને છે. આત્મા પરિણામી નિત્ય છે. કર્મ, સત્-પારમાર્થિક છે.

તે બેનો સંબંધ પણ પારમાર્થિક છે. તે સંબંધ જ સંસારનું કારણ છે. તે સંબંધનાં કારણોની વિચારણા અને તે સંબંધનો નાશ કરનારાં સાધનોમાં પ્રવૃત્તિ એ જ નિર્વિઘ્ન સાધના છે. આ જ રાજમાર્ગ છે. એ માર્ગે ચાલનારાં જીવો અવશ્ય 'મોક્ષ'માં જાય છે.

અહીં એટલું અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તેઓ પર્યાયને ભક્ષે ન માનતા હોય પણ તેમને શમાદિમાં પ્રવૃત્તિ તો પર્યાયનય જ કરાવે છે. ગુરુના આત્માને પોતાથી અધિક શુદ્ધ ન માનનાર તેની સેવા વગેરે શી રીતે કરી શકે ?

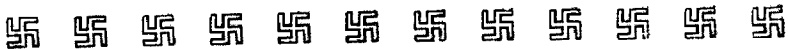

—: હાલમાં મળતાં અમારાં પ્રકાશનો :—

મૂલ્ય

૧. શ્રી શ્રાદ્ધ-પ્રતિક્રમણસૂત્ર-પ્રબોધટીકા (ત્રીજી આવૃત્તિ) ૫૫-૦૦
[લાગ ૧-૨-૩ : દરેક લાગના રૂ. ૨૦; સેટની કિં. ૫૫-૦૦]
૨. પ્રતિક્રમણની પવિત્રતા ૧-૫૦
૩. યોગશાસ્ત્ર (સ્વોપસ્ટીકાયુક્ત) પ્રથમ વિભાગ- ૨૦-૦૦
પ્રકાશ ૧-૨
૪. યોગશાસ્ત્ર (સ્વોપસ્ટીકાયુક્ત) દ્વિતીય વિભાગ- ૬૫-૦૦
પ્રકાશ ૩-૪
૫. સૂરિમંત્રકલ્પસમુચ્ચય (દ્વિતીય વિભાગ) ૩૦-૦૦
૬. પંચપરમેષ્ઠિ મંત્રરાજ ધ્યાનમાલા તથા
અધ્યાત્મસારમાલા ૧૦-૦૦
૭. શ્રી અર્હુદ્ ગીતા [ભાષા ટીકા] (હિન્દી) ૩૦-૦૦
૮. ઋષિમંડલસ્તવચંત્રાલોખનમ્ ૩-૦૦
૯. ઋષિમંડલચંત્ર (ત્રિરંગી આર્ટ પેપર પર) ૧-૦૦
૧૦. સામ્યશતક તથા સમતાશતક ૨-૦૦
૧૧. સમતાયોગ (હિન્દી) ૧-૫૦
૧૨. કાયોત્સર્ગ ધ્યાન ૧૦-૦૦
૧૩. પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ
(શેડશ્રી અમૃતલાલ કાલીદાસ દોશીનું જીવન-ચરિત્ર)
૧૪. પ્રમાણ-નય-તત્વાલોકાલંકાર (અંગ્રેજી) ૨૦-૦૦
૧૫. સિદ્ધસેન્સ ન્યાયાવતાર એન્ડ અધર વકર્સ (અંગ્રેજી) ૧૫-૦૦
૧૬. જૈન મૉરલ ડોક્ટ્રીન (અંગ્રેજી) ૭-૦૦
૧૭. યોગશાસ્ત્ર (સ્વોપસ્ટીકાયુક્ત) તૃતીય વિભાગ (પ્રેસમાં)
૧૮. ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય: (પ્રેસમાં)
૧૯. જ્ઞાનસાર (અંગ્રેજી) (પ્રેસમાં)
૨૦. ધ્યાન-વિચાર (હિન્દી) (પ્રેસમાં)
૨૧. સ્વરોહ્ય જ્ઞાન (પ્રેસમાં)

-: ચિન્તન કણિકા :-

ભ. ઉચ્ચ મનોરથો ઉત્તમ આત્માઓમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે કાળાન્તરે અવશ્ય ફેલીભૂત થાય છે.

* * *

ભ. 'શ્રુતજ્ઞાન'માં દર્શનગ્રહ માન્યો છે, પોતાનું દર્શન જ સર્વ શ્રેષ્ઠ-એવો ભાવ હોય છે.

* * *

'ચિન્તાજ્ઞાન'માં બીજાં દર્શનમાં રહેલાં સત્ય પણ પોતાનાં જ છે-એવો ભાવ રહે છે.

'ભાવનાજ્ઞાન'માં સત્યનો અમલ રહેલો છે.

* * *

ભ. મન્ત્રોને 'ચૈતન્યમય' કરવા હોય તો તે 'દીપ્ત' થવા જોઈએ, 'પ્રમુદ્ધ' થવા જોઈએ અને 'સુનિર્મલ' થવા જોઈએ - એમાં વિવાદ નથી. તે માટે પ્રયોગો પ્રકાશમાં આવે તે અત્યંત જરૂરી છે.

* * *

ભ. 'અહું'નો અંશ અનુભવ વિના વિસર્જન પામતો નથી. અનુભવ માટે સમગ્ર જીવનની શુદ્ધિ અને કરુણાદિ ભાવો અનિવાર્ય છે.

* * *

ભ. દેહાત્મબુદ્ધિથી જેટલા પર થઈ શકાય તેટલા પર થવાથી શાન્તિ સાક્ષાત અનુભવાય છે.

અ. જે લોકો જીવનમાં અનાસક્તિ અને ભક્તિના યોગનું અનુક્રમ કરે છે તેઓ કદી કહેતા નથી કે અમે યોગી છીએ. આથી માર્ગદર્શન માટે આ એક સારો નિયમ છે કે જે લોકો પોતાને યોગી ગણાવે તેમનાથી ખૂબ સાવધ રહેવું જોઈએ.

* * *

અ. કૃપાનો અર્થ સામર્થ્ય થાય છે. સાધકમાં ભક્તિથી જે સામર્થ્ય પ્રકટે તે કૃપા છે.

* * *

અ. મહાન યોગીઓ - પછી ભલે તેઓ ગમે તે દેશના કે ધર્મના હોય પણ આધ્યાત્મિક-વિષયમાં એકવાક્યતા દર્શાવે છે.

